

Міністерство освіти і науки України
Департамент науки і освіти
Харківської обласної державної адміністрації
Комунальний заклад
«Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГЕРАСИМЕНКО ВІКТОРІЯ АНАТОЛІВНА

УДК 374.015.31:316.42(477) «1920/1950» (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ
ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 20-ТІ – 50-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. А. Герасименко

Науковий керівник: Рассказова Ольга Ігорівна, доктор педагогічних наук,
професор

Харків – 2018

АНОТАЦІЯ

Герасименко В. А. Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20 – 50-ті роки ХХ століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 «Соціальна педагогіка». – Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Харків, 2018. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2018.

У дисертаційній роботі здійснено цілісний аналіз проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20 – 50-ті роки ХХ століття.

Розкрито теоретичні основи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні, зокрема: соціальне виховання особистості у сфері дозвілля розглянуто в педагогічній ретроспекції; висвітлено стан наукової розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті рр. ХХ століття; обґрунтовано поняттєво-категоріальний апарат дослідження.

Здійснений у роботі аналіз джерельної бази дав змогу визначити багатокомпонентність проблеми теорії та практики соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти; з'ясувати різновекторність наукових підходів до дослідження позашкільної освіти та різноманітність тлумачення змісту й завдань соціального виховання дітей.

У процесі аналізу генези ідеї соціального виховання особистості було доведено, що основоположними для виникнення та розвитку в досліджуваний період позашкільних закладів, як базових соціально-педагогічних осередків організації вільного часу дітей, є напрацьовані протягом різних історичних періодів розвитку людства ідеї та досвід. Встановлено, що система позашкільної освіти та виховання базується на історично обумовлених традиціях виховання особистості, створених

представниками різних національних спільнот України (суспільних та родинних цінностях, ідеях, поглядах, переконаннях, ідеалах), і реалізується позашкільними закладами освіти, іншими закладами освіти в позаурочний час, дитячими молодіжними організаціями, творчими дитячими та молодіжними об'єднаннями за місцем проживання, на підприємствах, у різних організаціях та установах.

Актуалізовано поняттєво-категоріального апарат дослідження, у межах якого *«соціальне виховання дітей»* визначено як керований процес соціалізації неповнолітнього, а саме: засвоєння та прийняття ним норм суспільства, залучення до ідеологічних, громадянських, правових, економічних і побутових відносин, набуття соціальності як здатності до соціальної взаємодії; цілеспрямоване виховання дитини з урахуванням її особистісно-соціальних потреб відповідно до соціальних вимог середовища в спеціально створених соціальних інститутах, до яких, зокрема, належать заклади позашкільної освіти.

Заклад позашкільної освіти розуміємо як складову системи позашкільної освіти, яка надає знання, формує вміння та навички за інтересами, забезпечує потреби особистості у творчій самореалізації та інтелектуальний, духовний і фізичний розвиток, підготовку до активної професійної та громадської діяльності, створює умови для соціального захисту та організації змістовного дозвілля відповідно до здібностей, обдарувань та стану здоров'я вихованців, учнів і слухачів.

У контексті дослідження *соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти* схарактеризовано як цілеспрямовану діяльність соціальних вихователів – фахівців у галузі організації дитячого дозвілля, – яка має на меті задоволення та формування культурних потреб дитини у вільний від обов'язкових занять час, забезпечує розвиток особистості, зокрема засвоєння нею системи соціальних знань, умінь, цінностей і норм соціальної поведінки, отримання практичного соціального досвіду в спеціально створеному на перетині дозвіллевої та освітньої сфер виховному

осередку – закладі позашкільної освіти – за активної участі інших інститутів соціалізації: сім'ї, школи, дитячих та молодіжних організацій, закладів соціокультурної сфери тощо.

На основі аналізу наукових праць (В. Бойко, Я. Верменич, В. Власов, Т. Коломієць, І. Конончук, А. Степаненко, О. Струкевич, Л. Фуштей та ін.) встановлено, що *передумовами* розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст. стали: Перша світова війна та її наслідки, що призвели до значних економічних і демографічних втрат; революційні події та громадянська війна; осиротіння великої кількості дітей; голод, поширення інфекційних хвороб; занепад економіки, занепад промисловості і сільського господарства, загострення соціальної кризи; розгортання визвольного руху пригноблених націй; кардинальні та незворотні зміни державного устрою (розпад Російської та Австро-Угорської імперій, поява 1917 р. Української Народної Республіки та 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки); зміна ідеологічної концепції нової української держави; етнокультурне відродження й прагнення українського народу до встановлення незалежності; зміни парадигми процесу соціального виховання неповнолітніх; розбудова в Україні кардинально нової системи освіти, створення національних шкіл, осередків культури, відродження своєї історії, вивчення мови, традицій; виникнення та поширення позашкільної освіти як інноваційного педагогічного явища. Доведено, що у 20-ті – 50-ті рр. ХХ століття в Україні проблема соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти посідала чільне місце в науково-практичному дискурсі, присвяченому питанням розбудови системи освіти в Україні.

Орієнтуючись на визначені на основі історико-педагогічного аналізу наукової літератури та архівних джерел *критерії* періодизації досліджуваного процесу (наявність та спрямованість нормативно-правових документів; визначні історичні події на території України, стан соціально-економічного розвитку українського суспільства; аналіз провідних ідей

дослідників та науковців щодо розробки відповідних питань; інтенсивність утворення й розвитку мережі різноманітних закладів і об'єднань для проведення вільного часу дітей, а також розвитку системи закладів позашкільної освіти), науково обґрунтовано *етапи* соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти у 20-ті – 50-ті рр. ХХ століття: 1920–1935 рр. – інноваційний; 1936–1945 рр. – екстенсивний; 1946–1959 рр. – інтенсивний.

1-й етап (1920 р. – 1935 р.) – *інноваційний* – у цей час визначено належність досліджуваних українських територій до складу УСРР разом із збереженням достатньої незалежності, зокрема у питаннях освіти, та відбулося обґрунтування концепції соціального виховання дітей і започаткування такого виховання у позашкільних закладах освіти. Етап ознаменувався надзвичайно складними та суперечливими соціально-економічними подіями (колективізація, «розкуркулення» селян, голодомор тощо), що стали своєрідним поштовхом для створення та розвитку унікальної за своєю інноваційністю системи соціального виховання неповнолітніх в Україні, яка забезпечила соціальний захист дітей, їхнє оздоровлення, боротьбу з безпритульністю, ліквідацію неписьменності, стрімкий культурно-освітній розвиток молодого покоління, організацію суспільно корисної праці й змістовного дозвілля неповнолітніх.

2-й етап (1936 р. – 1945 р.) – *екстенсивний* – на якому відбувся перегляд концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах загострення ідеологічної кризи усередині тоталітарної радянської держави, до складу якої входила у цей час Україна, та зовнішнього військового протистояння. Початок цього етапу позначився прийняттям постанови Політбюро ЦК ВКП (б) «Про педологічні перекурчення в системі Наркомосу», якою поняття «соціальне виховання» було замінено на «комуністичне виховання», що стало ознакою встановлення у країні єдиної ідеології. Зазначений етап характеризувався масовим відкриттям по всій країні позашкільних закладів нового типу – палаців та

будинків піонерів і жовтенят (комплексних закладів) і профільних закладів різних типів, які створювалися через необхідність організації дозвілля дітей на засадах чітких ідеологічних орієнтирів соціального виховання. Ключовою подією етапу стало втягнення 1941 року України у складі СРСР до Другої світової війни. Військові події вимагали мобілізації зусиль усього населення країни, зокрема і дітей, що, разом із необхідністю подолання проблем бездоглядності та осиротіння неповнолітніх, актуалізувало питання перегляду концепції соціального виховання.

3-й етап (1946 р. – 1959 р.) – *інтенсивний* – коли відбулося усталення концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах післявійськової відбудови, активізації та посилення державної регламентації соціально-економічного та освітньо-культурного життя. На початку етапу матеріально-технічна база позашкільної освіти перебувала у скрутному становищі й потребувала відновлення, тому поряд із державним фінансуванням у той час виникає інститут шефства. Завдяки цьому означений етап позначився активним відновленням мережі позашкільних закладів освіти на території України. Система позашкільних закладів освіти протягом етапу майже досягла стану сталого розвитку; першочерговим її завданням стало оздоровлення дітей, що пояснює суттєве розширення мережі піонерських таборів. Чільне місце у цей час посідала робота з дітьми за місцем проживання (клуби, кімнати, дитячі майданчики при будинкоуправліннях, сільрадах, колгоспах, міських парках і скверах). Сформувалася нормативно-правова база позашкільної освіти, було визначено номенклатуру позашкільних установ, урегульовано питання штату та заробітних плат співробітників.

На основі вивчення архівних джерел, наукової літератури і періодичних видань проаналізовано та узагальнено зміст, форми і методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст. Установлено, що зміст соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти інтегрував такі *напрями* виховної роботи як:

просвітницький, пропагандистський, агітаційний, трудового виховання, дослідницький, науково-технічний, природничо-натуралістичний, фізкультурно-оздоровчий, національно-патріотичний, військово-політичний, естетичний. Установлено, що педагогічно цінними організаційними *формами* соціально-виховної роботи були: *індивідуальні*: підготовка вирізок із газет, фізкультурні заняття («зарядка»), загартовування, дистанційні заняття із самоосвіти; *групові*: заняття гуртків, майстер-класи, ігрові програми, курси для активу, досліди, просвітницькі лекції, товариські бесіди, збори, консультації, інструктажі, книжкові виставки, гучні та театралізовані читання, усна газета, «суди», хори, оркестри, ансамблі. Установлено, що великого значення у соціальному вихованні дітей відігравали *масові* форми роботи: дитячі конференції, весняні посівні та різдвяні антирелігійні кампанії, екскурсії-конференції, самоекскурсії, масовки, агітпаради, агітплакати, проведення свят, оглядів художньої самодіяльності, конкурсів пісні та виробів дитячого образотворчого мистецтва, організація народних ігор та робота хорів, конкурси читців, зльоти, фестивалі, олімпіади, змагання, дискусійні клуби, молодіжні об'єднання, вікторини та ігри, лекторії, диспути, підготовка спеціальних радіо- і телепередач, театралізації, кіноранки, святкові ранки, тематичні вечори, танці, спортивні дитячі змагання, фізкультурні виступи «жива машина», вилазки, походи, забави, ігри і розваги на відкритому повітрі, вечори біля вогнища, дворові майданчики тощо. Широкого розповсюдження в досліджуваній період набули *дистанційні* форми позашкільної роботи – заочні клуби, олімпіади, заочні літературні конкурси, консультації поетів, письменників, художників, дослідників-початківців відомими діячами науки та мистецтв, листування редакцій дитячих журуналів з читачами тощо. Активно проводилася робота за місцем проживання дітей – функціонували форпости та дворові клуби, які організовували творчі ігри для дітей, використовувались бригадні форми роботи, а також організовувались дозвіллеві кімнати, де діяли гуртки різного спрямування.

Серед основних методів соціального виховання, що практикувалися у досліджуваній період, визначаємо: змагання, бригадно-лабораторний, проектування, комплексний, пропаганди, агітації, демонстрації, переконання, друкованого слова, живого слова (літературний), письмових завдань, залучення до масових дійств – театральних, музичних, образотворчих тощо. Для реалізації соціального виховання у закладах позашкільної освіти використовувалися такі засоби: стінгазети, плакати, транспаранти, декорації, агітаційні вірші, книги, іграшки, хімічні та фізичні дослідницькі прилади, «чарівний ліхтар», «ящик-організатор» тощо.

Виявлено можливості екстраполяції позитивного історико-педагогічного досвіду в діяльність сучасних позашкільних закладів. Зокрема, до прогресивних ідей досвіду соціального виховання дітей та підлітків у системі позашкільної освіти України досліджуваного періоду, які заслуговують на осмислення у контексті їх впровадження у позашкільних закладах України у сучасних умовах, належать: залучення позашкільних установ до розробки та реалізації довготривалих соціокультурних проектів та програм, підвищення статусу соціально корисних видів дозвілля, урегулювання та вдосконалення системи допрофесійної підготовки дітей у системі позашкільної освіти, оновлення матеріально-технічного і навчально-методичного забезпечення організації дозвілля дітей та підлітків у позашкільних закладах, координація соціально-виховних зусиль й встановлення взаємозв'язків позашкільних установ з державними, приватними та громадськими організаціями, впровадження інноваційних технологій організації дозвілля молодого покоління; розширення можливостей для оновлення матеріально-технічного і навчально-методичного забезпечення процесу організації дозвілля дітей та підлітків у позашкільних закладах.

Ключові слова: соціальне виховання дітей, дозвілля, позашкільна освіта, заклади позашкільної освіти, дитячі громадські організації, клуби, гуртки, будинки творчості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації

1. Клімчук В. А. Проблематика соціального виховання дітей в епоху суспільних трансформацій у педагогічній спадщині С. Т. Шацького. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 10 (54). С. 231–240.
2. Клімчук В. А. Концепція соціального виховання дітей у позашкільній сфері: історико-педагогічний аспект. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2017. Вип. 2. Ч. 2. С. 51–59.
3. Клімчук В. А. Дозвілля як сфера соціального виховання дітей та молоді. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2017. Вип. 8 (313), Ч. I. С. 260–266.
4. Клімчук В. А. Стан розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2017. Вип. 54 (107). С. 30–39.
5. Клімчук В. А. Подолання посттравматичного стресу у післявійськовий період: соціальне виховання дітей у позашкільних закладах в Україні (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.). Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти і родини в умовах війни. 2017. Т. II. С. 204–217.
6. Клімчук В. А. Історична періодизація процесу соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в Україні (20–50-ті рр. ХХ ст.). Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2017. Вип. 6 (81). С. 94–105.
7. Клімчук В. А. Соціальне виховання дітей та молоді у сфері позашкільної освіти в Україні у першій половині ХХ ст. Nowy sposób rozwoju pedagogika. Warszawa. Polska. 2017. С. 197–202.
8. Клімчук В. А., Пахомова Л. В., Рассказова О. І., Рассказова П. І. Розробка інноваційних форм і методів як основа синергії дошкільної,

шкільної та позашкільної освіти у питаннях соціального виховання дітей у 20–50-х рр. XX ст. в Україні. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VI (71), 173, 2018 Sept. P. 11–15.

9. Клімчук В. А. Інноваційні форми і методи соціального виховання дітей у позашкільній освіті в Україні у 20–50-х рр. XX ст.). *Sciences of Europe: Sciences journal. Praha. Czech Republic*. 2018. Vol. 1. № 28 (28). P. 23–28.

Опубліковані праці апробаційного характеру

10. Клімчук В. А. Заклад позашкільної освіти як осередок забезпечення права дітей та молоді на освіту і виховання: історико-педагогічний вимір. *Права дитини від витоків до сьогодення: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (Умань, 19 верес. 2013 р.). Умань, 2013. С. 75–78.

11. Клімчук В. А. Соціальне виховання дітей у позашкільних навчальних закладах: історичний аспект. *Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми та перспективи. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (Харків, 6 лист. 2014 р.). Харків, 2014. С. 169–170.

12. Клімчук В. А. Технологія професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи у сфері дозвілля. Сучасні проблеми гуманітаризації професійної підготовки майбутніх педагогів: матеріали Всеукр. наук.-метод. семін. 20 лют. 2014. Умань. 2014. С. 20–21.

13. Клімчук В. А. Организация досуга детей и молодежи в работе социального педагога: технологический подход. *Перспективы развития высшей школы: материалы VIII Междунар. науч.-метод. конф.* (28-29 мая 2015 г.). Гродно: ГГАУ, 2015. С. 340–342.

14. Клімчук В. А. Проблематизація питань соціального виховання неповнолітніх у 20–30-ті рр. XX ст. в Україні. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи: тези доповідей I Всеукр. наук.-практ. конф.* (Івано-Франківськ, 26 трав. 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. Вип. 4. С. 25–29.

15. Клімчук В. А. Соціальне виховання дітей, схильних до протиправної поведінки, засобами дозвіллевої діяльності. *Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні*: матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (Харків, 23 берез. 2017 р.). Харків, 2017. С. 155–157.

16. Клімчук В. А. Механізми репродукування гендерних стереотипів у традиційних системах соціального виховання дітей та молоді: історико-педагогічний аспект. *Гендерна політика очима української молоді*: матер. підсумк. конф. XI Регіон. конкурсу молодих вчених. (Харків, 24 жовт. 2017 р.). Харків, 2018. С. 102–107. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/47799/1>.

17. Клімчук В. А. Позашкільні заклади як осередки реінтеграції неповнолітніх, що стали жертвами революційних та військових подій початку – середини ХХ ст. *Модифікація концепції соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні у контексті реалізації Цілей сталого розвитку суспільства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 14 груд. 2017 р.). Харків, 2018. С. 60–61.

ABSTRACT

Gerasymenko V. A. Social upbringing of children in non-school educational institutions of Ukraine in the 20–50's of the 20th century. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences, specialty 13.00.05 Social Pedagogy. – Municipal institution «Charkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of Charkiv Regional Council, Charkiv, 2018. Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2018.

An integral analysis of the problem of social upbringing of children in out-of-school educational institutions of Ukraine in the 20–50's of the 20th century has been made in the dissertation.

The thesis outlines theoretical foundations of children's social upbringing in institutions of out-of-school education in Ukraine, in particular: individual social upbringing in the sphere of entertainment has been examined in pedagogical

retrospective review; the level of the scientific development of the problem of children's social upbringing in institutions of out-of-school education in Ukraine during the 1920s–1950s has been outlined; the conceptual and categorical apparatus of the research has been grounded.

The analysis of the reference sources, which has been carried out in the course of the research, allows us to define multicomponent character of the problem concerning theory and practice of children's social upbringing in institutions of out-of-school education; to find out multiple scientific approaches to researching out-of-school education and various definitions of the content and tasks of children's social upbringing.

Having analyzed the genesis of the idea of individual social upbringing we can claim that the ideas and experiences developed during the various historical periods of human development are fundamental to the emergence and development of out-of-school institutions as basic socio-pedagogical centres of the organization of children's leisure activities. It has been established that the system of out-of-school education and upbringing is based on historically conditioned traditions of individual education, created by representatives of various national communities of Ukraine (social and family values, ideas, views, beliefs, ideals), and is implemented by out-of-school educational institutions and other educational institutions through extra-curricular activities, children youth organizations, local artistic children and youth associations, at enterprises, in various organizations and institutions.

The conceptual-categorical apparatus of the research has been updated, within the framework of which «social education of children» is defined as a guided process of under-age socialization, namely: assimilation and adoption of social norms, inclusion in ideological, civil, legal, economic and domestic relations, acquisition of sociality as an aptitude for social interaction; purposeful upbringing of children taking into account their personal and social needs in accordance with the social requirements of the environment in specially created

social institutions, which, in particular, include institutions of out-of-school education.

The institution of out-of-school education is defined as a component of the out-of-school education system, which provides knowledge, forms skills and subskills according to personal interests, meets individual needs for creative self-realization and intellectual, spiritual and physical development, provides preparation for active professional and social activity, creates conditions for social protection and organization of meaningful leisure according to inclinations, talents and health level of pupils, students and listeners.

In the context of the research, social education of children in out-of-school educational institutions is described as the purposeful activity of social educators – specialists in the field of organization of children’s leisure – aimed at satisfying and forming children’s cultural needs in their spare time, ensuring personal development, in particular acquiring the system of social knowledge, skills, values and norms of social behaviour, obtaining practical social experience in the specially created at the crossroads of leisure and education spheres educational centres – out-of-school educational institutions – with the active participation of other institutions of socialization: family, school, children’s and youth organizations, institutions of social and cultural sphere, etc.

On the grounds of the analysis of the scientific works (V. Boiko, Ya. Vermenych, V. Vlasov, T. Kolomiiets, I. Kononchuk, A. Stepanenko, O. Strukevych, L. Fushtei and others) it has been found out the prerequisites for the development of children’s social upbringing in institutions of out-of-school education in Ukraine in the ‘20s-‘50s of the XX century are as follows: World War I and its consequences, leading to significant economic and demographic losses; the revolution events and the civil war; a large number of orphaned children; famine, spread of infectious diseases; economic decline, decline of industry and agriculture, aggravation of the social crisis; deployment of the liberation movement of the oppressed nations; radical and irreversible changes in the state system (the collapse of the Russian and Austro-Hungarian empires, the

appearance of the Ukrainian People's Republic in 1917 and of the West Ukrainian People's Republic in 1918); change of the ideological concept of the new Ukrainian state; ethno-cultural revival and the aspiration of the Ukrainian people to establish independence; changes in the paradigm of the process of social upbringing of minors; the development of a fundamentally new system of education in Ukraine, the creation of national schools, cultural centres, the revival of national history, learning the mother tongue, traditions; emergence and dissemination of out-of-school education as an innovative pedagogical phenomenon. It has been proved that in the 1920s-1950s of the XX century in Ukraine the problem of children's social upbringing in institutions of out-of-school education played a leading role in the scientific-practical discourse devoted to the development of the education system in Ukraine.

Historical and pedagogical analysis of the scientific literature and archival sources allowed defining the criteria for the periodization of the researched period (availability and orientation of statutory and regulatory documents, significant historical events in Ukraine, the state of socio-economic development of the Ukrainian society, analysis of the leading ideas of the researchers and scientists as for the development of the relevant issues; intensity of establishing and developing a network of various institutions and associations for children's leisure activities, as well as the development of the system of out-of-school educational institutions), taking into consideration the above-mentioned criteria the stages of children's social upbringing in institutions of out-of-school education in the 1920s–1950s have been scientifically grounded: 1920–1935 – innovative; 1936–1945 – extensive; 1946–1959 – intensive.

The first stage (1920 – 1935) – innovative – at this time the Ukrainian territories under research were the part of the Ukrainian SSR, their sufficient independence was preserved, in particular in education, the conception of children's social upbringing was proven and established in out-of-school educational institutions. The stage was marked by extremely complex and controversial socioeconomic events (collectivization, «dispossession» of villagers,

the Holodomor, etc.), which became a peculiar impetus for the creation and development of the uniquely innovative system of social upbringing of minors in Ukraine, which provided social protection for children, their health improvement, the struggle against homelessness, elimination of illiteracy, rapid cultural and educational development of the younger generation, organization of socially useful work and meaningful leisure activities for underage youth.

The second stage (1936 – 1945) – extensive – at that time the conception of children's social upbringing in out-of-school educational institutions was reconsidered under the conditions of the ideological crisis escalation within the totalitarian Soviet state, and Ukraine as its part, as well as the external military confrontation. The beginning of this stage was marked by the adoption of the Resolution of the Politburo of the Central Committee of the CPSU (b) «On pedagogical distortions in the system of the People's Commissariat», in which the term «social education» was replaced by «communist education», which became a sign of establishing the single ideology in the country. The mentioned stage was characterized by the mass opening of out-of-school institutions of the absolutely new type within the whole country – Palaces and Houses of Pioneers and Little Octobrists (complex establishments) and specialized institutions of various types, which were created to meet the necessity of organizing children's leisure activities on the grounds of clear ideological guidelines for social upbringing. The key event of the stage was the involvement of Ukraine as part of the USSR into World War II in 1941. Military events demanded the mobilization of efforts of the entire population of the country, children as well, which, alongside with the necessity to cope with the problem of the homeless and underage orphanages, called for reconsideration of the concept of social upbringing.

The third stage (1946 – 1959) – intensive – when the concept of children's social upbringing in out-of-school educational institutions was finally established under the conditions of the post-war reconstruction, intensification and strengthening of socio-economic, educational and cultural life regulation by the state. At the beginning of the stage, the material and technical basis of out-of-

school education was in a difficult situation and needed to be restored, so, at that time alongside with public funding emerged a patrimonial institution. Due to this fact, the stage was marked by the active restoration of the network of out-of-school educational institutions on the territory of Ukraine. In this period the system of out-of-school educational institutions almost reached the stage of sustainable development; its primary task was to improve children's health, which explains the rapid expansion of the network of pioneer camps. The key role also belonged to local educational centres (clubs, rooms, playgrounds under property management companies, village councils, collective farms, city parks and squares). Legislative and regulatory framework of the extracurricular education was formed, the nomenclature of out-of-school institutions was determined, their staff and employees' salaries were settled.

Having studied the archival sources, scientific literature and periodicals, we have analyzed and generalized the content, forms and methods of children's social upbringing in out-of-school educational institutions in Ukraine in the 20s–50s of the 20th century. It has been found out that the content of children's social education in institutions of extracurricular education integrated such areas of educational work as: educational, propagandistic, agitation, labour education, research, scientific and technical, natural-naturalistic, recreational, national-patriotic, military-political, aesthetic. It has been singled out that pedagogically valuable organizational forms of social and educational work included: individual: preparation of newspaper cuttings, physical education classes («physical exercising»), physical training, distance learning sessions on self-education; group events: meetings of hobby groups, workshops, game programs, courses for activists, experiments, educational lectures, community talks, meetings, consultations, trainings, book exhibitions, loud and theatrical readings, oral newspapers, «courts», choruses, orchestras, ensembles . It has been found out that mass forms of work played a major role in the social upbringing of children: children's conferences, spring sowings and Christmas anti-religious campaigns, excursions- conferences, self-excursions, rallies, propaganda parades, propaganda

posters, hosting festivals, amateur performances, song competitions and exhibits of children's handicraft, organization of national games and work of choruses, competitions of readers, gatherings, festivals, contests, competitions, discussion clubs, youth associations, quizzes and games, lectures, disputes, preparation of special radio and TV shows, theatrical performances, cinema mornings, festive morning performances, thematic evenings, dancing, children's sports competitions, physical performance «live car», picnics, hiking, fun, games and outdoor activities, evenings near the fire, yard grounds, etc. Distant forms of extracurricular work – correspondence clubs, contests, correspondence literary contests, consultations of poets, writers, artists, novice researchers by well-known personalities in the sphere of science and arts, correspondence of the editorial staff of children's magazines with readers, etc. – became widespread during the researched period. Active work was carried out on the local level – there were outposts and courtyard clubs that organized creative games for children, applied brigade forms of work, organized entertainment rooms where different hobby groups meetings were conducted.

Among the main methods of social upbringing that were practiced during the period under research, we single out: competitions, brigade-laboratory work, projecting, complex, propaganda, agitation, demonstration, persuasion, printed words, living words (literary), written tasks, involvement in mass actions – theatrical, musical, art performances, etc. To realize social upbringing in institutions of extracurricular education the following means were used: wall newspapers, posters, banners, decorations, propaganda poems, books, toys, chemical and physical research instruments, «magic lantern», «box-organizer», etc.

There have been revealed the possibilities to extrapolate the positive historical and pedagogical experience in the activity of modern out-of-school institutions. In particular, there are various progressive ideas of the experience of social upbringing of children and adolescents within the extracurricular education system in Ukraine during the studied period that are worth considering in the context of their implementation in Ukrainian out-of-school institutions under the present conditions. Those include: involvement of out-of-school institutions in the

development and implementation of long-term socio-cultural projects and programs, increase of the status of socially useful types of leisure, regulation and improvement of the system of children's pre-professional training in the system of out-of-school education, updating of material and technical as well as learning and teaching support for organizing leisure activities for children and adolescents in out-of-school institutions, coordination of social and educational efforts and establishing relationships of out-of-school institutions with government, private and public organizations, introduction of innovation technologies for organizing leisure activities for the rising generation; enhancement of possibilities for updating the material and technical as well as educational and methodological support for the process of organizing leisure activities for children and adolescents in out-of-school institutions.

Key words: children's social upbringing, leisure, extracurricular education, out-of-school educational establishments, children's social organizations, clubs, hobby groups, art centres.

REFERENCES

1. Klimchuk V. A. Problematyka sotsialnoho vykhovannia ditei v epokhu suspilnykh transformatsii u pedahohichnii spadshchyni S. T. Shatskoho. Pedahohichni nauky : teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. 2015. № 10 (54). S. 231–240.
2. Klimchuk V. A. Kontsepsiia sotsialnoho vykhovannia ditei u pozashkilnii sferi: istoryko-pedahohichnyi aspekt. Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny. 2017. Vyp. 2. Ch. 2. S. 51–59.
3. Klimchuk V. A. Dozwillia yak sfera sotsialnoho vykhovannia ditei ta molodi. Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. 2017. Vyp. 8 (313), Ch. I. S. 260–266.
4. Klimchuk V. A. Stan rozrobky problemy sotsialnoho vykhovannia ditei u zakladakh pozashkilnoi osvity v Ukraini u 20-ti – 50-ti rr. XX st.

Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh. 2017. Vyp. 54 (107). S. 30–39.

5. Klimchuk V. A. Podolannia posttravmatychnoho stresu u pisliaviiskovyi period: sotsialne vykhovannia ditei u pozashkilnykh zakladakh v Ukraini (20-ti – seredyna 30-kh rr. XX st.). Post-travmatychnyi stresovyi rozlad: dorosli, dity i rodyny v umovakh viiny. 2017. T. II. S. 204–217.

6. Klimchuk V. A. Istorychna periodyzatsiia protsesu sotsialnoho vykhovannia ditei u pozashkilnykh zakladakh osvity v Ukraini (20-ti–50-ti rr. XX st.). Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka. 2017. Vyp. 6 (81). S. 94–105.

7. Klimchuk V. A. Sotsialne vykhovannia ditei ta molodi u sferi pozashkilnoi osvity v Ukraini u pershii polovyni XX st. Nowy sposob rozwoju pedagogika. Warszawa. Polska. 2017. S. 197–202.

8. Klimchuk V.A., Pakhomova L.V., Rasskazova O.I., Rasskazova P.I. Rozrobka innovatsiinykh form i metodiv yak osnova synerhii doshkilnoi, shkilnoi ta pozashkilnoi osvity u pytanniakh sotsialnoho vykhovannia ditei u 20-kh – 50-kh rr. KhKh st. v Ukraini. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, VI (71), 173, 2018 Sept. R. 11–15.

9. Klimchuk V. A. Innovatsiini formy i metody sotsialnoho vykhovannia ditei u pozashkilnii osviti v Ukraini (20-kh–50-kh rr. XX st.). Sciences of Europe: Sciences journal. Praha. Czech Republic. 2018. Vol. 4. № 28 (28). R. 23–28.

10. Klimchuk V. A. Zaklad pozashkilnoi osvity yak oseredok zabezpechennia prava ditei ta molodi na osvitu i vykhovannia: istoryko-pedahohichnyi vymir. Prava dytyny vid vytokiv do sohodennia: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Uman, 19 veres. 2013 r.). Uman, 2013. S. 75–78.

11. Klimchuk V. A. Klimchuk V. A. Sotsialne vykhovannia ditei u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh: istorychnyi aspekt. Sotsialno-pedahohichna diialnist u sferi dozvillia: problemy ta perspektyvy. Materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 6 lyst. 2014 r.). Kharkiv, 2014. S. 169–170.

12. Klimchuk V. A. Tekhnolohiia profesiinoi pidhotovky maibutnikh sotsialnykh pedahohiv do roboty u sferi dozvillia. Suchasni problemy humanitaryzatsii profesiinoi pidhotovky maibutnikh pedahohiv: materialy Vseukr. nauk.-metod. semin. 20 liut. 2014. Uman. 2014. S. 20–21.

13. Klimchuk V. A. Orhanyzatsyia dosuha detei y molodezhy v rabote sotsyalnoho pedahoha: tekhnolohycheskyi pokhod. Perspektyvu razvytyia vushei shkolu: mater. VIII Mezhdunar. nauch.-metod. konf. (28-29 maia 2015). Hrodno: HHAU, 2015. S. 340–342.

14. Klimchuk V. A. Problematyzatsiia pytan sotsialnoho vykhovannia nepovnlitnikh u 20–30-ti rr. KhKh st. v Ukraini. Teoretychni, metodychni i praktychni problemy sotsialnoi pedahohiky ta sotsialnoi roboty: tezy dopovidei I Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Ivano-Frankivsk, 26 trav. 2016 r.). Ivano-Frankivsk, 2016. Vyp. 4. S. 25–29.

15. Klimchuk V. A. Sotsialne vykhovannia ditei, skhylnykh do protypravnoi povedinky, zasobamy dozvillievoi diialnosti. Suchasni pidkhody do formuvannia profesiinoi samosvidomosti fakhivtsiv sotsialnoi sfery v umovakh realizatsii hendernoï polityky v Ukraini: materialy Rehion. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 23 berez. 2017 r.). Kharkiv, 2017. S. 155–157.

16. Klimchuk V. A. Mekhanizmy reprodukovannia hendernykh stereotypiv u tradytsiinykh systemakh sotsialnoho vykhovannia ditei ta molodi: istoryko-pedahohichnyi aspekt. Genderna polityka ochyma ukrainskoi molodi: mater. pidsumk. konf. KhI Rehion. konkursu molodykh vchenykh. (Kharkiv, 24 zhovt. 2017 r.). Kharkiv, 2018. S. 102–107. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/47799/1>.

17. Klimchuk V. A. Pozashkilni zaklady yak oseredky reintehratsii nepovnlitnikh, shcho staly zhertvamy revoliutsiinykh ta viiskovykh podii pochatku – seredyny KhKh st. Modyfikatsiia kontseptsii sotsialno-pedahohichnoi diialnosti ta sotsialnoi roboty v Ukraini u konteksti realizatsii Tsilei staloho rozvytku suspilstva: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 14 hrud. 2017 r.). Kharkiv, 2018. S. 60–61.

Перелік умовних позначень

ВКП(б) –	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ –	Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді
КП(б)У –	Комуністична партія (більшовиків) України
ЦК ЛКСМУ –	Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України
Наркомос –	Народний комісаріат освіти
РКП(б) –	Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК –	Рада народних комісарів
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УНР –	Українська Народна Республіка
УСРР –	Українська соціалістична радянська республіка
УРСР	Українська радянська соціалістична республіка
ЦК ВКП(б) –	Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	21
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ.....	34
1.1. Соціальне виховання особистості у сфері дозвілля у педагогічній ретроспекції.....	34
1.2. Стан наукової розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття	51
1.3. Поняттєво-категоріальний апарат дослідження	75
Висновки до першого розділу	91
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 20-ТІ – 50-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	94
2.1. Передумови розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні.....	94
2.2. Етапи розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття	110
Висновки до другого розділу	151
РОЗДІЛ 3. ДОСВІД СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У 20-ТІ – 50-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	155
3.1. Інноваційні практики соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в 1920 – 1935 роках	155
3.2. Зміст, форми і методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в 1936 – 1959 роках	211
3.3. Екстраполяція історико-педагогічного досвіду соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в сучасних умовах.....	261
Висновки до третього розділу	265
ВИСНОВКИ	260
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	264
ДОДАТКИ	306

ВСТУП

Актуальність теми. Розбудова в Україні сучасного громадянського суспільства вимагає перегляду традиційних поглядів на проблему соціального виховання дітей та молоді у соціальних інститутах. Сьогодні суспільно-політичні умови в нашій державі сприяють становленню та розвитку нової національної освіти та виховання, що інтегруватиме найсучасніші світові тенденції та водночас ґрунтуватиметься на детальному вивченні та творчому використанні найкращих здобутків вітчизняної педагогіки. Досвід попередніх років має стати цінним джерелом для пошуку нових підходів до вдосконалення освітнього процесу в різних соціальних інститутах, зокрема закладах позашкільної освіти. Творче застосування цих досягнень у сучасних умовах позитивно впливатиме на розв'язання проблем соціального виховання дітей в умовах дозвілля, що забезпечить засвоєння ними надійних та цілісних життєвірних орієнтирів у складній, багатогранній соціокультурній ситуації.

Позашкільна освіта є невід'ємною складовою системи безперервної освіти в Україні (Конституція України (ст. 53), Закон України «Про освіту» (ст. 29)), що здійснює соціально-виховний вплив на дітей разом з іншими освітніми установами, а також соціальними інститутами інфраструктури дозвілля (творчими дитячими та молодіжними організаціями і об'єднаннями, установами соціокультурної сфери тощо) у вільний від навчальних занять час. Правові, соціально-економічні, організаційні, освітні та виховні засади позашкільної освіти визначено Законом «Про позашкільну освіту» (2000), Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Концепцією національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015). У зв'язку з ініціацією процесу реформування середньої освіти в Україні, роботу закладів позашкільної освіти спрямовано на реалізації низки завдань – формування особистості свідомого українця, надання дитині допомоги у самовизначенні і самореалізації як громадянина і патріота, здатного до інновацій та перетворень, виконання різних соціальних ролей і

суспільних функцій, – що проголошено у сучасних державних документах, а саме: Концепції Нової української школи (2016), Державній цільовій соціальній програмі «Молодь України» на 2016–2020 роки (2016) тощо.

За останні роки значно посилилась увага до дослідження проблем позашкільної освіти як середовища соціального виховання дітей. Фундаментальні положення щодо виховного впливу соціальних інститутів, зокрема, закладів освіти на становлення особистості дитини обґрунтовано у наукових працях Т. Алексєєнко, В. Безлюдної, В. Борисенка, І. Зверєвої, Л. Канішевської, Б. Кобзаря, О. Коберника, В. Кузя, О. Плахотник, А. Рижанової, С. Савченко, О. Сухомлинської, С. Совгіри, І. Телегуз, Т. Федорченко, С. Харченка, Н. Чернухи та ін. Питання організації соціального виховання дітей у сфері дозвілля у цілому та в осередках позашкільної освіти зокрема висвітлювалися у дослідженнях О. Безпалько, Т. Гавлітіної, А. Капської, Л. Ковбасенко, А. Корнієнко, Л. Литовченко, Н. Максимовської, В. Муромець, О. Рассказової, В. Шахрай та ін.

Історико-педагогічні реконструкції системи виховання неповнолітніх в Україні в контексті суспільних перетворень ХХ століття репрезентували у своїх роботах І. Андрухів, Ю. Багно, В. Бугрій, О. Белошицький, Л. Вовк, А. Возняк, М. Галів, С. Горбенко, В. Григоренко, В. Дереш, Л. Єршова, Н. Іваніків, О. Ісайкіна, К. Каліна, Т. Кравченко, І. Крикун, С. Кікто, О. Колодійчук, С. Куркіна, І. Левандовська, Н. Левицька, О. Мушка, С. Стельмах, Н. Останіна, Н. Рудницька, М. Пантюк, В. Пенюк, І. Ченбай, Т. Цвірова та ін.

Дослідженню проблем розвитку вітчизняної системи позашкільної роботи у радянський період присвячено праці В. Балахтар, О. Глух, Л. Жданової, Т. Кочубей, О. Кравченко, О. Мкртічян, А. Шепілової та ін.; діяльність закладів освіти щодо позакласного та позашкільного виховання дітей, залежність її змісту та форм від ідеологічного замовлення та суспільних вимог розглядалася у роботах Л. Балясної, В. Береки, О. Биковської, С. Букреєвої, В. Вербицького, Т. Гавлітіної, А. Гуцол,

В. Мачуського, Р. Науменко, В. Редіної, В. Рибалко, І. Рябченко, О. Семенова, Т. Теплової, Н. Тернової, Н. Харінко та ін.

Історіографічний аналіз праць свідчить, що попри численні напрацювання в історичній, педагогічній, соціально-педагогічній літературі, проблема соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні 20–50-ті рр. ХХ ст. не була раніше предметом цілісного історико-педагогічного дослідження у галузі соціальної педагогіки та потребує спеціального і ґрунтовного вивчення з метою екстраполяції історико-педагогічних надбань на сучасну парадигму системи соціального виховання неповнолітніх в Україні.

Науковий аналіз результатів теоретичних і практичних напрацювань учених із досліджуваної проблеми та її актуальність зумовили необхідність розв'язання низки *суперечностей* між:

– вимогами суспільства до посилення соціально-виховного впливу закладів позашкільної освіти на дітей з метою забезпечення їх соціальними знаннями, уміннями та навичками для орієнтування у реаліях сучасного світу, успішної адаптації та самореалізації у суспільстві та недостатньою розробленістю теоретичного підґрунтя цього процесу із опорою на національні традиції соціального виховання, значний вітчизняний соціально-педагогічний досвід;

– потребою в аналітичному осмисленні накопичених в історії соціальної педагогіки різноманітних ідей та практик використання соціально-виховного потенціалу позашкільної сфери, зокрема апробовано в 20–50 роках ХХ століття, та відсутністю цілісного дослідження, присвяченого щодо їх аналізу, узагальненню та сучасній інтерпретації;

– позитивними досягненнями вітчизняної педагогіки у питаннях соціального виховання дітей і відсутністю системних рекомендацій щодо використання змісту, форм і методів реалізації цього процесу для подальшого вдосконалення й розвитку теорії і практики соціального виховання в Україні.

Отже, актуальність та недостатня розробленість проблеми дослідження, її теоретична і практична значущість, зазначені суперечності зумовили вибір теми дослідження – **«Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті роки ХХ століття».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано згідно з темою науково-дослідної роботи кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки «Розвиток соціальності різних категорій осіб в умовах трансформаційних змін в українському суспільстві» (державний реєстраційний номер 0117U007461) Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Тему дослідження затверджено на Вченій раді Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (протокол № 12 від 12.06.2013 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 24.09.2013 р.).

Мета дослідження – на основі теоретичного обґрунтування досліджуваної проблеми розкрити зміст, проаналізувати форми та методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті роки ХХ століття, визначити можливості використання позитивного історико-педагогічного досвіду у сучасних соціокультурних умовах.

Відповідно до мети визначені такі **завдання дослідження:**

1. Розкрити теоретичні основи дослідження та уточнити ключові поняття.
2. Схарактеризувати передумови й обґрунтувати етапи розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у досліджуваний період.
3. Проаналізувати зміст, форми і методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст.
4. Виявити можливості екстраполяції історико-педагогічного досвіду у діяльність сучасних позашкільних закладів.

Об'єкт дослідження – соціальне виховання дітей в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст.

Предмет дослідження – теорія і практика соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти України в досліджуваній період.

Для досягнення поставленої мети та розв'язання завдань використано комплекс **методів дослідження**: *загальнонаукові* – історико-педагогічний аналіз наукової літератури та архівних джерел, синтез, екстраполяція, узагальнення офіційних джерел і наукової літератури з метою відображення організації соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у часі і просторі, у конкретних історичних формах відповідно до соціально-економічних, політичних, освітньо-культурних умов досліджуваного періоду; систематизація, порівняння даних архівних документів, першоджерел, матеріалів періодичних видань для виявлення соціально-педагогічних ідей та практик, що вплинули на розвиток соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст.; *метод термінологічного аналізу* – для вивчення й уточнення понятійного поля дослідження; *історичні* – біографічний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, які дали можливість науково обґрунтувати етапи розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у досліджуваній період; *порівняльно-зіставні* – забезпечили порівняння подій, фактів, явищ, що відбувалися на кожному з визначених етапів для обґрунтування їх специфічності, інтерпретації джерел та узагальнення практичного

досвіду соціального виховання неповнолітніх у досліджуваній період; *екстраполяції* – для конкретизації способів використання педагогічно цінних напрацювань щодо соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в умовах сьогодення.

Джерельну базу дослідження становлять:

– нормативно-правові документи, що регулювали систему освіти, соціального виховання дітей, а також діяльність закладів позашкільної освіти України досліджуваного періоду: закони СРСР та УРСР, накази,

розпорядження Наркомпросу України, Постанови ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, різноманітні правила й інструкції щодо соціального виховання неповнолітніх та організації роботи закладів позашкільної освіти тощо;

– архівні документи і матеріали (Центральний державний архів вищих органів влади й управління України у місті Києві (фонди 166, 1, 2, 318, 806, 2605), Центральний державний архів громадських об'єднань (фонди 1, 7), Державний архів Донецької області (фонди 424, Р-920), Державний архів Луганської області (фонд Р-1067), Державний архів Харківської області (фонди 203, 820, 845, 1452, 1493) тощо;

– матеріали періодичних видань 20 – 50-х років ХХ століття («Позашкільник», «Комуністична освіта», «Організуй дітвору», «Соціальне виховання», «Піонерія», «Комсомолец України», «Молодь України», «Молода гвардія», «Ленінська зміна» та ін.);

– монографії, дисертації провідних вітчизняних науковців, предметом дослідження яких стали явища, феномени, події і персоналії історико-педагогічного процесу досліджуваного періоду;

– сучасні дисертаційні дослідження, монографії, наукові праці, підручники з історії педагогіки, соціальної педагогіки, психології, присвячені висвітленню різноманітних аспектів позашкільної освіти дітей в Україні.

Для пошуку наукових джерел було використано фонди бібліотек: Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Каразіна, Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, що стосуються організації соціального виховання дітей в Україні та діяльності позашкільних закладів.

Територіальні межі дослідження у цілому відповідають сучасному адміністративно-територіальному поділу України, проте змінюються залежно від історичних реалій: у 1920–30-х рр., коли українські етнічні території входили до складу чотирьох держав: Союзу Радянських Соціалістичних республік (СРСР), Польщі, Чехословаччини та Румунії, дослідження

обмежено територією УСРР (з 1937 р. – УРСР) у складі СРСР, а з 1939–1941 рр. поширено на західноукраїнські території (Буковину, Волинь, Галичину, Поділля, Закарпаття, а також Західне Полісся), які у результаті територіального перерозподілу на початку Другої світової війни та після її закінчення були приєднані до УРСР.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 20–50-х рр. ХХ ст. Вибір *нижньої хронологічної межі* визначається 1920 р., коли було визнано належність територій України до складу УСРР разом із збереженням достатньо значної незалежності, зокрема у питаннях освіти та соціального виховання дітей (у 1920 р. на Першій Всеукраїнській нараді з питань освіти офіційно оголошено український освітній курс, де пріоритетним напрямом було визначено соціальне виховання дітей, Народним комісаріатом освіти України прийнято «Декларацію про соціальне виховання дітей», у якій започатковано створення мережі закладів соціального виховання дітей до 15 років, до якої належали і заклади позашкільної освіти). *Верхня хронологічна межа* визначається 1959 р., що пов'язано з прийняттям Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958), у якому накреслено курс на зменшення ваги соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в умовах посилення дидактоцентризму, його формалізації, припинення розвитку мережі закладів позашкільної освіти.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* здійснено цілісне історико-педагогічне дослідження теорії й практики соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті роки ХХ століття; схарактеризовано передумови розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у досліджуваний період (соціально-економічні наслідки революційних подій та громадянської війни, поширення явища дитячої безпритульності і бездоглядності, зміна ідеологічної концепції держави, розбудова кардинально нової системи освіти, виникнення та поширення позашкільної

освіти як інноваційного педагогічного явища); обґрунтовано етапи розвитку соціального виховання дітей в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст. (1920–1935 рр. – інноваційний, 1936–1945 рр. – екстенсивний, 1946–1958 рр. – інтенсивний); схарактеризовано інфраструктуру дитячого дозвілля (будинки художнього обслуговування дітей (центрального, обласного, окружного, міського), дитячий університет, клуб, хата-читальня, бібліотека, музей дитячої творчості, екскурсійні та позашкільні бази, станції (технічна, юних натуралістів), осередки позашкільної роботи за місцем проживання тощо); узагальнено зміст соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні досліджуваного періоду за напрямками роботи (просвітницький, пропагандистський, агітаційний, трудового виховання, дослідницький, науково-технічний, природничо-натуралістичний, фізкультурно-оздоровчий, національно-патріотичний, військово-політичний, естетичний тощо); організаційні форми (індивідуальні, групові, масові), методи та засоби;

– *уточнено*: сутність понять «соціальне виховання дітей», «позашкільна освіта», «заклади позашкільної освіти»; особливості соціального виховання дітей в закладах позашкільної освіти; динаміку розвитку мережі позашкільних закладів освіти протягом досліджуваного періоду; характер змін парадигми соціального виховання у 20–50-ті рр. ХХ ст. в Україні;

– *подальшого розвитку набули* питання внеску громадських діячів та педагогів минулого у розробку теоретичних засад соціального виховання дітей у позашкільній сфері у досліджуваний період; форми взаємодії закладів позашкільної освіти, дитячих та молодіжних організацій, трудових колективів, школи та родини; уведено до наукового обігу маловідомі та нові архівні

документи, які розширили уявлення про мету, завдання, зміст, методи, форми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає в систематизації та узагальненні історико-педагогічних матеріалів, де

відображено основні ідеї та досвід соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст., що можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історії педагогіки, соціальної педагогіки, історії України; визначенні можливостей використання позитивних соціально-педагогічних здобутків минулого у сучасних освітніх та соціокультурних умовах; розробці екскурсійної програми «Соціальне виховання неповнолітніх в умовах суспільних трансформацій у 20–50-ті рр. ХХ ст.» для Навчально-методичного центру-музею А. Макаренка та програми семінару для методистів та співпрацівників Комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості № 2 Харківської обласної ради». Матеріали адаптовано для розширення, доповнення та оновлення змісту навчального курсу «Теорія та історія соціального виховання», збагачення навчально-методичного забезпечення з навчальних курсів «Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля», «Основи соціалізації особистості» тощо. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці екскурсійних заходів, написанні підручників та посібників з історії педагогіки та соціальної педагогіки тощо.

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості № 2 Харківської обласної ради» (довідка № 170 від 29.09.2017 р.), Навчально-методичного центру-музею А. Макаренка (довідка № 11/5-1525 від 03.11.2017 р.), Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка» (довідка № 1007 від 10.11.2017 р.), Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка № 01-13/915 від 15.11.2017 р.), Харківського коледжу Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка № 01-13/944 від 27.11.2017 р.), Красноградського коледжу Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка № 294 від 14.11.2017 р.), Балаклійської філії Комунального закладу «Харківська

гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка № 01-12/153 від 16.11.2017 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка № 2716 від 29.12.2017 р.).

Особистий внесок здобувача. У статті «Розробка інноваційних форм і методів як основа синергії дошкільної, шкільної та позашкільної освіти у питаннях соціального виховання дітей у 20–50-х рр. ХХ ст. в Україні» (2018, співавтори Л. Пахомова, О. Рассказова, П. Рассказова) автором здійснено системний огляд інноваційних форм і методів позашкільної освіти у питаннях соціального виховання дітей у 20–50-ті рр. ХХ ст. в Україні.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації представлено в доповідях і повідомленнях на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Майстерня гендерних практик у ВНЗ» (Луцьк, 2014), «Актуальні проблеми соціального включення в Європейський освітній простір» (Харків, 2014), «Перспективи розвитку вищої школи» (Гродно, Білорусь, 2015); *всеукраїнських* – «Формування професійної культури майбутніх педагогів в умовах модернізації освіти» (Харків, 2012), «Науково-методичні основи сучасного навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах: актуальні проблеми, досвід, перспективи вдосконалення» (Харків, 2013), «Сучасні проблеми гуманітаризації професійної підготовки майбутніх педагогів» (Умань, 2015), «Актуальні проблеми соціально-педагогічних досліджень», (Харків, 2016), «Модифікація концепції соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні у контексті реалізації цілей сталого розвитку суспільства» (Харків – Куряж, 2017), «Підготовка та професійна діяльність працівників соціальної сфери в умовах сьогодення: єднання науки та практики» (Харків – Куряж, 2018); *регіональних* – «Актуальні питання методики навчання та виховання як важливого чинника підвищення якості професійної підготовки фахівців у вищій школі» (Харків, 2015); «Соціально-правові та організаційно-управлінські аспекти роботи працівників соціальної й освітньої сфер з різними суб'єктами сучасного соціуму» (Харків, 2016); «Сучасні підходи

формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні» (Харків, 2017); *міжвузівських семінарах* – «Інклюзивна освіта: уроки і здобутки» (Харків, 2015), «Організація соціальної та соціально-педагогічної роботи у різних соціальних інституціях суспільства» (Харків, 2016), «Професійна підготовка та діяльність працівників соціальної сфери із вразливими категоріями населення в умовах загострення соціальних конфліктів» (Харків, 2016), «Концептуалізація соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні як умова євроінтеграції» (Харків, 2017).

Основні положення й висновки роботи обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (2013 – 2018 рр.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у 17 (16 одноосібних) публікаціях, із яких 9 відображають основні наукові результати дисертації, 8 – апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (446 найменувань, з них 4 – іноземною мовою), 25 додатків на 55 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 295 сторінок, із них – 186 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

1.1. Соціальне виховання особистості у сфері дозвілля у педагогічній ретроспекції

Розпочинаючи дослідження, звернемося до аналізу витоків ідеї соціального виховання особистості у сфері дозвілля, оскільки основні концепції щодо розуміння феномену дозвілля як вільного часу та пошуку шляхів розумного використання його виховного потенціалу склали основу розвитку системи закладів позашкільної освіти, зокрема і у досліджуваній період. На початку – у середині ХХ ст. – у час, що вивчається, – саме напрацьовані протягом попередніх епох дозвіллевій практики та історично усталене розуміння педагогічної цінності дозвілля стало джерелом накопичення нового безцінного досвіду щодо організації соціально корисного вільного часу дітей у позашкільних закладах. Це дає підстави стверджувати, що історичний підхід у дослідженні порушеної проблеми дозволить виявити у ретроспекції і систематизувати загальні та специфічні риси соціального виховання особистості у сфері дозвілля у контексті створення теоретико-методологічного ґрунту для розвитку позашкільної освіти.

Відзначимо, що цим питанням приділяли увагу дослідники, мислителі та філософи різних епох, досліджуючи проблеми організації дозвілля людини. У кожний із періодів історичного розвитку людства дозвілля виконувало різні функції, відповідаючи соціальному замовленню суспільства та, водночас, у певній мірі, потребам, бажанням і інтересам окремої особистості. При чому, сутність цього феномену визначалася залежно від специфічних рис дозвілля, що віддзеркалюють потреби суспільного розвитку та соціальноорієнтований характер дозвілля у цілому.

Розпочинаючи дослідження, слід визначити історико-методологічну основу для проведення авторської ретроспекції. У цьому контексті важливим дороговказом на шляху наукового пошуку стають виокремлені і обґрунтовані у докторській дисертації сучасної вітчизняної дослідниці Н. Максимовської періоди в історії становлення сфери дозвілля, що корелюють з історичними епохами розвитку людства (первинність, Архаїка й Античність, епоха Середньовіччя, епоха Відродження, Новий час тощо) [179, с. 186].

Сучасні дослідники І. Белецька, Т. Гаміна, С. Харченко, відмічають, що витоки дозвілля як соціального явища сягають періоду кам'яного віку, коли воно проявлялося у печерному живописі, танцях, театральних виставах та дитячих іграх [230]. Тож, первісність може розумітися як колективно-синкретичний період – від доісторичних часів до приблизно IV тис. до н. е. – коли відбувається поступове формування соціальних потреб первісної людини, у тому числі і дозвіллевих. Соціальною значущістю задоволення цих потреб було у спільному проведенні часу, яке надавало первісним людям відчуття єдності, належності до племені, захищеності від природних численних загроз. Відзначимо, що першою формою виховання, що зародилась у докласовому суспільстві, було саме соціальне виховання. Зазначається, що без вироблення навичок соціальної поведінки людина розумна не вижила б як біологічний вид, адже саме колективний суспільний спосіб життя, з яким тісно пов'язане соціальне виховання, взаємна підтримка, був одним із факторів антропогенезу. Головна мета соціального виховання полягала у формуванні людини, готової до виконання громадських функцій члена певної спільноти [230, с. 12-14].

Попри відсутність структурованої сфери дозвілля, у цей час уже сформувалися види дозвілля (святкове дозвілля, звичаєві дії, обряди, шанування, танці, спорт, ігри), які сприяли зміцненню тіла й духу первісної людини, а відтак – впливали на її адаптованість до жорсткого природного оточення, сприяли засвоєнню соціального простору, вдосконаленню духовного розвитку, розгортанню механізму соціального наслідування,

поступовому формуванню менталітету племені заради соціального та культурного виживання.

Посилаючись на праці А. Денисенко [70], відзначимо, що етнографічні дослідження свідчать про наявність численних прикладів організації дозвілля молоді у давні часи. Зокрема, культура кожного народу у цьому аспекті проявляла самобутність і оригінальність. Первісні люди організовували спільну діяльність молоді і дорослого населення у таких видах: підтримування вогнища, збирання лікарських рослин і ягід, виготовлення прикрас, одягу, зброї. Включення молоді у сумісну трудову діяльність було зумовлено природною потребою і мало виховне значення: у процесі трудової діяльності молодими людьми засвоювалися норми суспільної поведінки і правила спілкування. Серед перших організованих форм дозвілля молоді можна виділити спілкування із старійшинами родової спільноти, ритуальні дійства переходу з однієї соціальної і вікової категорії в іншу, участь у магічних дійствах. Характерним у цьому аспекті було використання талісманів, оберегів, іграшок. Ці атрибутивні речі залишаються популярними серед молоді до цього часу. З точки зору педагогів-етнографів, обрядові дійства та тотеми мали на меті передати молоді традицій і практичного досвіду. Наприклад, з давніх часів збереглася традиція весняних обрядових пісень, веснянок і гаївок, під час виконання яких імітувалися весільні мотиви, програвалися елементи залицяння, загравання і вибору подружньої пари. Вироблені прийоми передачі соціокультурного досвіду у ритуальних і магічних дійствах залишаються вагомим пластом у становленні теорії організації дозвілля неповнолітніх. Ігри і ритуальні дійства мали за мету сформувати в них необхідні норми і правила соціальної поведінки, підготувати до свідомого вибору професії, засвоїти навички, необхідні для буденної праці. Історія світової педагогічної думки містить значний масив опису обрядів ініціації – ритуалу переходу людини з однієї вікової категорії в іншу. Зміст самої утворювали традиції практичні і ритуальні, що мали на меті прищепити дітям знання та уміння щодо загального порядку життя у

спільноті, проведення обрядів, дійств, пов'язаних із буденним життям дорослих. Прикладом ініціації може слугувати ритуально-обрядове дійство андріївських вечорниць в Україні [70, с.112-122]. Отже, даний етап характеризується появою і поступовим розгалуженням перших прообразів дозвіллевої діяльності, що відповідали потребам конкретного соціуму, і, відповідно, мали рушійне значення на формування соціальної поведінки дітей.

Наступний період розвитку дозвілля як специфічної соціальної практики – державно-регламентувальний – Архаїка й Античність (III – II тис. до н. е.). Ю. Баранецька [15], проаналізувавши наукові праці засвідчує, що підвалини педагогіки дозвілля як «практичної виховної діяльності» держави та суспільства, спрямованої на організацію та якісне проведення вільного часу громадян, були закладені саме в часи епохи Античності. У ці часи виникають передумови для створення дозвіллевої сфери, відбувається розшарування дозвіллевої діяльності у відповідності з соціальним станом людини, здійснено спробу вирішення питання гармонізації особистісного та суспільного ідеалів виховання. У зв'язку із останнім Т. Корнієнко зазначає, що в епоху античності виховання підростаючого покоління було загальною справою для держави і суспільства, які виступали у ролі єдиного вихователя, що соціально формує людину [150, с. 13].

Л. Волобуєва зазначає, що в епоху Античності дозвілля розумілося як соціальний час, необхідний для діяльності вільної людини [46, с. 53-54]. При чому, правильно сформовані дозвіллеві потреби зумовлюють виявлення соціальної сутності особистості в дозвіллевій діяльності. Відзначимо, що саме з цією метою було створене відповідне спеціальне просторово-інституціональне середовище – інфраструктура дозвілля, яка сприяла реалізації дозвіллевої діяльності вільних громадян, зокрема спеціальних архітектурних споруд: стадіонів та гімнасій (спортивні), театрів (мистецькі), одеонів (музикальні та співочі конкурси), бібліотек, арен (змагання) та ін. Держава дбала не тільки про організацію дозвілля вільних та заможних

громадян, але й створювала умови для залучення широких верств населення до дозвілля, завдяки широко розгорнутій системі розваг та фінансового їх заохочення. Формами організованого дозвілля тієї доби були театр, так звані «всенародні ігри», свята присвячені ушануванню богів, літературні і музичні змагання [46, с. 117-118].

У Стародавній Греції, як стверджують А. Воловик та В. Воловик [47], з'являються перші суспільно організовані масові і групові форми дозвільної діяльності, які проводилися у вигляді симпосіонів-застіль (із бесідами про літературу, філософію та декламаціями), свят і урочистостей, сповнених піснями, танцями та видовищами. Також, дослідники відзначають, що традиційними були загальні обіди із великою кількістю учасників, які називалися сесітії, куди сходилися усі громадяни без розподілу на стан і стать. Саме тут укладалися дозвіллі товариства, члени яких робили гімнастичні вправи і змагалися у військовому мистецтві. Особливе місце в структурі дозвілля античного суспільства займало відправлення релігійних культів, які несли в собі ті духовні і естетичні цінності, що культивувала у своїх громадянах держава. Новим стосовно попереднього періоду стало те, що суспільство оформилося як дієвий соціальний суб'єкт, з чим була пов'язана поява суспільного (громадського) дозвілля [47, с. 128].

Наукове підтвердження значущості дозвілля у соціальному вихованні особистості висвітлено у працях філософів античної доби: Сенека [285] (4 до н. е. – 65) зазначав, що значну частину життя людина витрачає на бездіяльність, помилки й погані вчинки, тому необхідно вести рахунок свого часу та економити його. Людина повинна бути підготовленою до розумного і ефективного використання власного вільного часу; Сократ (469-399 до н.е.) розглядав людину як носія доброго начала, вважав, що «...особисте удосконалення окремо кожної людини повинно привести до повної зміни суспільних відносин шляхом реалізації в них чисто теоретичних положень добра і істини...» [82, с. 64]; Платон (427 – 347 до н. е.) першим теоретично обґрунтував соціальну значимість дозвілля, яке згідно з його поглядами, є

одним з важливих компонентів функціонування держави і має могутній виховний потенціал (набуття нових знань, формування та корекція тих чи інших рис особистості, виправлення недоліків виховання) [251, с. 510]; Аристотель (384-322 до н.е.) запропонував чітку формулу щасливого життя «...усе життя людини розподіляється на зайнятість та дозвілля, на війну та мир, а вся діяльність людини направлена з одного боку на необхідне і корисне, а з іншого – на прекрасне...» [7, с. 5], дозвілля є основою для життя вільної людини, насиченою «природною насолодою, природним щастям, природною веселістю», вільний час є дієвим засобом, цінністю для розвитку і виховання особистості, тому необхідно розвивати «вміння користуватися дозвіллям» [7, с. 8].

Що стосується Римської імперії, то тут найбільшого поширення набула така форма масового проведення дозвілля, як видовища. Вони існували трьох видів: у театрі просто неба ставилися комедії і фарси, як правило з повсякденного життя; в амфітеатрах просто неба цькували звірів і проводили гладіаторські бої; в цирку, що мав вигляд стадіону між двома пагорбами, відбувалися змагання колісниць. Крім того, влаштовувалися навмахії – інсценізації морських боїв, які проводилися у спеціально відкритих водоймах. Менш масовими були привселюдні читання поетами своїх творів. Ці читання, за твердженням істориків, нерідко тривали по декілька днів і були невід’ємною прикметою культурного життя Римської імперії, адже прочитані вірші не тільки слухалися, але й обговорювалися членами зібрання [97, с. 65].

Отже, в античні часи спостерігається розширення дозвіллевих потреб та урізноманітнення видів і форм дозвіллевої діяльності направленої на їх задоволення, створення і розширення відповідної інфраструктури, усвідомлення суспільством можливостей вільного часу у процесі соціального виховання підрастаючого покоління, що знайшло відображення у творах античних мислителів. Ідеалом того часу стало прагнення до зовнішньої краси та фізичного досконалості, культ здорового тіла, намагання діяти на користь

своєї держави, виховання підростаючого покоління вже чітко виділяється як самостійна соціальна функція суспільства.

За характеристикою С. Харченка, з відходом з історичної сцени Античності на довгі століття відходить і ставлення до дозвілля як свободи людського духу [230, с. 70].

Наступний період – епоха Середньовіччя (прибл. V – сер. XV ст.): цікавий і складний період в історії як людства, так і соціального виховання особистості на дозвіллі: становлення і розвиток релігійної системи соціального виховання і світогляд (християнська церква – головною ідеологічною силою, яка визначала весь розвиток культури і освіти в цю епоху, що не могло не вплинути на характер потреб людей, їхнє дозвілля. Аналіз праць дослідників (А. Воловик [47], Н. Максимовська [179], Т. Корнієнко [150]) забезпечує виділення таких характеристик сфери дозвілля цього у згаданий період: увесь час поділявся на сакральний та час людського життя; задоволення засуджувалися, а культові споруди мали слугувати чи не основним закладом для проведення вільного часу людей; особистість не могла собі дозволити заплямувати себе іншими заняттями, ніж праця та молитва; у суспільстві утвердився новий ідеал буття – християнський: моральність, милосердя, співчуття до ближнього, звернення уваги на внутрішній світ людини; покарання за найменший відступ від загальноприйнятих догм.

І. Петрова визначає, що перші погляди християн на дозвілля, ймовірно сягають I–II ст. н.е. Передумовами цього стає зародження нової системи культурних цінностей, християнство виступаючи новою системою світосприйняття, розвивається поряд з основними філософсько-релігійними течіями еллінізму, дещо цілком їх відкидаючи, дещо запозичуючи і трансформуючи. Взаємодія відмінних культурних традицій Сходу і Заходу породжує нові форми суспільної свідомості, які набувають яскравого відображення і у дозвіллі. Античній культурі, яка втратила духовні ідеали і моральні принципи й уособлювала в очах ранньохристиянських апологетів

усі вади язичництва, християнство протиставляло нові, гуманістичні цінності. Критикуючи, практично, всю античну культуру і мистецтво, яку апологети християнства добре знали із свого життєвого досвіду (музику, поезію, античні трагедію і комедію, циркові видовища, предмети прикладного мистецтва, скульптуру, живопис, архітектуру), вони послідовно дотримувалися нової світоглядної системи, обстоюючи новий культурно-історичний ідеал [242, с. 33–41].

Головними християни визнавали духовні задоволення, адже вони – «від похвали Богові», всі інші – швидкоплинні й згубні. Так, Тертуліан і Климент Олександрійський писали про християнські співи, які спонукають душу звертатися до Бога, Лактанцій – про мистецтва, які сприяють «приємнішому» донесенню абсолютної істини, Кіпріан – про «найкраще видовище», яким є споглядання краси світу. Ідеальне наповнення дозвілля мало сприяти досягненню істини, а отже, – бути інтелектуальним, викликати духовну радість, удосконалювати мисленнєву, споглядальну діяльність людини, уся духовна сутність якої повинна бути спрямована на осягнення Бога, наближення до нього, спілкування з ним. Святий Бенедикт (480–547 рр.) також засуджував не дозвілля (*otium*), а неробство (*otiositas*): «Неробство є ворог душі. Тому браття у певний час повинні займатись і рукоділлям, і Божественним читанням» – зазначалося в Уставі монастиря Св. Бенедикта [328, с. 291–297].

Про значення дозвілля йдеться й у творах Северина Боеція [33] (бл. 480–524/526 рр.), переконаного, що вся діяльність людини поділяється на *negotium* (заняття державними справами) і *otium* (власне дозвілля), адже у людини є дві можливості зрозуміти: практична і споглядальна. Вищим благом, якого можна досягнути лише у спогляданні, є осягнення істини й отримання задоволення від процесу її пошуку. Однак, на думку Северина Боеція, лише філософи присвячують своє життя пізнанню такої мудрості. «Всі ж інші люди, які живуть відповідно до нижчих здібностей..., влаштовані не за природою і грішать проти природного порядку». Окрім сприйняття

дозвілля як споглядальної діяльності, як наближення особи до Бога, поширюються й інші мотиви: сприйняття дозвілля як стану неробства і байдикування та сприйняття дозвілля як складової вільного часу [33, с. 113–119].

Середньовіччя з його замкненим натуральним господарством, розповсюдженим християнством позбавило дозвілля того принципу масовості та загальності, котрий в нього закладений був еллінами. Епоха середніх віків характеризується соціальним розшаруванням форм дозвілля, домінуванням у Західній Європі народних, світських та церковних форм його організації. Стають помітними відмінності змісту дозвілля у місті та сільській місцевості; спостерігається поява університетів та студентства як специфічної соціальної групи та, відповідно – студентського дозвілля [97, с. 23–25].

Як зазначає В. Бочелюк, розмаїтість об'єктів дозвіллевої діяльності пояснювалася розшаруванням суспільства. Так, якщо у палацах і замських резиденціях феодалів найбільш розповсюдженими формами дозвілля були бали, турніри та банкети, то у середовищі цехів простих ремісників вже у середні віки почали закладатися основи первинних клубних осередків. З появою перших університетських міст, що були улаштовані за принципом монастирів і містили каплицю, залу, ворота – ведучі ланки в інфраструктурі навчального закладу, з'явилися і нові форми дозвілля. Так, саме зала, що вважалася одним з найважливіших елементів університетського життя, стала місцем загальних зборів молодих людей, місцем їх зустрічей і трапез [32, с. 29–30].

Мешканці середньовічного міста проводили дозвілля на площі, яка була і ринком, і клубом, і центром усіляких свят і розваг, у яких брали участь як професійні актори, жонглери, розповідачі билин, казок, так і самі городяни. Ці свята під відкритим небом супроводжувалися танцями, маскарадами, іграми, які отримали назву карнавалів і широко розповсюджувалися [70, с. 112–122]. Серед народних форм організації

дозвілля особливе місце належало фольклорним святкам, заснованим на народних віруваннях. До найяскравіших світських форм можна впевнено віднести свято дурнів – маскарад, а також різноманітні бали та прийоми [179, с. 24-25]. Рекреативний характер буденного та святкового дозвілля, безперечно, створював умови для фізичного відпочинку й духовної розрядки людини, але рівень існуючої культури ще не дозволяв людині дивитися на вільний час не інакше, як на час, вільний від роботи [179, с. 82].

Однією з форм проведення масового дозвілля були релігійні вистави – містерії, які були частиною багатоденного дійства. У містах існували «риторичні камери» – літературні об'єднання, які активно брали участь у розробці сценаріїв та проведенні свят [70, с. 120-122].

Трансформація сфери дозвілля як важливої сфери соціального виховання продовжується в епоху Відродження (XIV-XVI ст.): гуманізм витісняє середньовікову аскетичну доктрину, відбувалося формування нової мети соціального виховання, зокрема і у вільний час, продовжують формуватися нові дозвіллеві потреби та ціннісні орієнтації, а практика та простір дозвілля залишалися незмінними. Проголошувалась ідея гармонійного й багатостороннього розвитку особистості дитини. Ідеал епохи Ренесансу життєрадісна, сильна тілом і духом людина, яка має право на земну радість і щастя. індивідуалізм (у центрі виховання – особистість), врахування вікових особливостей дитини, вимога гармонійного всебічного розвитку особистості, піднесення ролі морального виховання, зменшення впливу церкви на школу. Насолода життям, життєрадісність і широкий кругозір були протиставлені похмурому аскетизмові, релігійній споглядальності і замкнутості попередніх століть.

Так, італійський педагог-гуманіст епохи Відродження Вітторіно да Фельтре прославився, як «*pater omnis humanitatis*» (батько гуманності), перший шкільний учитель нового типу, що здійснив ідею школи на природі. Він очолив школу-інтернат «Будинок радості» (1424 р.), де, крім давніх мов і літератури, вивчали математику, природознавство, астрономію, грецьку мову

та літературу, музику, живопис. Значна увага приділялася практичним заняттям, фізичним вправам (фехтування, їзда верхи) та іграм. У навчанні застосовували наочність, стимулювання творчості дітей, поступово позбавлялися зубрячки. Виховання здійснювалось за допомогою ласки, переконання (покарання розглядалось як зло), на особистому прикладі вихователів і наглядом за манерами, моральною чистотою вихованців [91]. Англійський мислитель-гуманіст, політичний діяч, один із засновників утопічного соціалізму Томас Мор в знаменитій «Золотій книжці про найкращий суспільний лад і про новий острів Утопію» (1516 р.) обстоював необхідність надання всім громадянам можливості «духовної свободи і освіти». Критикуючи економічний і політичний лад в Англії, докладно змалював картину справедливого, на його думку, ладу, де люди працюють, а держава дбає про освіту і виховання громадян. Наголошував на гармонійному розвитку особистості, зв'язку школи з життям, трудовому вихованні, рівноправності розумової й фізичної праці. Вперше поставив проблему освіти дорослих засобами бібліотек, музеїв, організацією самоосвіти громадян і прилученням їх до науки [205, с. 11].

Відбулося подальше формування, ускладнення та розгалуження дозвіллевих потреб людей, що знайшло продовження і в індустріальну добу (середина XVII ст. – середина XX ст.). Насамперед сформувалось сприйняття усього нового як кращого, а людина виступала центральною фігурою соціального життя. Епоха Просвітництва характеризується новою формою дозвілля, а саме – появою в Західній Європі численних об'єднань. Серед них можна назвати гурток княгинь і герцогинь, що збиралися навколо королеви; дозвільне об'єднання, яке носило назву «салон» (група осіб, що збиралася постійно у приватному будинку і була політичним, літературним, або іншим гуртком) та інституалізоване об'єднання в Англії, що одержало назву «клуб» (в результаті певних трансформацій поняття «клуб» поширився не тільки на дозвільне об'єднання, а й на будинок для спільного проведення вільного часу клубівців) [70, с. 122].

На відміну від попередніх епох, дозвіллеві форми XIX століття все частіше почали набувати просвітницького характеру. Так, з ім'ям Роберта Оуена пов'язане відкриття першої бібліотеки-читальні для робітників, де вони відпочивали та займалися самоосвітою. У зв'язку з цим, наприкінці XIX століття засновується Спілка робітничих клубів та першим «Соха-клуб», який мав дешеву кухню, читальний зал, зали для музики і танців, де читали лекції, обговорювали питання загального та фахового життя [179, с. 27-29].

Ідеї щодо дозвіллевої діяльності як найбільш дієвого засобу формування соціуму і людини у цей час набули значної концептуалізації у межах філософської науки. Так, дозвіллевий час розглядався Е. Дюркгеймом [77] через розуміння часу в широкому соціальному аспекті як «соціальний факт». Наприклад, у працях П. Штомпки година виступає як «суспільний конструкт, який здійснює зворотну дію на працю людини, на колективні практики, надаючи їм певної спрямованості. У часі виражається ритм соціального життя» [364, с. 393]. «Година в культурі – це передавання певних ритмів і послідовності дій, орієнтація на певний модус години, який превалює в даній культурі та виражає ієрархію цінностей у ній» [364, с. 347].

Тож, з кінця XIX до середини XX ст. теорія дозвілля отримала у науці ґрунтовної розробки у контексті поглядів на час як на фундаментальну характеристику будь-якої людської діяльності, у тому числі і дозвіллевої. У межах цієї концепції кожна діяльність вимагає часу, займає певний час і розгортається в просторі. В. Піча зазначає: «Час – цим поняттям фактично вимірюється будь-який процес, що відбувається у навколишньому світі, виражаючи тривалість і послідовність всього сущого, час безперервний, вічно властивий природі. Часом вимірюється і життя окремої людини, і людського суспільства в цілому» [249, с. 8].

За характеристикою І. Петрової, дозвілля відокремлюється як самостійна галузь знання, що вивчає значення вільного часу в житті людини, його змістове наповнення, розвиток людини на дозвіллі з другої половини XX ст., що позначається, зокрема, оформленням різних підходів до розуміння

сутності дозвілля. Слід зауважити, що у цей час вітчизняній науці отримало розробки та усталення поняття «культурно-дозвіллева сфера», що вказує на використання людиною свого вільного часу для розвитку своїх творчих здібностей, культури, вмінь та навичок та зв'язок дозвіллевої сфери та культури суспільства у цілому. При чому, формування саме такого сприйняття педагогіки дозвілля як окремої галузі наукового знання у цей час було соціально зумовлене і пояснюється збільшенням кількості вільного часу людини, розумінням дозвілля як основного компонента і показника якості життя суспільства, що впливає й на формування та розвиток ціннісних орієнтацій людини, її духовного світу, моральних якостей, задоволення культурних потреб у пізнанні, творчості, спілкуванні, суспільній роботі, туризмі, ігрових заняттях [243, с. 63-67].

За даними В. Балахтар, у другій половині ХХ століття дійсно було сформована найбільша кількість теоретичних концепцій щодо пояснення феномену дозвілля. Аналіз основних підходів до вивчення цього соціально-педагогічного явища дозволив авторці зробити висновок, що дозвілля розглядалося у науці як своєрідний вид діяльності зі своїми завданнями, видами та функціями, однією з основних серед яких є рекреаційна; як певна частина вільного часового простору людини; як психологічний стан людини, емоційне сприйняття дійсності; як ознака цілісного способу життя, як природна потреба людини, можливість самореалізації, задоволення своїх особистісних потреб тощо [12, с. 17–18].

Посилаючись на результати наукового пошуку зазначеної вище вченої, відзначимо, що у зарубіжній науковій думці склалося декілька різних підходів, що віддзеркалюють взаємовідносини людини та суспільства у сфері дозвілля [12, с. 8].

Аналізуючи праці науковців з різних країн світу, дійсно бачимо досить полярні підходи до розуміння соціально-виховної сутності дозвілля. Зокрема француз Ж. Фрідман [367] розглядає дозвілля як вільний час для активних занять особистості, у виборі яких має враховуватися психологічні

особливості і потреба людини у рекреації, подібна думка щодо сутності дозвілля розробляється і у праці французького вченого Ж. Дюмазедьє, який просуваючи ідею інкультурації людини у сфері вільного часу взагалі впроваджує поняття «цивілізація дозвілля» [76, с. 57].

На відміну від зазначених та багатьох інших наукових розробок, американські дослідники сфери теорії дозвілля, зокрема: С. Паркер у праці «Дозвілля і робота» [238], М. Каплан у науковому труді «Дозвілля: теорія та політика» [368], Дж. Шиверс у роботі «Концепції дозвілля та рекреації: критичний аналіз» [370], акцентували увагу на значенні цього феномену як центрального елементу культури, який глибоко укорінений в усі сфери суспільного життя, і тому, багато у чому детермінується суспільними процесами, що зумовлюють як соціальний та просоціальний характер дозвіллевой діяльності людини, так і асоціальну та, навіть, антисоціальну поведінку на дозвіллі. Разом з цим, за переконанням вчених, людина вільно обирає діяльність на дозвіллі, що є виявом її природної свободи та індивідуальності.

У Німеччині питання організації дозвілля найбільш тісно поєднувалися з проблематикою соціального виховання особистості й досліджувалися у мейнстримінгу соціально-педагогічної проблематики, як виховний феномен, що реалізується в різних формах суспільної та освітньої діяльності. Подібний підхід відображений, зокрема у статті Р. Поппа «Вільна освіта» - нова підсистема соціальної педагогіки / соціальної роботи: «орієнтація на громаду» та «анімація» як визначальні моменти «дозвілля педагогіки» [369].

Слід зазначити, що проблематика дозвілля знайшла ґрунтовної розробки у вітчизняній науці радянської доби.

Відзначимо, що розвиток і становлення особистості дитини у закладах позашкільної освіти представлені дослідниками у вигляді різноаспектної педагогічної й соціальної проблематики. Найбільш вагомий внесок у розробку теоретичної бази позашкільної та позакласної виховної роботи

внесли наукові праці Л. Балясної [13, 14], Л. Вовк [42, 43], Б. Кобзаря [128], Н. Крупської [156], А. Макаренка [178], В. Сухомлинського [315] та інших.

Особливо актуалізувалися такі розвідки ну другій чверті ХХ ст., коли у психолого-педагогічних працях вчених (І. Кон [143], В. Рибалко [270], С. Шмаков [358], А. Шмегнов [359]) гостро актуалізувалися питання посилення виховного впливу інститутів суспільства та здійснення самовиховання дітей на дозвіллі, підкреслювалася значущість вільного часу в духовному та фізичному формуванні й розвитку особистості дитини, наголошувалося на необхідності отримання дитиною досвіду взаєморозуміння та взаємодії у дозвіллевих колективах. Так, А. Шмегнов зазначає, що дозвілля дітей витлумачено у роботах дослідників як сфера у якій особливо яскраво та повнокровно розкривається їх природні потреби у свободі та незалежності, активній діяльності та самовираженні. В умовах дозвілля створюються неформальні колективи, у яких діти мають можливість виступати у нових соціальних амплуа, грати ролі, що відрізняється від навчальної та поза навчальної діяльності. Дозвілля – це особлива соціальна сфера, де діти задовольняють потреби у самоперевірці, самооцінці, це зона активного спілкування, реалізації особистісних інтересів, установа контактів, прекрасна сфера розвитку товаришування, психологічної сумісності дітей [359, с. 43].

Наголосимо, що незважаючи на те, що, як було показано вище, вільний час та дозвілля здавна ставали об'єктом наукових досліджень як наука про процес педагогічної організації дозвіллевої діяльності є принципово новим науковим напрямом, що отримав розробку наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. Наукові дослідження авторів цієї доби (В. Білоконь [18], В. Й Бочелюк[32] й В. В Бочелюк [32], А. Воловик [47], В. Воловик [43], І. Бестужев-Лада [161], В. Кірсанов [108], В. Піча [249]) в розкритті дозвілля як свободи людського духу, їхні ідеї сприяли оновленню педагогічної концепції дозвілля, вивченню проблем організації вільного часу дітей, розробці нових форм й методів культурно-дозвіллевої діяльності

неповнолітніх тощо. Досліджуючи можливості виховання дітей у дозвіллевій сфері, важливо враховувати, що за даними А. Воловика, дозвіллева діяльність реалізується на різних взаємопов'язаних та взаємозалежних рівнях: пасивного споживання, розважання, пізнання, творчості [47, с. 32].

Аналіз праць низки дослідників (В. Гриньова [58], Т. Дмитренко [74], О. Могилка [189], О. Рассказова [189], К. Яресько [74] та ін.) дозволив дійти висновку, про соціальний характер соціокультурної діяльності, спрямованої на формування духовності дитини. При чому, соціальне виховання посідає значне місце у дозвіллевій діяльності дітей. У цілому, дозвіллева діяльність здійснюється за такими напрямками: художньої творчості, культури побуту, туристсько-спортивної діяльності, натуралістичної роботи, що забезпечують формування у дітей відношення до дозвілля як до часу для самовдосконалення, саморозвитку, навчання, розумного проведення вільного часу у самостійній творчій соціальнозначущій діяльності – це і є головною метою соціально-педагогічної діяльності [167, с. 6].

У розробках дослідників (Т. Дмитренко, К. Яресько) поняття «соціальне виховання» було безпосередньо пов'язане із культурно-виховною функцією суспільства. Виховання у широкому сенсі іменується соціальним вихованням, таке виховання – це сума впливів соціокультурного середовища на становлення особистості дитини. Сюди входить рівень розвитку суспільства, вплив виховних закладів, діяльності творчих об'єднань і товариств. Як результат впливу культури середовища, розглядається рівень освіченості і вихованості людей, рівень оволодіння певною діяльністю або галуззю знань [74, с. 14].

На думку авторів, провідною функцією суспільства є виховання активної, ініціативної, самостійної, творчої особистості, здатної і споживати і розвивати далі культуру. У вирішенні цієї проблеми важливу роль відіграє самовиховання як систематична і свідома діяльність, спрямована на вироблення у собі позитивних рис воли і характеру, бажання розумового, морального, естетичного і фізичного самоудосконалення [74, с. 14-15].

У межах нашого дослідження важливо відзначити, що за Т. Сущенко для позашкільних закладів характерні дві головні функції педагогічного процесу, а саме: початкова або особистозначуща (задоволення інтересу дитини до відповідного виду діяльності) та основна або соціальнозначуща (дитина формується як соціальна особистість). Отже, двоякість педагогічного процесу позашкільного закладу, на думку вченої, обумовлюється його динамічною природою – це завжди рух від виховання з боку педагога через самовиховання особистості дитини до пробудження її соціальної свідомості та перетворення нею мікросоціуму [319, с. 28].

Рівень дозвіллевої діяльності дітей у позашкільному закладі, на нашу думку, можна співвіднести зі стадіями соціалізації: на першому рівні відбувається засвоєння норм та цінностей мікросоціуму (гуртка позашкільного дозвілля та інших пов'язаних з ним інститутів соціального виховання), на другому – відбувається втілення учнями засвоєного досвіду при пошуках свого місця в соціумі; на третьому – зміна, перетворення власної особистості та оточення, при внесенні осистісного досвіду в культурні традиції мікросоціуму. Очевидно, що активність, комунікативність, самостійність, творчі навички та уміння дітей та підлітків підвищуються від першого рівня до третього, зростає також соціальна значущість особистості [189, с. 8].

У цілому, аналіз генези ідеї соціального виховання особистості у позашкільлі доводить, що порушена проблема має глибокі корені і від епохи до епохи усе більше ускладнюється в умовах трансформаційних змін у суспільстві, потребуючи подальшого вивчення. Основоположними для розвитку теорії та практики соціального виховання дітей у позашкільних закладах України в 20-ті–50-ті роки ХХ століття є напрацьовані протягом різних історичних періодів розвитку людства (первинність, Архаїка й Античність, епоха Середньовіччя, епоха Відродження, Новий час тощо) ідеї та досвід організації вільного часу, найважливішими серед яких є: визнання значного виховного потенціалу дозвілля та його великого суспільного

значення, взаємозв'язку між цілями розвитку суспільства і спрямованістю та якістю дозвіллевої діяльності населення, організація дозвілля через призму бачення людини як центральної фігури соціального життя; розуміння необхідності створення належної інфраструктури дозвілля для реалізації цілей соціального виховання молодого покоління, зокрема апробація та посилення педагогічного потенціалу таких дозвіллевих осередків як клуби, бібліотеки, читальні зали, театри тощо; напрацювання масових форм дозвілля як засобу керування суспільною думкою.

На основі проведеного у підрозділі ретроспективного аналізу, позашкільна діяльність розглядається нами у широкому контексті як один із видів дозвілля – специфічної людської діяльності, що істотно впливає на розвиток особистості. Така діяльність дітей має подвійну природу: з одного боку – це самостійна вільна творча, невимушена, спонтанна діяльність, а з іншого – це культууроформуєча, багатоаспектна, розвиваюча і виховуюча діяльність, якій повинні сприяти зусилля педагогів.

1.2. Стан наукової розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття

Одним із завдань цього дослідження є вивчення стану наукової розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті–50-ті роки ХХ століття, що забезпечить упорядкування існуючих наукових розідок, що виходять до змістового кола порушеної проблеми, окреслення теоретичної бази, що дозволить зробити системне і цілісне дослідження, збагачене підходами, виробленими у межах психолого-педагогічної науки, теорії соціальної педагогіки та теорії дозвілля, а також інших наук, що розвивалися протягом останніх років і мають відношення до питань соціального виховання молодого покоління у позашкільній сфері.

Наукові праці структуровано за змістовим принципом на *три групи*: перша – тим чи іншим чином пов’язана з питаннями розвитку і становлення особистості дитини у сфері дозвілля; друга – репрезентована дослідженнями щодо організації діяльності дитини у позашкільній та у позакласній сфері, у закладах позашкільної освіти; третя – охоплює дослідження, присвячені проблемі соціального виховання неповнолітніх, у тому числі в історико-педагогічному аспекті й, зокрема, у сфері позашкільної роботи.

Розпочинаючи дослідження стану наукової розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті–50-ті роки ХХ століття з аналізу наукових праць *першої групи*, відзначимо, що розвиток і становлення особистості дитини у сфері дозвілля представлено дослідниками у вигляді різноаспектної педагогічної й соціальної проблеми. Її практичне вирішення сприяє зниженню впливу негативних чинників на виховання і самореалізацію підростаючого покоління, забезпечує досягнення успіхів в обраному напрямі дозвілля, що, тим самим має позитивний вплив на самооцінку особистості, підвищення статусу дитини у середовищі однолітків і дорослих, сприяє покращенню психологічного здоров’я, зняття психічної та фізичної напруги, всебічному розвитку здібностей, талантів дітей і молоді, задоволенню потреб щодо професійного самовизначення в умовах ринкової економіки тощо.

Останньої доби проблематика дозвілля та дозвіллевої діяльності не перестає бути предметом досліджень вчених – представників різних наукових галузей, особливи інтерес проблематика дозвілля становить для педагогічної галузі. При цьому в науці не існує загальноновизначеної концепції розуміння ключових питань дослідження вільного часу. Представники першої групи (В. Патрушев [239], І. Чернов [345]) – головним чином, економісти, які, згідно з розробленою ними концепцією, розглядають вільний час як частину позаробочого часу, який пов’язаний більшою мірою з відтворенням робочої сили, фізичний відпочинок [239, с. 113].

Друга група дослідників – В. Артемов [8], Г. Орлов [232], В. Лавріненко [165] так само розглядають вільний час як частину позаробочого часу, але направлено не стільки на вдосконалення людини як працівника, скільки на її всебічний розвиток.

Прихильники третього концептуального підходу – Ю. Лобанов [177] та А. Мялкін [210] – розглядають вільний час за межами праці на виробництві і фактично зводять його до позаробочого часу, який призначений для відпочинку трудящих та власного розвитку.

Незважаючи на те, що більшість дослідників розглядають дозвілля як частину вільного часу, проте необхідно розмежувати ці поняття. Вільний час – це все-таки час, темпоральна характеристика. Це – часовий відрізок, який інколи взагалі нічим не зайнятий: ні цілеспрямованою, ні практично-перетворюючою діяльністю суб'єкта. Дозвілля ж, на наш погляд, – це вільний час, заповнений чим-небудь завдяки активності суб'єкта, тобто це характеристика не лише темпоральна, а й одночасно і діяльнісна.

Отже, можна сказати, що дозвілля пов'язане з активною людською діяльністю. При цьому ця діяльність повинна забезпечувати задоволення потреб людини у культурному відпочинку, розвагах, ігровій діяльності, саморозвитку, самоосвіті та самовихованні.

Для розкриття стану наукової розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття важливими є основні положення щодо культури дозвілля у суспільстві ризику, що розглядаються у монографії О. Бойко [30], який поділяє сферу повсякденної життєдіяльності будь-якої особи на дві головні підсистеми: трудову і позаробочу (сфера вільного часу). Остання, у свою чергу, ділиться на побутову і дозвіллеву. Всі означені форми життєдіяльності людей об'єктивно рівноцінні для існування суспільства. Безпосередньо дозвілля є одним з компонентів повсякденної життєдіяльності людини. Нині сфера дозвілля регулюється системою соціальних інституцій та культурними установами (традиції, звичаї, ритуали), стає важливою формою

самореалізації кожного індивіда [30, с. 10]. На думку О. Бойка, дозвілля може розглядатися як процес і як результат, тобто в динаміці і статиці. Якщо дозвілля розглядати як процес, то він неминуче повинен складатися з підпроцесів або фаз, кожна з яких має власну специфіку через різну тривалість. Можна виділити такі фази дозвілля: 1) пошук, вибір, передбачення дозвілля; 2) безпосередньо дії суб'єкта під час дозвілля; 3) критичне осмислення проведеного дозвілля, його оцінка, відчуття задоволення (незадоволення); 4) спогади про проведене дозвілля [30, с. 25].

Цікавими у контексті порушеної проблеми є й ті дослідження, що торкаються питань організації дозвіллевої діяльності дітей, як-от монографія В. Кірсанова (2006) щодо теоретико-методологічних та методичних засад педагогічної діагностики організації дозвілля [108, с. 336–352]. Так автор глибоко розробляючи проблему педагогічної діагностики організації дозвілля, пропонує комплексну (тривимірну) модель, яка має три площини розуміння дозвілля через його функції (розвиток, рекреація, розваги) [108]. Уважаємо, що для соціально-педагогічного напрямудослідження сфери дозвілля доцільними є змістовний (активізація соціально-виховного потенціалу), інтеграційний (об'єднання та координація зусиль у сфері дозвілля), просторовий (раціональна організація та оптимізація дозвіллевого простору) підходи, які відбивають сутність соціальної педагогіки й зумовлюють пошук шляхів подолання основної проблеми, що вирішує соціально-педагогічне знання та практика, а саме протиріччя між індивідуальним та соціальним складниками розвитку особистості. Отже, у процесі організації сфери дозвілля та дозвіллевої активності соціальних суб'єктів має відбуватися мотивація, активізація, стимулювання до просоціальних дозвіллевих уподобань, оскільки ми розглядаємо дозвілля в контексті соціального виховання. Обрання та реалізація дозвіллевої діяльності соціальним суб'єктом залежить від рівня його соціального розвитку, доцільної та осучасненої організації самої сфери

дозвілля, узгодженості керівної діяльності суб'єктів її розбудови, запровадження новітніх форм і методів роботи фахівців.

У цьому контексті важливо відзначити і кандидатське дослідження Ю. Баранецької [15] з питань виховання у студентів вищих педагогічних навчальних закладів культури дозвілля засобами музичного мистецтва тощо.

Аналізуючи стан розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти, неможна не відзначити працю І. Гутник (2006) щодо педагогічних засад організації дозвілля підлітків засобами української народної педагогіки [65]. Відзначимо, що у своєму дослідженні І. Гутник, здійснила спробу сформулювати визначення категорії «дозвіллева діяльність». За її ствердженням, дозвіллева діяльність розглядається як: спосіб виявлення суспільних відносин, форма функціонування і розвитку суспільства, спосіб життєдіяльності людини, її індивідуального самоствердження та спілкування, усвідомлення свого буття у часовому континіумі – минулому, сьогоденні та майбутньому; процес активного засвоєння особистістю суспільних та виробничих відносин, що залежить від інтересів і потреб її політичного, культурного та морального розвитку; підсистема духовного та культурного життя суспільства, що поєднує в собі низку соціальних інститутів, які забезпечують поширення та активне засвоєння культурних цінностей з метою формування творчої особистості [65, с. 5–6].

Відзначимо великий пласт наукових праць та статей у періодичних виданнях щодо історії дозвілля у різних соціально-культурних середовищах. Так, у статті А. Денисенко [70] репрезентована проблема становлення ідеї організації дозвілля у світовій і вітчизняній педагогічній думці. Заслуговує на увагу публікація І. Петрової [242], яка у історико-культурному контексті розглядає ранньохристиянські тексти з метою характеристики сутності та значення дозвілля для духовного розвитку особистості.

Т. Петрова у праці «Гуманізація навчально-виховного процесу у «реформаторській» педагогіці кінця XIX – початку XX століття» [243]

стверджує, що для підлітка найгостріше виявляється потреба у вільній самореалізації, адже саме в цей час школа починає сприйматись ним як регламентована, навчальна діяльність, з'являється почуття дорослості, яке впливає на зміст життєдіяльності підлітка та водночас підліток відчуває себе залежним від свого оточення – батьків, вчителів, родичів – і намагається звільнитись від цього шляхом утвердження свого «Я» саме у сфері дозвілля. Пріоритетними видами дозвілля у цей час є спілкування із своїми однолітками, спортивні ігри, прикладна творчість, розважальні заходи.

Слід відзначити, що аворами здійснювалися дослідження проблематики дозвілля, що безпосередньо охоплюють різні етапи досліджуваного нами періоду. Зокрема, О. Ісайкіна [94] розглядає побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.).

Т. Корнієнко [150] у роботі «Організація дозвілля школярів у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XIX – початок XX століття)» (2011) визначає організацію дозвілля дітей як планомірну діяльність вихователів (педагогів, батьків), освітніх і соціокультурних інститутів (шкіл, позашкільних закладів, гуртків, клубів, театрів, кінотеатрів, дитячих оздоровчих таборів тощо), органів управління освітою, яка передбачає керівництво, планування та забезпечення (змістове, методичне, інформаційне, кадрове, матеріальне) дозвілля учнів з метою гармонійного розвитку, зміцнення фізичного й духовного здоров'я, самовдосконалення учнів, створення умов для їх активного відпочинку [150, с. 6-9].

У дисертації В. Балахтар [15] розкрито педагогічні засади організації дозвілля дітей та підлітків у системі позашкільної освіти в Україні пізнішого періоду (1960–1991 рр.). Як зазначає В. Балахтар, однією із сфер життєдіяльності школярів, де найбільш яскраво проявляються наслідки цих трансформацій, є дозвілля як природна потреба, можливість розвитку соціальної активності і творчого потенціалу особистості. Однак лише педагогічно організоване дозвілля, орієнтоване на врахування можливостей, інтересів, нахилів, психофізичних особливостей, стану здоров'я дитини, буде

сприяти подоланню бездоглядності, зменшенню кількості правопорушень; активізації особистісного потенціалу, розвитку здібностей до прийняття і реалізації власних рішень, підвищенню комунікативної компетентності дітей та підлітків [15, с. 10].

У межах даного дослідження важливою є обґрунтована вітчизняними дослідниками думка, що у організації дитячого дозвілля соціальне середовище є сильнішим за будь-яку виховну систему [179, с. 118]. Тому, в умовах соціокультурної трансформації сучасного суспільства педагогіка дозвілля має сприяти формуванню системи цінностей, що гарантує життєві орієнтири, самовизначення людини та відповідає її індивідуальним особливостям, забезпечує адаптацію та розвиває духовну незалежність. Під час наукової розробки проблематики дитячого дозвілля встановлено, що ефективний педагогічний процес у дозвіллевій діяльності сприяє усвідомленню об'єктивної цінності вільного часу, вмінню доцільно його використовувати, працювати в колективі, поповнюючи знання людини, формуючи критичне сприйняття власної поведінки.

У межах дослідження стану проблеми соціального виховання особистості у закладах позашкільної освіти заслуговує на увагу докторська дисертація Н. Максимовської (2015), виконана у галузі 13.00.05 – соціальна педагогіка. У дисертації розглядаються теоретичні і методичні засади соціально-педагогічної діяльності зі студентською молоддю у сфері дозвілля. Н. Максимовська [179] відзначає, що важливу роль відіграє дозвілля, стаючи пріоритетною сферою життя молодшої людини, сферою її соціалізації. Увага особистості зосереджується на питаннях свого місця та ролі в суспільстві, міжособистісному спілкуванні, на мріях і роздумах про майбутнє. Перевага надається професійному вибору, задоволенню індивідуальних потреб та інтересів, рекреації. Для ефективного та всебічного розвитку дитини важливо органічно розвивати такі життєві сфери, як виробничу (навчальну), сімейну, дозвіллеву та спілкування. Важливе значення має й педагогічно цілеспрямована організація дозвілля, що дозволить ефективно використати

виховний потенціал. Натомість «стихійність» дозвіллевої діяльності призведе до примітивних і деструктивних форм проведення людиною свого вільного часу. Тому методологічні основи педагогічної діяльності дозвіллевих закладів мають ґрунтуватися на ненасильницькому характері педагогіки; на гуманістичних та комунікативних орієнтаціях педагогічних концепцій; на відповідності виховного процесу інтелектуальному та емоційному розвитку підлітка; на проблемному характері навчання; використанні виховних можливостей соціального оточення, дозвіллевих об'єднань, сім'ї та школи; на використанні ігрового потенціалу.

Вчена довела, що дозвілля є родовим поняттям до дефініцій «сфера дозвілля», «дозвіллева діяльність» та визначається як історичне та соціально-культурне явище, яке ґрунтується на задоволенні дозвіллевих потреб у відповідній діяльності соціальних суб'єктів у вільний час у спеціально створеному просторово-інституціональному середовищі; сфера дозвілля – це складник загального соціально-культурного простору, що відображає актуальний стан дозвіллевих потреб, розмаїття видів та змістового наповнення дозвіллевої діяльності щодо їх задоволення у відповідній інфраструктурі; дозвіллева діяльність – ціннісно зумовлене вільне обрання та здійснення активних дій соціальними суб'єктами з метою задоволення духовних і соціальних потреб у дозвіллевому просторово-інституціональному середовищі; просторово-інституціональне середовище сфери дозвілля: специфічні заклади культури, туризму, мистецтва та безпосередньо не призначені для цього установи, де реалізуються потреби й здійснюється дозвіллева діяльність (заклади освіти, соціальної сфери, обслуговування, ЗМІ тощо) [179, с. 49].

Як зазначає С. Скляр [227] плюралістичне збагачення духовного життя, зростання його багатоманітності при зіткненні конфліктуючих цінностей соціалістичного та західного суспільства, соціальна диференціація породжують той «космос» різноманітного в культурі, який сприяє формуванню різновидів молодіжної субкультури. Все це призводить до посилення в

молодіжному середовищі культурної диференціації. На культуру вільного часу впливає спрямованість інтересів особи, що детерміновані задоволеністю життям, рівнем освіти, загальною культурою, віком, соціальним становищем тощо, а також особистісним ставленням до вільного часу, до різних видів діяльності в його сфері. У кожній соціальній групі свій рівень культури вільного часу, свої способи і цілеспрямованість у його заповненні. Звідси важливе завдання соціологічної науки – вивчення специфіки, освоєння різними соціальними групами свого вільного часу, особливостей їхнього духовного життя. Як наголошує Р. Азарова [2], попри велике значення дозвілля для розвитку людини та суспільства, наявність / відсутність у людини часу на дозвілля сама по собі нічого не вирішує, оскільки проблема полягає у його розумному використанні. Тому із більшою наполегливістю здійснюється потреба у науково обґрунтованій, добре продуманій організації дозвілля. На жаль, сьогоднішня соціокультурна дозвіллева ситуація в Україні перебуває у вкрай кризовому становищі. Про це свідчать такі факти: незначна кількість або тотальна відсутність (за регіонами) державних закладів культури й дозвілля для молоді; дозвілля набуває сегментованого й шаблонізованого характеру; зростаючий рівень пасивності дозвілля і, відповідно, втрата молоддю відчуття культурної цілісності, змістовності, життєвості; із зростанням технічної досконалості природне, самоорганізоване, цікаве дозвілля відмирає; скрутне матеріальне становище більшої частини молоді не дозволяє проводити дозвілля відповідно до своїх запитів і потреб [29, с. 20]. Натикаючись на соціальні та економічні бар'єри, сучасна молодь гостріше відчуває соціальну нерівність, у тому числі в сфері культури і дозвілля, що розширює та поглиблює мотиви суспільного протесту або, навпаки, тотальної байдужості [30, с.18].

Серед загальносоціальних проблем щодо сфери дозвілля Н. Максимовська акцентує увагу на таких: високий рівень соціальної ригідності соціальних суб'єктів, низький рівень духовності, міжгрупові конфлікти, соціальна напруженість, проблеми національної ідентичності,

втрата традицій, духовної єдності поколінь, ціннісна нестабільність, споживацтво в соціальному житті, маргіналізація певних категорій населення [179]. Дозвілля як наукове поняття аналізували з різних позицій, в основу яких покладено такі параметри: у контексті вільного часу (часовий вимір), у контексті вільно обраної діяльності (діяльнісний вимір), у контексті отримання задоволення та відпочинку (емоційно-рекреаційний вимір) та ін. На нашу думку, поняття «дозвілля» не має однозначного вимірювання та може ґрунтуватися на інтеграції різних підходів.

Друга група пов'язаних із досліджуваною проблемою наукових праць репрезентована дослідженнями щодо розвитку і становлення особистості дитини у позашкільній та у позакласній діяльності, організації дозвілля наповнолітніх у закладах позашкільної освіти.

Проблемам соціально-педагогічних засад, розвитку позашкільної педагогічної освіти, та виховання пізнавальних інтересів у підлітків у позашкільній роботі присвячені дослідження В. Береки [20], Н. Заверико [84], С. Орлова [232], Н. Пономарчук [255], Г. Пустовіта [265], В. Редіної [268], Т. Сущенко [319]. Формування основ професійно-педагогічної підготовки організатора позакласної і позашкільної виховної роботи та готовність працівників позашкільних установ до педагогічної діяльності розглядають у своїх роботах С. Васильченко та Н. Водопянова.

Проведений аналіз праць учених дозволив виявити та окреслити основні аспекти сучасних наукових пошуків у вирішенні досліджуваної проблеми: питання формування особистості в позашкільній діяльності (І. Волков, А. Колесова); розвиток творчих здібностей у позакласній роботі (Л. Балясна, В. Шахрай, М. Ярмаченко); стан та розвиток системи позашкільної освіти (С. Букреева, Н. Харінко, Т. Цвірова); підготовка кадрів для позашкільних закладів (С. Васильченко, О. Гура, І. Зимня, Л. Міщик, С. Пащенко); соціалізація учнів під час дозвілля (О. Баранков, В. Бочарова, А. Дашкіна, І. Корсун); напрями і форми роботи позашкільних закладів (В. Берека, А. Зінченко, Т. Зюзіна, В. Корольова, В. Редіна); принципи

організації позашкільного навчання та виховання (Є. Звягінцев, М. Колмакова, Є. Мединський, Г. Ясницький).

Окремі педагогічні аспекти навчання і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах розкриті в багатьох дослідженнях. Зокрема, питання педагогічного процесу в позашкільних навчальних закладах висвітлені в роботах Т. Сущенко, розвитку позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні – В. Вербицького, теоретико-методичних основ екологічної освіти та виховання учнів у позашкільних навчальних закладах – Г. Пустовіта, концепції краєзнавчої освіти та виховання в позашкільних навчальних закладах – В. Обозного, формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи у позаурочній виховній роботі – О. Грошовенко, психологічних умов розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти – О. Мамешиної, організації і проведення занять предметно-технічних гуртків – Є. Мегема, формування освітнього середовища клубу закладу додаткової освіти – М. Катунної, педагогічних основ вивчення інформатики в системі додаткової освіти – О. Астаф'євої, морального виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності – О. Матвієнко, формування національної самосвідомості учнів у позашкільних навчальних закладах – А. В. Ращенко, системи управління виховною роботою зі школярами в регіоні – С. О. Шевченка, формування морально-ціннісних орієнтацій у дівчат-підлітків в умовах взаємодії школи та позашкільних закладів – Н. Сінькевич, морально-етичної діяльності дітей в умовах позашкільного закладу – О. Мироненко, моделювання етично-естетичного виховання в системі додаткової освіти – І. Плясецької, трансформації традиційної обрядовості та її використання в сучасній педагогічній, культурно-дозвіллевій діяльності установ культури – О. Кузика, соціально-педагогічних умов формування фізичного здоров'я підлітків у позашкільній роботі – А. Сват'єва, розвитку основ гуманістичного світогляду молодших школярів засобами українського

національного виховання – Г. Усачової, формування екологічної культури дітей у закладах додаткової освіти – Н. Сотникової та ін.

Проблеми розвитку та соціалізації учнів, їх творчої діяльності в позашкільних навчальних закладах розкрито в низці наукових праць. Так, питання розвитку технічних здібностей учнів представлено в роботах Г. Левченка, І. Волощука, О. Білошинського, організаційно-педагогічних умов соціальної адаптації учнів 5–9-х класів у позашкільних навчальних закладах – О. Литовченко, соціального становлення особистості підлітка в тимчасових об'єднаннях за інтересами – О. Карпенко, системи роботи позашкільних закладів з формування активної життєвої позиції старшокласників – І. Рябченко, додаткової освіти дітей як засобу їх творчого розвитку – В. Березіної, педагогічних умов розвитку технічної творчості учнів – Ю. Бельмача, розвитку в школярів інтересу до транспортної техніки у процесі її макетування і конструювання у позашкільних закладах – Д. Лебедева, організаційно-педагогічних умов соціального становлення дітей у багатoproфільному закладі додаткової освіти дітей – А. Золотарьової, педагогічні умови розвитку творчої активності молодших школярів у гуртковій роботі – Н. Тверезовської, самовизначення та самореалізації як мотиву участі старшокласників у гуртковій роботі – О. Баришевої, формування активної життєвої позиції підлітків у клубних об'єднаннях за інтересами – Н. Пономарчук, особистісного самовизначення школяра в діяльності комплексного позашкільного навчально-виховного закладу – О. Семенова, професійного становлення молоді – В. Рибалка, професійного самовизначення учнів у позашкільних навчальних закладах – Н. Жемери, соціально-педагогічних основ діяльності МАН як фактора формування творчої особистості – Л. Ковбасенко, організації творчої діяльності учнів у позашкільному закладі – О. Рассказової, організації пошукової діяльності учнів у позашкільних закладах освіти – В. Редіної, розвитку творчого потенціалу учнів в умовах системи додаткової освіти – Н. Дворцової, корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасного позашкільного

навчального закладу – Т. Окушко, формування довіллієвої культури молодших школярів засобами дитячого фольклору – Т. Чернігівець, педагогічних особливостей додаткової освіти в галузі художньо-творчого розвитку учнів – Л. Цветкової та ін.

Так, О. Матвієнко відзначає, що моральному вихованню учнів у позаурочній діяльності значну увагу приділяли О. Богданова, Л. Канішевська, В. Коротєєва, Л. Нестеренко, Я. Романова, Л. Руднева, Н. Трофимова, М. Юр'єва та ін. Ними досліджені та експериментально перевірені ряд об'єктивних та суб'єктивних стимулів розвитку почуттів і моральних уявлень учнів початкових класів у процесі позаурочної роботи. Аналіз численних праць сучасних філософів (О. Дробницький, І. Зязюн, О. Капарський, В. Шинкарук та ін.) дав нам підставу зробити висновок, що розвиток особистості, її виховання завжди є результатом взаємодії, контакту з соціальним середовищем, а якість її розвитку, вихованості визначається культурою соціального середовища. Зрозуміти еволюцію особистості можливо лише в контексті взаємодії останньої з середовищем.

В. Берека відмічає, що у педагогічній науці за останні роки значно посилилась увага до дослідження проблем позашкільної освіти. Автором визначено функції позашкільних закладів – організаційно-методичну, освітньо-виховну, та організаційно-масову. Крім того було визначено важливі напрями діяльності позашкільних навчальних закладів: благодійна діяльність, екологічний напрямок, вивчення історії рідного краю, етнографічна діяльність; науково-просвітницький напрямок; художній, етичний, оздоровчий, спортивний напрямки тощо [16, с. 10].

Дослідження проблем позашкільної освіти дозволили систематизувати результати наукових розробок та педагогічної практики щодо історії становлення й розвитку позашкільної освіти в Україні. Позашкільна освіта – це науково обґрунтована в логічній єдності, наступності та послідовності система додаткових знань, умінь та навичок, що здобувають діти та молодь у позашкільних навчальних закладах різних типів,

інших закладах освіти як центрах позашкільної роботи в позаурочний та поза навчальний час [204, с. 50]

На основі вищезазначено, вчені виділяють основні принципи позашкільного виховання досліджуваного періоду, які у подальшому складають фундамент та першооснови сучасної позашкільної освіти: масовість та загальнодоступність занять на основі добровільного об'єднання дітей за інтересами; розвиток ініціативи і самодіяльності дітей та молоді; громадянсько-корисна направленість діяльності творчих об'єднань; різноманітність форм позашкільної освіти; врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей та молоді [24, с. 55].

У кандидатській дисертації Глух О.Г. висвітлено розвиток радянської системи позашкільної роботи з дітьми у 1945-1973 роках, Л. Жданова дослідила розвиток піонерських таборів в СРСР у 1945-1975 роках. Позашкільна виховна робота з дітьми в РРФСР у 1917-1941 роках проаналізована у дисертації А. Шепілової Актуальні проблеми взаємодії школи і позашкільних закладів були порушені в наукових дослідженнях Е. Барбіна, П. Георгієва, І. Мітіна, в яких визначено сутність процесу сучасної виховної діяльності школи і позашкільного закладу, що проявляється у взаємному доповненні, розширенні і поглибленні впливу цих виховних інститутів на підлітка [52, с. 28].

Наведений нами вище розподіл наукових праць, що тим чи іншим чином торкаються порушеної проблеми був би не повний без *третьої групи* наукових праць – досліджень, присвяченим проблемі соціального виховання неповнолітніх, у тому числі в історико-педагогічному аспекті й, зокрема, і у сфері позашкільної роботи.

Інтерес до проблем соціального виховання дітей та молоді постійний і стійкий у вітчизняній філософії, соціології, психології, педагогіці. Соціально-філософські проблеми молоді як важливої соціальної групи суспільства знайшли своє відображення в дослідженнях С. Іконнікової, І. Ільїнського, І. Копа, В. Лисовського та інших вчених. Значний вклад у дослідженні

дозвілля молоді внесли Г. Пруденський, Б. Трушин, В. Петрушев, В. Піменова, О. Гордон, І. Бестужев-Лада та ін. До досліджуваної нами проблеми близькі праці із саморозвитку й самореалізації особистості в сфері дозвілля (О. Беяєва, О. Каргіна, Т. Бакланова), з питань психології особистості (Г. Андреева, О. Петровський). У науковий аналіз теорії і практики культурно-дозвіллевої діяльності значний внесок зробили Ю. Стрельцов, О. Жарков, В. Чижиков, В. Ковшаров, Т. Кисельова, Ю. Красильніков. В. Шинкарук, Р. Сопівник, І. Сопівник розглядають соціальне виховання, освіту і педагогіку в тісному зв'язку із історичною епохою, політичним, культурним, економічним життям. Дослідження цих авторів мали важливе значення для удосконалення теорії і методики культурно-дозвіллевої діяльності молоді.

Вивченням дозвіллевих аспектів у контексті соціально-педагогічної науки займалися О. Безпалько, О. Діба, І. Зверева, Т. Зрелова, О. Караман, А. Капська, Н. Лавриченко, Г. Лактіонова, І. Липський, Л. Мардахаєв, Н. Максимовська, Л. Міщик, А. Мудрик, Ю. Моздокова, С. Лаврецова, С. Омельченко, О. Рассказова, А. Рижанова, С. Савченко, Л. Сайкіна, І. Трубавіна, Л. Штефан, В. Гладиліна, Т. Гончар, О. Гончарова, Ю. Клейберг, Г. Колик, А. Фатов, С. Харченко С. Цюлюпа, О. Шеховцова та ін.

Деталізуючи зміст наукових досліджень, яким поєднуються наукові розвідки щодо визначення суті соціального виховання, зазначимо, що дефініція «соціальне виховання» є складною, комплексною і поліфункціональною. Так, проблеми соціального виховання активно досліджувались у зарубіжній та вітчизняній науці в рамках проблем соціалізації протягом усього минулого століття. теорії, у яких розкрито положення про діалектичну єдність процесів соціального розвитку, соціалізації й соціального виховання (В. Бочарова, Л. Мардахаєв, В. Сластьонін та ін.); теорії, що розкривають культурно-історичний (Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.), середовищний

(Л. Божович, А. Люблінська, С. Савченко), особистісно орієнтований (І. Бех, О. Савченко, О. Сухомлинська, С. Подмазін, І. Якіманська) і завданнєво-віковий (А. Мудрик, Е. Еріксон) підходи до соціального виховання особистості; дослідження, присвячені загальним соціально-педагогічним закономірностям розвитку особистості (І. Зверева, А. Капська, Л. Коваль, Г. Лактіонова, Л. Міщик, А. Рижанова, С. Харченко); роботи, звернені до проблем соціального виховання школярів різних вікових груп (Н. Гавриш, Н. Головіна, Л. Міщик, С. Хлебик та ін.); роботи, які розкривають загальну специфіку соціалізації молодших школярів (Я. Коменський, В. Давидов, Р. Бернс, І. Кон, А. Гудзовська, Р. Овчарова, Т. Шибутані та ін.) та їх соціального виховання в навчальних закладах варіативного типу (В. Алфімов, Н. Бех, Є. Бондаренко, А. Кочетова, В. Співаковський, Т. Шамова та ін.).

Глибше осягнути соціальне виховання, як формування людини у спільноті, дозволяють дослідження багатьох учених: М. Галагузової, О. Бодальова, Н. Бурої, І. Зверєвої, А. Капської, Л. Коваль, А. Рижанової, З. Малькової, Л. Міщик, І. Пінчук, В. Семенова, І. Трубавінової, Л. Штефан та інших.

Особливий пласт наукових праць складають ті, що присвячені історико-педагогічному дослідженню проблем організації дозвілля та соціального виховання дітей в Україні. Слід відзначити, що найбільша кількість сучасних історико-педагогічних досліджень, у яких розкривається зміст провідних педагогічних категорій та понять, охоплює період 1917-1932 рр. Про це свідчить тематика дисертацій, зокрема таких як роботи: Л. Атлантової «Становление и развитие основных понятий советской педагогики (1917-1931 гг.)» (1981 р.); В. Виноградової-Бондаренко «Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ ст.» (2001 р.); І. Диптан «Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919-1932 гг.)» (1991 р.); А. Зінченко «Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій

половині 30-х років ХХ ст.» (2002 р.); Т. Позняк «Проблема социалистического гуманизма и оптимизма в советской педагогике (1917-1930 гг.) (на материале УССР)» (1988 р.); С. Філоненка «Борьба за утверждение методологических основ марксистско-ленинской педагогики в первые годы советской власти (на материале УССР 1917–1921 гг.)» (1987 р.); Ф. Фрадкіна «Методологические принципы формирования советской педагогической теории (20-30-е гг.)» (1985 р.) та ін. У дослідженнях сучасних вчених відзначається, що до проблеми виховання, зокрема соціального, в свій час зверталися вітчизняні представники прогресивної педагогічної громадськості минулого (О. Духнович, П. Каптерев, С. Русова, К. Ушинський, П. Юркевич та ін.) і прагнули винайти засоби для поліпшення соціального буття особистості; на соціальний характер виховання звертали увагу зарубіжні О. Конт, Д. Локк, Ф. Дістервег, П. Наторп і вітчизняні дослідники П. Чаадаєв, О. Хомяков, І. Киреевський, В. Зеньковський, С. Шацький, М. Крупеніна, К. Ушинський, А. Макаренко, П. Блонський, В. Сорока-Росинський, В. Семенов.

Дослідниця Л.Цибулько провівши у кандидатському дослідженні «Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії і практиці 20-х – 30-х років ХХ століття» (2005) аналіз соціологічної та соціально-педагогічної літератури стверджує, що у тогочасному розумінні соціальне виховання є складовою частиною і одним з найбільш вагомих факторів соціалізаційного процесу, який здійснюється як в межах цілеспрямованого соціального формування людини, так і спонтанно, в умовах стихійних впливів на особистість, які мають бути зменшені та контролюватися державою. Соціальне виховання виступає саме цілеспрямованою, спеціально організованою діяльністю в даному напрямку [390].

У дослідженні І. Левандовської на тему «Підготовка молоді до самостійного трудового життя у діяльності молодіжних об'єднань на західноукраїнських землях (20-30-і рр. ХХ ст.)» виявлено, що протягом досліджуваного автором періоду на західноукраїнських землях діяли

численні молодіжні об'єднання, товариства, гуртки, різні за спрямуванням діяльності, чисельністю членів, популярністю серед населення й впливом на молодих людей [168, с. 18].

З'ясовано, що найбільш масовими і впливовими об'єднаннями української молоді на території Галичини були «Сокіл», «Січ», «Луг», Пласт, Марійські Дружини, Католицька Акція Української Молоді (КАУМ), «Орли», Союз поступової молоді імені М.Драгоманова «Каменярі», молодіжний відділ Союзу Українок, «Доріст» при товариствах «Рідна школа» та «Просвіта», Секції Хліборобського Вишколу Молоді (молодіжний відділ «Сільського Господаря»). На Закарпатті успішно діяли «Доріст», Пласт, «Сокіл», «Січ», «Луг», скаутське об'єднання єврейської молоді «Кадіма-Гашомер», чеської – «Юнак»; на Буковині – «Українська школа», «Жіноча громада», «Союз», «Січ», «Православна Академія», «Суспільно-просвітне товариство», «Руська бесіда», «Руська рада» та інші. Ці об'єднання мали різні пріоритети діяльності, але їх об'єднувало те, що центром уваги кожного з них були питання виховання молоді і підготовки її до самостійного трудового життя, допомога юнакам і дівчатам у соціальному самоутвердженні, а через сприяння в оволодінні основами знань, трудових умінь і навичок спілки молоді відігравали важливу роль у процесі життєвої реалізації і самоутвердження молодої людини. Встановлено, що молодіжні об'єднання досліджуваної доби на території західноукраїнських земель стали ініціаторами запровадження прогресивних технологій професійної підготовки: поєднання теоретичного навчання з діяльністю на базі експериментальних господарств, ділянок і полів; здійснення екскурсій з метою вивчення передового досвіду; організація виставок досягнень сільськогосподарської праці; запровадження цілеспрямованої самоосвіти молодих людей, підготовки та здачі «вмілостей» тощо [168, с. 16].

Здійснення молодіжними об'єднаннями, що функціонували на західноукраїнських землях у 20–30 рр. ХХ ст., трудового виховання й професійно-освітньої діяльності автор розглядає, по-перше, як соціально-

історичне явище, що сприяло внесенню позитивних змін у процес формування системи фахової підготовки молодого покоління; по-друге, як форму передачі і засвоєння соціально-трудового досвіду, духовної культури та підготовки молоді до самостійного трудового життя; по-третє, як самомотивований процес становлення творчої працелюбної особистості та її професійного формування [125, с. 130].

У дисертаційній роботі О. Вербовського [38] визначені й схарактеризовані концептуальні ідеї виховання культури міжнародних стосунків у 20-ті – першій половині 30-х рр. ХХ ст. Умовно виділено два головних ідейних напрями, над якими працювали вчені й суспільні діячі – інтернаціональне виховання та національне виховання.

Перший напрям – інтернаціональне виховання – у 20-ті – першій половині 30-х рр. ХХ ст. був в Україні домінуючим і єдиним, офіційно дозволеним урядом. У його основу було покладене вчення В. Леніна про пролетарський інтернаціоналізм. Представники першого напрямку – так звані прибічники ленінської національної політики (В. Затонський, М. Скрипник, О. Шумський та ін.) – проголошували, що виховання мало бути національним за формою і інтернаціональним за змістом. Характерною особливістю інтернаціонального виховання була його надмірна ідеологізованість [38, с. 18].

Другий напрям – національне виховання – в досліджуваній період був під заборону. Основна література друкувалася за кордоном. Провідна ідея національного виховання, на думку представників другого напрямку (М. Галущинський [51], С. Русова [275], С. Сірополко [293], Я. Чепіга [343] та ін.), полягала в тому, що основою виховання підростаючого покоління мають бути національні традиції й цінності, і виходячи саме з них необхідно будувати стосунки з представниками інших національностей [36, с. 22].

Деякі автори вивчали організацію соціального виховання в залежності від віку об'єкта. Так, О. Бурим у ході дослідження на тему «Соціальне виховання молодших школярів у приватних загальноосвітніх навчальних

зкладах» встановила, що соціальне виховання – це відносно контрольований процес соціо-біогенетичного розвитку особистості на всіх вікових етапах у ході її неперервної соціалізації. При цьому соціальний розвиток розглядається як загальний процес соціального становлення людини; соціалізація – розвиток, обумовлений конкретними соціальними умовами; соціальне виховання – відносно соціально-контрольований процес розвитку в ході її соціалізації. Підставою для виділення комплексу соціально-педагогічних умов ефективного соціального виховання молодших школярів стали такі концептуальні положення: 1) єдність процесу соціального виховання молодшого школяра з процесами його соціалізації й соціального розвитку; 2) розуміння соціального виховання як контрольованого керованого процесу розвитку особистості в молодшому шкільному дитинстві в ході її соціалізації; 3) уявлення про соціальне виховання як про процес спільного вирішення дитиною й дорослим завдань вікового розвитку; 4) об'єктивні можливості й характеристики приватного навчального закладу як школи варіативно-інноваційного типу, що забезпечують ефективність соціального виховання дитини в молодшому шкільному дитинстві. У результаті проведеної аналітико-синтетичної роботи вдалось виділити, охарактеризувати й описати три умови соціального виховання молодших школярів у приватному навчальному закладі, визначити критерії, показники й рівні їх ефективності [36, с. 16].

Т. Бондаренко виявила, що соціальне виховання студентської молоді являє собою процес залучення студентів до засвоєння загальнолюдських цінностей, вивільнення внутрішніх резервів та інших позитивних власних і соціальних якостей, які допоможуть самореалізуватися у взаєминах із природою і навколишнім середовищем. З'ясовано, що особистість молодої людини формується не лише у взаєминах з широким суспільним докільям (макросередовищем) та в результаті специфічних умов мезосередовища. Її становлення та діяльність, насамперед, залежать від мікрофакторів, які діють на студентську молодь через агентів соціалізації, якими є: сім'я, інститути

виховання, групи однолітків, різні навчальні, професійні, громадські та релігійні спільноти. Оскільки процес соціального виховання особистості може бути спрямованим і неспрямованим (у дослідженні розглядаємо педагогічно керовану форму соціалізації, яка здійснюється під час організованого освітнього процесу), обрано найбільш ефективний шлях соціального виховання особистості, який сприяє зорієнтуванню молодій людині на суспільно корисні та важливі ініціативи, а відтак контекстуально педагогічне краєзнавство виступає як духовний засіб соціалізації особистості, як форма трансляції (набуття) соціального досвіду через освоєння та осмислення матеріального, духовного та соціального середовища рідної місцевості, а засоби педагогічного краєзнавства інтерпретуються передусім як освітні засоби краєзнавчого спрямування, через які реалізується величезний потік інформації, необхідний майбутньому учителю [23, с. 45-50].

Дисертаційні дослідження присвячено різним аспектам історії соціального виховання в Україні. А саме, висвітлено:

- історичний аспект соціального виховання у різних регіонах України (С. Стельмах (Розвиток художньо-естетичного виховання учнівської молоді у реформаторській педагогіці Галичини першої половини ХХ ст.), Т. Кошечкіна (Проблеми взаємозв'язку навчання та виховання студентів у творчій спадщині вчених Слобідської України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) К. Каліна (моральне виховання студентської молоді на Слобожанщині (кінець ХІХ- початок ХХ століття), В. Маштакова (розвиток соціального виховання на Слобожанщині (ХІХ-початок ХХ ст.), О. Ляховець (Формування в учнів початкової школи загальнолюдських моральних цінностей (кінець ХХ-поч. ХХІ ст.), Н. Дмитришина (національне виховання в освітньо-виховних закладах українського чернецтва Галичини (кінець ХІХ-30-ті рр. ХХ ст), Д. Огієнко (Трудове виховання учнів у навчальних закладах Чернігівщини другої половини ХІХ – початку ХХ століття, Н. Олексієнко (Становлення та розвиток освітньо-виховної роботи у

вітчизняних дитячих оздоровчих таборах східного регіону України (друга половина XX-XXI століття), О. Поп (організація соціального виховання підлітків на Закарпатті у 20-30-і роки XX століття), М. Зимомря (Естетичне виховання молоді засобами народних промислів Закарпаття (1919-1939 рр.);

- особливості соціального виховання дітей та молоді різного віку в різних соціальних інституціях вивчали О. Джексон (соціальне виховання дітей молодшого шкільного віку в умовах соціокультурного середовища недільної школи); О. Бурим (соціальне виховання молодших школярів у приватних загальноосвітніх навчальних закладах), В. Ворожбіт (Теорія та практика духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів України (середина XIX-початок XX століття), Т. Філімонова (Дитячі містечка як центри соціального виховання дітей та молоді в Україні (1920-1930-ті рр.); А. Ананьян (Полікультурне виховання учнів у гімназіях України (друга половина XIX-початок XX століття), І. Зоря (Соціальне виховання учнівської молоді в умовах регіонального навчально-виховного комплексу), І. Крикун (проблема формування працелюбства в учнів початкових класів у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XIX-початок XX століття), Л. Гребінь (Організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України (20-ті-середина 30-х років XX ст.), І. Голубочка (проблема соціального розвитку дітей-сиріт в історії вітчизняної педагогіки (друга половина XIX-початок XX століття),

- соціальне виховання дітей з неповних родин, сиріт, безпритульних В. Виноградова-Бондаренко (Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років XX століття); І. Ченбай (Становлення і розвиток в Україні сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (40-і роки XX ст.. – поч.. XXI ст.), Л. Ковальчук (Теорія і практика виховання дітей із неповних сімей (20-30-х роки XX сторіччя),

- національно-патріотичне виховання та громадянське виховання І. Поченікіна (Патріотичне виховання студентської молоді в Україні (20-80-ті роки XX століття), В. Кульчицький (Система виховної роботи з молоддю в

діяльності організацій національного спрямування (перша половина ХХ ст.), К. Ткачова (Ідеї громадянського виховання старших підлітків у вітчизняній та німецькій педагогіці (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.); І. Кучинська (Розвиток громадянського виховання в Україні (друга половина ХІХ-ХХ ст.); - соціальне виховання певним засобом Т. Бондаренко (соціальне виховання студентської молоді засобами педагогічного краєзнавства); Ю. Степура (Підготовка майбутніх педагогів до соціального виховання учнів початкової школи засобами естетотерапії [101].

Результати вивчення наукової літератури дали змогу проаналізувати підходи різних авторів щодо його трактування і встановити, що суть цього складного феномена дослідники розкривають через: трудове виховання (Й.Гушулей, Р.Гуревич, В.Сидоренко, Г.Терещук, Д.Тхоржевський та ін.); усвідомлене самопізнання та професійне самовизначення (О.Капустіна, Є.Клімов та ін.); формування професійно орієнтованих мотивацій та інтересів (М.Левітов, Є.Павлютенков, Б.Федоришин та ін.); розвиток і реалізацію здібностей, особистісної активності (А.Журкіна, Т.Васильєв, М.Піддячий, В.Бортницький та ін.); професійну підготовку і життєву самореалізацію молоді (С.Волошин, М.Гінзбург, І.Кон, Н.Пряжніков, С.Чистякова та ін.). На основі результатів аналізу історичної літератури та архівних джерел встановлено, що підготовку молоді до самостійного трудового життя західноукраїнські освітяни та громадські діячі першої третини ХХ століття (М.Галущинський, О.Іванчук, П.Ісаїв, І.Луцишин, М.Росткович, Є.Стахова та ін.) характеризували як процес оволодіння молодою людиною певними знаннями, вміннями і навичками фахового спрямування.

З'ясовано, що в основу діяльності молодіжних об'єднань з підготовки молоді до самостійного трудового життя було покладено цільову установку формування свідомого громадянина, господаря своєї землі, здатного до раціональної організації власної життєдіяльності, ведення власного господарства, власної справи, трудової діяльності загалом.

Західноукраїнські педагоги першої третини ХХ ст. (А.Крушельницький, Я.Кузьмів, В.Кузьмович, М.Куцій, О.Макарушка, М.Мацілко, С.Сірополко, І.Ющин та ін.) підготовку молоді до самостійного трудового життя вважали пріоритетним завданням виховання. Усвідомлюючи неспроможність тогочасної системи освіти вирішити зазначене соціально-педагогічне завдання, П.Біланюк, А.Животко, О.Луцький, С.Магальяс, О.Тисовський, Є.Храпливий, Л.Ясінчук та інші освітяни і громадські діячі звертали увагу на необхідність і доцільність залучати до вирішення цієї складної соціально-педагогічної проблеми інші інституції соціуму. Встановлено, що процес активізації діяльності молодіжних об'єднань у 20-30 рр. ХХ ст. на західноукраїнських землях у вирішенні проблеми підготовки молоді до самостійного трудового життя був зумовлений відсутністю соціально-економічних і соціально-педагогічних умов для її самореалізації [35].

У цілому, дослідження стану наукової розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті–50-ті роки ХХ століття, дозволяє упорядкувати існуючі наукові розвідки, що виходять до кола порушеної проблеми, за змістовим принципом на три групи: перша – тим чи іншим чином пов'язана з питаннями розвитку і становлення особистості дитини у сфері дозвілля; друга – репрезентована дослідженнями щодо організації діяльності дитини у позашкільній та у позакласній сфері, у закладах позашкільної освіти; третя – охоплює дослідження, присвячені проблемі соціального виховання неповнолітніх, у тому числі в історико-педагогічному аспекті й, зокрема, у сфері позашкільної роботи.

Теоретичний аналіз наукових джерел з питання соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти засвідчує те, що педагогічні надбання досліджуваної проблеми охоплюють значний історичний період, адже на кожному новому щаблі розвитку суспільства уявлення про ідеал особистості зазнавали трансформації та переоцінки. Враховуючи це, сучасні наукові розвідки у галузі соціального виховання мають багато запозичень,

зокрема, радянських концепцій та систем виховання дітей, які успішно залучались у виховну практику позашкільних навчальних закладів країни та мали свої позитивні результати. Вивчення історико-педагогічних досліджень, наукових праць та публікацій, які стосуються вивчення різних аспектів методології соціального виховання в Україні в позашкільній сфері підтверджує актуальність обраної нами теми.

1.3. Поняттєво-категоріальний апарат дослідження

Обґрунтування поняттєво-категоріального апарату дослідження проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті–50-ті роки ХХ століття як системи погоджених і взаємозалежних понять і категорій, необхідних для її теоретичного вивчення, яке забезпечить найбільш повне розуміння сутності провідної категорії дослідження – «соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти» – становить наступне завдання дисертації.

Різні поняття і категорії у межах даної наукової роботи не можна розглядати ізольовано одне від одного, оскільки вони є вузловими пунктами пізнання порушеної проблеми та одночасно слугують засобом осмислення і практичного удосконалення проблеми організації соціального виховання дітей у позашкільних закладах на засадах врахування вітчизняних культурно-історичних, виховних традицій, педагогічного досвіду організації дозвілля вихованців позашкільних закладів освіти, істотних інноваційних змін у системі позашкільної освіти України не лише на мікро-, а й на макрорівнях соціалізації, пошуку оптимальних шляхів її реорганізації з метою всебічного розвитку дітей як особистостей у сучасній системі цінностей, здатних до активної соціальної адаптації в суспільстві й самостійного життєвого вибору, до самоосвіти й самовдосконалення.

Наголосимо, що наукове дослідження базується на результатах пізнання сутності наукових понять і категорій, у яких одержує узагальнення і закріплення все істотне і закономірне з широкого поля теоретичних розвідок

попередників. Тільки після з'ясування наукових понять і категорій в галузі позашкільної освіти та соціального виховання можна чітко схарактеризувати процеси, що відбувалися в позашкільних закладах України в 20-ті–50-ті роки ХХ століття, визначити закономірності і випадковості розвитку цієї педагогічної галузі, систематизувати і творчо розвивати ідеї та досвід минулого.

Вище нами було проаналізовано генезу проблеми соціального виховання особистості у сфері дозвілля як основу розвитку позашкільної освіти та стан наукової розробки проблеми, результат проведеного у зазначених підрозділах наукового аналізу джерел дозволить нам визначити деякі із загальних категорій, що пов'язані із проблематикою даного дослідження.

Провідним серед таких понять є власно сама категорія дозвілля. Сучасна вітчизняна дослідниця Н. Максимовська [179, с. 16-17] розглядає поняття «дозвілля» як родове по відношенню до дефініцій «сфера дозвілля», «дозвіллева діяльність» та визначається як історичне та соціально-культурне явище, яке ґрунтується на задоволенні дозвіллевих потреб у відповідній діяльності соціальних суб'єктів у вільний час у спеціально створеному просторово-інституціональному середовищі; сфера дозвілля – це складник загального соціально-культурного простору, що відображає актуальний стан дозвіллевих потреб, розмаїття видів та змістового наповнення дозвіллевої діяльності щодо їх задоволення у відповідній інфраструктурі.

Дозвілля характеризується специфічними ознаками, пріоритетними серед яких слід назвати: свободу вибору дозвіллевої діяльності, свободу від обов'язків; добровільну участь в дозвіллевій діяльності; бажання отримати радість та задоволення; самодостатність та самоцінність; компенсаційність дозвілля. Компенсаційна ознака дозвілля виявляється у самоствердженні та реалізації тих творчих потенцій людини, які не можуть розкритись у професійно-трудовій, суспільній, освітній, сімейній сферах.

Важливе поняття «дозвіллева діяльність» (творча, конструктивна або ж безцільна та асоціальна) – вид активності людини, що відрізняється від інших видів життєдіяльності тим, що здійснюється відповідно до потреб індивіда, з метою отримання задоволення і реалізується на різних взаємопов'язаних та взаємозалежних рівнях: пасивного споживання, розважання, пізнання, творчості. Дозвіллева діяльність за Н. Максимовською, - ціннісно зумовлене вільне обрання та здійснення активних дій соціальними суб'єктами з метою задоволення духовних і соціальних потреб у дозвіллевому просторово-інституціональному середовищі; просторово-інституціональне середовище сфери дозвілля: специфічні заклади культури, туризму, мистецтва та безпосередньо не призначені для цього установи, де реалізуються потреби й здійснюється дозвіллева діяльність (заклади освіти, соціальної сфери, обслуговування, ЗМІ тощо) [179, с. 16-17].

Дозвіллеву діяльність характеризують як сукупність видів діяльності, що їх здійснюють у вільний час і реалізують функцію відновлення фізичних і психічних сил людини; як активність заради власного задоволення, розваги, самовдосконалення або досягнення інших цілей за власним вибором. У межах свого наукового пошуку, ми визначаємо вільний час дитини як важливу частину позанавчального часу, що є сферою формування та вияву різних рівнів вільної життєдіяльності, безпосередньо направлених на усебічний і гармонійний розвиток особистості, її потреб, інтересів, нахилів.

Специфічною передумовою участі людей у дозвіллевій діяльності є їх нова ідентичність, нова дозвіллева роль. «Вони вже не фабричні працівники, банківські клерки або домогосподарки. Вони стають лідерами, тренерами, головами клубів, гравцями у гольф, моряками, офіційними особами, працівниками молодіжної служби, проповідниками або сержант-майорами. У деяких випадках прийняття нової ідентичності посилюється спецодягом. Спецодяг – це символ організації, її імідж, це символ віри в те, що робить людина» [8]. Дозвіллеві ролі змінюють реальні життєві ситуації, способи

поведінки та людські стосунки. Тут необхідно вказати на таку можливість дозвілля, як його змінюваність: дозвіллеві стилі та орієнтації, дозвіллеві ролі змінюються упродовж різних періодів розвитку дитини.

Організацію дозвілля дітей розуміємо як планомірну діяльність вихователів (педагогів, батьків), освітніх і соціокультурних інститутів (шкіл, позашкільних закладів, гуртків, клубів, театрів, кінотеатрів, дитячих оздоровчих таборів тощо), органів управління освітою, яка передбачає керівництво, планування та забезпечення (змістове, методичне, інформаційне, кадрове, матеріальне) дозвілля неповнолітніх з метою гармонійного розвитку, зміцнення фізичного й духовного здоров'я, самовдосконалення, створення умов для активного відпочинку.

Позашкільну освіту визначимо з позицій Закону України Про позашкільну освіту [209] як сукупність знань, умінь та навичок, що здобувають вихованці, учні і слухачі в закладах позашкільної освіти, інших суб'єктах освітньої діяльності за програмами позашкільної освіти.

Заклад позашкільної освіти розуміємо як складову системи позашкільної освіти, яка надає знання, формуючи вміння та навички за інтересами, забезпечує потреби особистості у творчій самореалізації та інтелектуальний, духовний і фізичний розвиток, підготовку до активної професійної та громадської діяльності, створює умови для соціального захисту та організації змістовного дозвілля відповідно до здібностей, обдарувань та стану здоров'я вихованців, учнів і слухачів [209].

Серед основоположних понять, що визначають категоріальну канву даного дослідження провідним є термін «виховання». В етимологічному словнику зазначено, що слово «виховання» є похідним від – ховати, вирощувати, в народній педагогіці слово «виховання» вживалось у значенні «оберігати», «ховати від небезпек» й пізніше набуло семантики «вирощувати дітей, навчати правил доброї поведінки» [245; 356]. Поняття «виховання» має велику кількість визначень, й усі вони несуть смислове навантаження, у тій чи іншій мірі відображаючи певні особливості цього багатогранного

феномену. Так, Н. Волкова розуміє виховання – як «соціально і педагогічно організований процес формування людини як особистості» [202, с. 69]; Н. Мойсеюк трактує виховання – як «цілеспрямовану динамічну взаємодію (співробітництво, партнерство) вихователя і вихованця, під час якої в різноманітних видах діяльності здійснюється самореалізація, самоствердження вихованця, формується його особистість» [20, с. 56].

У педагогічній науці існує думка, що виховання як явище є цілком соціальним, таким, що повністю відповідає сучасним характеристикам соціальних явищ у педагогічній вимірі. Так, Л. Коробова, визначає виховання – процес цілеспрямованого формування особистості [153, с. 16] та частина педагогічного процесу, в якому освіта, розвиток та формування особистості відбувається у різноманітних видах діяльності під керівництвом та за результатами спеціальної діяльності вихователя [153, с. 23]; це тривалий процес просування до мети формування особистості відповідно до суспільного ідеалу. Ціль виховання досягається у результаті зміни людини, що триває протягом всього життя, під впливом цілеспрямованого впливу вихователів і самовдосконалення вихованців [153, с. 79]. Відтак, аналізуючи вище сказане, робимо висновок, що виховання – це процес організованого формування особистості під впливом вихователя чи вчителя.

Категорія «виховання» є пов'язаною і поняттями «освіта» та «навчання». На відмінностях між вихованням і навчанням свого часу наголошувала Н. Крупська [158], вона зазначала, що навчання спрямовується на засвоєння знань, умінь і навичок, а отже забезпечує навченість людини, а виховання – це формування особистісних рис і якостей, які характеризують вихованість. Цікаві думки з приводу виховання можна знайти в працях А. Макаренка, який стверджував, що навіть за умов отримання освіти, навченості, особистість може бути неповноцінною, якщо у неї не сформовані соціальні й духовні ставлення [178].

Поняття «виховання» зіставляється й з поняттями «формування особистості» та «соціалізація особистості». У той час, коли формування є

процесом надання особистості завершеної форми, а соціалізація – це процес засвоєння особистістю соціального досвіду людства, інтеріоризація культурних надбань, то виховання потрібно розуміти як процес передачі усього досвіду людства від покоління до покоління [331].

Про вплив виховання на розвиток особистості та суспільства красномовно свідчать вислови мудреців, зокрема: «Навчена, але не вихована людина страшніша за звіра» (Платон); «Знання без моральності – це меч у руках безумця» (Д. Менделєєв); «Від правильного виховання дітей залежить добробут всього народу» (Д. Локк). Тож одним із основних завдань суспільства є виховання високоморальних, активних, самостійних, творчих, ініціативних громадян, здатних не тільки споживати суспільні блага, а й розвивати планетарну й національну культуру.

Виховання виникає у той момент, коли індивід потрапляє під вплив іншої людини з метою адаптації його поведінки до потреб суспільства. Така взаємодія розглядається як інтеграція суспільних відносин, які постають як соціальні норми і вимогах до поведінки індивіда. Із метою виявлення інших соціальних характеристик виховання П. Сорокін порівнює його з соціальною взаємодією двох людей, як найпростішою моделлю соціальних явищ [247, с. 61-21]. У взаємодії вчений виділяє такі елементи: індивіди, їх дії (акти) і провідники взаємодій. Для виховання притаманні всі елементи: два суб'єкт-об'єкти виховання; дії і вчинки, за допомогою яких здійснюється виховний вплив (методи, засоби); їх носії – мова, яка презентує змістовий аспект виховання, музика, що передає емоційне тло впливу, писемність і живопис (світо-кольорові носії), рух (міміка, жести, тощо), предмети – усі види носіїв на яких відбилася діяльність людини (всі предмети матеріальної культури суспільства). вихованню притаманні всі основні форми соціальної взаємодії. Складні взаємодії приводять до формування стійких соціальних відносин [247].

Отже, з одного боку, суспільство, що розглядається як навколишнє середовище, зумовлює систему виховання. Тому будь-яка система виховання

є відбитком суспільства, відповідає суспільним потребам і сприяє зміцненню колективних цінностей. Структура суспільства, що розглядається як причина, визначає структуру системи виховання. З іншого боку, суспільні й колективні норми і цінності, переломлюючись у процесі виховання через індивідуальну свідомість, здійснюють зворотний вплив, перетворюючи таким чином життя суспільства. Мета виховання – поєднати індивідів із колективом і переконати їх обрати об'єктом своєї поваги або відданості саме суспільство [33, с. 38-40]. У відповідності до вищезазначеного, відмітимо, що відповідність чи невідповідність ідеалу виховання багато в чому буде визначатися ціннісними орієнтаціями особистості, які значною мірою формуються під час дозвілля. Саме розвиток сфери дозвілля та масової культури людей створює нову сферу – сферу взаємопроникнення культур різних націй в умовах глобалізаційних процесів сучасності.

Підкреслимо, що одним з базових понять дослідження є термін «соціальне виховання». Аналізуючи праці дослідників-соціальних педагогів (О. Безпалько [17], Н. Заверико [84], І. Зверева [88], А. Капська [104], О. Рассказова [266], А. Рижанова [271], С. Харченко [230] та ін.), відзначимо, що соціальне виховання є провідним процесом, який вивчається, проектується та реалізується соціальною педагогікою, має вирішальне значення у формуванні у дітей поведінки, що відповідає б як суспільним нормам, так і потребам самої особистості. Деталізуючи зміст наукових досліджень, яким поєднуються наукові розвідки щодо визначення суті соціального виховання, зазначимо, що дефініція «соціальне виховання» є складною, комплексною і поліфункціональною.

За твердженням Л. Цибулько [340], соціальне виховання виступає саме цілеспрямованою, спеціально організованою діяльністю в даному напрямку і є видовим поняттям по відношенню до категорії «виховання». Цікаво, що у радянській педагогіці існувала точка зору, що виховний процес має соціальну природу, і тому будь-яке виховання є соціальним. Це давало підстави ігнорувати соціальну педагогіку як самостійну галузь знань. Але зусиллями

багатьох поколінь педагогів, діячів освіти доведено, що виховання, яке є, безумовно, соціальним за своєю природою, формує особистість у цілому. Соціальне ж виховання виступає практико-орієнтованою діяльністю з формування власне соціально значущих якостей, необхідних для успішної соціалізації дитини.

Вищезазначене корелює з тезою про те, що соціальне виховання – це цілеспрямований процес розвитку людини, засвоєння нею загальноприйнятих суспільством цінностей, норм і правил, який відбувається під керівництвом вчителя, вихователя чи наставника [340, с. 2–3]. Соціальне виховання є цілеспрямованою діяльністю з метою розвитку особистості, засвоєння нею системи соціальних знань і цінностей, соціального досвіду і норм соціальної поведінки. В його здійсненні бере участь не тільки школа, а й інші інститути соціалізації: сім'я, освіта, культура, релігія. Проблеми соціального виховання надзвичайно актуалізуються на переломних етапах розвитку суспільства. На сучасному етапі в Україні існує гостра потреба в ефективній, науково обґрунтованій системі соціального виховання, яка могла б захистити молоде покоління від кризових явищ. Створення такої системи потребує належного врахування вітчизняного історико-педагогічного досвіду [340, с. 8–9].

Соціальне виховання різних народів і націй має свої особливості, що зумовлені історією, традиціями, матеріальною і духовною культурою. Соціальне виховання забезпечується суспільством і державою в організаціях, що спеціально створюються для його здійснення (сім'я, навчальні заклади, мережа позашкільних закладів, дитячі та молодіжні організації), а також там, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання, ЗМІ тощо). Роль держави в організації соціального виховання полягає в тому, що вона не тільки створює його інфраструктуру, а й формулює завдання соціального виховання, закріплені в державних програмах та документах. Отже, соціальне виховання – це цілеспрямований, систематичний процес передачі досвіду накопиченого людством від

покоління до покоління, коли використовується потенціал як спеціально створених державою інституцій (сім'я, навчальні заклади, мережа позашкільних виховних установ, дитячі та молодіжні організації тощо), а також тих установ, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання, ЗМІ тощо), з метою підготовки людини до життя і праці в умовах соціуму. Соціальне виховання розглядається як сукупність різнобічних впливів на людину, її внутрішній світ і поведінку з метою соціалізації, соціальної адаптації, інтеріоризації культурних надбань цивілізації, входження у спільноту і гармонійного співжиття в середовищі сбі подібних [262, с. 12-14].

Соціальне виховання є складовою відносно контрольованої соціалізації (поряд із сімейним, релігійним, корекційним і дисоціальним вихованням). Воно здійснюється у взаємодії різних суб'єктів: індивідуальних (конкретних людей), групових (колективів) і соціальних (виховних організацій та органів управління). У широкому значенні соціальне виховання охоплює всі види виховання (моральне, трудове, фізичне та ін.). У цьому випадку головна мета соціальне виховання полягає у формуванні людини, готової до виконання суспільних функцій працівника і громадянина. У вузькому значенні соціальне виховання розуміють як розвиток людини в спеціально створених виховних організаціях у процесі планомірного створення умов для її відносно цілеспрямованого позитивного розвитку та духовно-ціннісного орієнтування, як багаторівневий процес засвоєння знань, норм поведінки, відносин у суспільстві, у результаті якого особистість стає повноправним членом суспільства. [32, с. 89-90].

Соціальне виховання не можна розглядати як процес, що здійснюється виключно в інтересах суспільства і держави. З одного боку, воно покликане регулювати соціальну поведінку людини у відповідності з прийнятими нормами, з іншого – сприяти розвитку особистості, створюючи умови для її відособлення в соціумі. Інакше кажучи, призначення соціального виховання – у забезпеченні гармонії взаємовідносин особистості і суспільства [396].

Вивчення праць вчених показує, що соціальне виховання розглядається в аспекті сприяння особистості в оптимальній її реалізації на всіх вікових етапах розвитку в різних сферах суспільного життя з використанням потенціалу всіх суб'єктів виховного процесу. Соціальне виховання – керований процес соціального розвитку, соціального формування особистості: допомога людині в засвоєнні та прийнятті нею моральних норм, що склалися в сім'ї та суспільстві, прийнятті правових, економічних, громадянських і побутових відносин; цілеспрямоване виховання людини з урахуванням її особистісно-соціальних проблем і відповідно до соціальних потреб середовища, що її оточує в процесі життєдіяльності.

Соціальне виховання – це виховання людей усіх вікових груп і категорій в організаціях, як створених для цієї мети, так і в тих, що займаються ним поряд зі своїми основними функціями (І.Андрєєва). Соціальне виховання – це турбота суспільства про покоління майбутнього, підтримка людини суспільством, колективом, іншою людиною, допомога людині в засвоєнні і прийнятті моральних відносин, які склалися в сім'ї, суспільстві, прийнятті правових, економічних, громадянських і побутових відношень (Ю.Василькова, Т.Василькова). Окремі автори вважають, що соціальному вихованню підлягають всі вікові та соціальні категорії людей; інші – подібно до автора терміну «соціальна педагогіка» А.Дістервега, що соціальне виховання необхідне для вразливих категорій: сиріт, безпритульних, малолітніх злочинців.

У зв'язку із зазначеним можемо конкретизувати у межах нашого дослідження, обґрунтовані вище погляди на суть категорії «соціальне виховання» особистості шляхом визначення особливостей розвитку соціальності певної вікової та соціальної групи – діти, що відбувається у певній соціальній ситуації розвитку – умовах позашкільної освіти.

Як зазначає Н. Заверико, соціальна ситуація розвитку специфічний для кожного вікового періоду соціокультурний контекст, таке освітнє середовище, що визначає спосіб життя, досвід діяльності, систему відносин,

переживань, соціальні ролі, внутрішню позицію, властивості особистості, важливі психічні новоутворення певного віку [84, с. 222-223].

Зауважимо, що ідея соціальної ситуації розвитку була сформульована ще Л. Виготським як система відносин між дитиною певного віку й соціальною дійсністю, як «вихідний момент» для усіх динамічних змін, що відбуваються у розвитку дитини протягом конкретного періоду та визначають цілком і повністю ті форми й той шлях, за яким дитина набуває нові властивості особистості [86]. Уточнюючи це положення Л. Виготського, В. Давидов відзначає, що «соціальна ситуація розвитку – це передусім ставлення дитини до соціальної дійсності. Але саме таке ставлення й реалізується за допомогою людської діяльності» [109]. Погоджуючись з тим, що соціальне відношення реалізується за допомогою діяльності, хоча й не обмежується нею, підкреслимо значення позашкільної діяльності у соціальному вихованні дитини.

Як бачимо із викладеного вище, досліджуючи проблему соціального виховання дитини у певній ситуації необхідно насамперед виходити з того, що така ситуація визначається віковими межами розвитку особистості. У нашому дослідженні – це притаманний дитячий вік. Визначення поняття «дитина» так само як і поняття «дорослий вік» змінюється в залежності від культурних особливостей кожної країни. Міжнародна Конвенція з прав дитини визначає дитину як людську істоту, що не досягла віку вісімнадцяти років. Але пріоритет у цій сфері залишається за національними законодавствами. У Сімейному кодексі України вказано, що «правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття», і відповідно «неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років», «малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років»[210]. Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Інструкції з обліку дітей і підлітків шкільного віку» від 12.04.2000 № 646 визначено, так званий, шкільний вік – період дитинства від 6 до 18 років. Зазначимо, що у психолого-педагогічній та соціально-педагогічній літературі

(С. Архипова, Л. Виготський, С. Гессен, І. Кон, Г. Майборода, Б. Ельконін та ін. [19, с. 85-86; 96]) шкільний вік характеризується як час найбільш інтенсивного розвитку особистості, пов'язаного з її входженням у соціальне середовище.

Т. Бондаренко, відзначає, що інститути освіти, зокрема і позашкільної, відіграють значну роль у формуванні особистості дитини, її соціального виховання через особливий набір норм та цінностей. Задля ефективності цього процесу необхідно створити умови, визначити та структурувати зміст, форми та методи [29]. Тим більше, що соціальне виховання охоплює всі види виховання (моральне, трудове, фізичне та ін.) лише якщо розуміється у широкому значенні, коли його головна мета полягає у формуванні людини, готової до виконання суспільних функцій працівника і громадянина. У вузькому значенні соціальне виховання саме і розуміють як розвиток людини в спеціально створених виховних організаціях у процесі планомірного створення умов для її відносно цілеспрямованого позитивного розвитку та духовно-ціннісного орієнтування, як багаторівневий процес засвоєння знань, норм поведінки, відносин у суспільстві, у результаті якого особистість стає повноправним членом суспільства.

Таким чином, соціальне виховання дитини можна визначити як процес взаємодії людини і її соціального середовища (закладу освіти, зокрема поашкільної), в якому вони, циклічно міняючись ролями «суб'єкта» і «об'єкта», набувають нової якості у своєму розвитку. При цьому, якщо вихованню загалом притаманний саме керований характер, то соціальне виховання може бути і керованим, і частково стихійним (наприклад виховання «вулицею») [29]. Отже, соціальне виховання є сукупністю впливів, яким піддається людина у своєму соціальному оточенні і які відображаються на розвитку особистості незалежно від того, чи було це передбачено виховними заходами.

Наголосимо, що звернення до ретроспективного аналізу педагогічної думки щодо проблеми соціального виховання дітей у період дозвілля стає

особливо необхідним сьогодні, коли в незалежній Україні відбуваються докорінні зміни у багатьох сферах життя. Серед головних змін, що детермінують зміну концепції соціального виховання дітей можна виділити: реформування соціальних інститутів та освітніх установ, у тому числі закладів середньої освіти, оновлення існуючої і побудова якісно нової системи суспільних цінностей, у якій мають поєднуватися традиційні орієнтири національної культури українського народу та пріоритети європейської спільноти, інтегруватися світові ідеали соціальної справедливості, цінності прав і свобод особистості, внаслідок чого відбувається розбудова громадянського суспільства нової формації XXI століття, що потребує нового громадянина. Зміни концепції соціального виховання дітей продиктовані також, означеними у Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні [31, с. 6-10] суперечливими обставинами сучасного життя, складними суспільно-політичними умовами в нашій державі, небезпекою втрати національної складової соціального становлення підростаючого покоління, поділом людей у відповідності з тими чи іншими політичними поглядами, занепаданям загальної культури, суспільної напруги, низкою невирішених гострих соціальних проблем, які вимагають швидкого перегляду традиційних поглядів на проблему соціального виховання дітей у соціальних інститутах, зокрема у позашкільних навчальних закладах, з метою гармонізації особистісних і суспільних потреб заради вирішення головної мети – створення комплексу умов для ефективного становлення соціально активної, цілісної, високоморальної, духовно багатой сучасної особистості-космополіта, яка б водночас поважала б рідну культуру, мала б суспільно схвалені ціннісні орієнтири.

Згадані обставини призводять до послаблення позитивних соціальних зв'язків, а відтак, посилюються контакти з джерелами негативних явищ, загалом: загострення кризи соціально-економічних та екологічних умов; нестабільність політичної системи; зниження захисної, виховної та

розвивальної ролі сім'ї, освіти, охорони здоров'я, системи соціального захисту; недосконалість соціального контролю та виховання [32, с. 3-8]. Тож соціально-педагогічна проблема нинішньої освіти полягає в тому, що сучасні діти не завжди можуть протистояти значній кількості негативних впливів і несприятливих ситуацій, не закріплюють навичок правильної самооцінки, управління своєю поведінкою або відчужуються від навчального колективу, втрачають інтерес до навчання. Контакти учнів збіднені, соціальний досвід неповнолітніх поповнюється, як правило, за рахунок підлітків з активною кримінальною диспозицією або сумнівного роду інформації з мережі Інтернет.

Сьогодні, на шляху до модернізації вітчизняної системи освіти в умовах євроінтеграції, українське суспільство потребує чіткого розуміння сучасного виховного ідеалу, виховання творчих, усебічно розвинених особистостей, активних творців власного життя, здатних до інноваційної творчості адаптованих до нових трансформаційних процесів у більшості сфер суспільства. Водночас існує низка проблем та небезпечних ризиків для сталого розвитку української держави: відсутність цілісної системи виховання підростаючого покоління, яка б забезпечила фізичне, моральне, духовне становлення і соціалізації дітей та молоді; зниження рівня суспільної моралі, духовності, культури поведінки частини учнівської та студентської молоді тощо. У відповідь на це, у даному нормативно-правовому документі визначено головні орієнтири виховання сучасного підростаючого покоління, а саме: приділення уваги фізичній досконалості, розвитку духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової та екологічної компетентності у дітей та молоді, залучаючи при цьому соціально значущі надбання національної та світової духовної культури; використання виховного потенціалу системи позашкільної освіти як основи гармонійного розвитку особистості, урізноманітнення напрямів позашкільної освіти, вдосконалення її організаційних форм, методів і засобів навчально-виховного процесу.

Сутність державної політики України щодо організації дозвілля дітей і підлітків у системі позашкільної освіти зафіксовано у Конституції України (ст.53), законах України «Про освіту», «Про позашкільну освіту», «Про охорону дитинства», «Про молодіжні та дитячі організації», Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), Національній програмі «Діти України», «Концепції Державної цільової програми розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року», реалізація яких сприяє збереженню мережі позашкільних закладів й збагаченню їх змісту діяльності, пошуку нових дозвіллевих технологій організації різноманітних форм дозвілля з метою розвитку соціальної активності і творчого потенціалу особистості, створення умов повної самореалізації дітей та підлітків.

У цілому, дослідивши поняттєво-категоріальний апарат дослідження, будемо розуміти категорію дозвілля як історичне та соціально-культурне явище, яке ґрунтується на задоволенні дозвіллевих потреб дітей у відповідній діяльності, що здійснюється у вільний час у відповідній інфраструктурі, до якої входять заклади позашкільної освіти, і характеризується специфічними ознаками (свобода вибору дозвіллевої діяльності, добровільна участь, бажання отримати радість та задоволення, самодостатність та самоцінність, компенсаційність тощо) дозвілля.

Організацію дозвілля дітей у позашкільних закладах розуміємо як планомірну діяльність соціальних вихователів, освітніх і соціокультурних інститутів, у першу чергу закладів позашкільної освіти та відповідних органів управління, яка передбачає керівництво, планування та забезпечення (змістове, методичне, інформаційне, кадрове, матеріальне) дозвілля неповнолітніх з метою гармонійного розвитку, самовдосконалення, активного відпочинку тощо.

Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти будемо визначати як цілеспрямований процес розвитку неповнолітніх, засвоєння ними загальноприйнятих суспільством цінностей, соціальних знань і цінностей, соціального досвіду, норм і правил соціальної поведінки, який

відбувається під керівництвом вихователя чи наставника й надзвичайно актуалізується на переломних етапах розвитку суспільства.

Висновки до першого розділу

На основі проведеного аналізу стану наукової розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття зазначимо, що у історії наукової думки дозвілля розглядається як специфічна сфера для соціального виховання підростаючого покоління, яка має унікальні можливості формування базових потреб, смаків, почуттів та емоцій дитини, її світоглядної культури, а відтак є законодавчим підтвердженням, що дозвілля є надважливою сферою для здійснення систематичного, педагогічно організованого просвітницько-виховного впливу на підростаюче покоління.

Разом із тим, сьогодні набуває поширення негативна тенденція до зниження загальної культури дітей та молоді, у тому числі й культури проведення вільного часу, що зумовлюється споживацьким ставленням до культурно-дозвіллевих заходів, стихійністю дозвілля, поширення залежності від соціальних мереж та віртуальної реальності серед дітей та молоді, і, внаслідок цього, все частіше спостерігаються випадки соціальної дезадаптації підростаючого покоління.

Протягом останнього десятиліття усе більша кількість науковців звертає увагу на вивчення виховних можливостей дозвілля та дозвіллевої діяльності дітей та молоді як сфери соціального виховання, у тому числі і в історико-педагогічному аспекті.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що в часи ускладнення та загострення суспільно-політичних стосунків, а також у результаті накопичення знань і предметного досвіду, виникала потреба у раціональному підході до пояснення питань соціального виховання підростаючого покоління, адже на кожному новому етапі культурного розвитку суспільний ідеал про те, якою повинна бути особистість зазнавали переоцінки, а отже і трансформації.

З'ясовано ступінь дослідженості проблеми в історико-педагогічній науці, визначено місце і роль закладів позашкільної освіти в системі

соціального виховання дітей в Україні в 20-ті – 50-ті рр. ХХ століття, уточнено зміст понять «соціальне виховання дітей», «позашкільна освіта», «дозвілля», «вільний час», проаналізовано сучасний стан розробки проблеми дослідження. Здійснений у роботі аналіз джерельної бази дав змогу визначити багатокомпонентність проблеми теорії та практики соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти; показати різновекторність наукових підходів до дослідження позашкільної освіти та різноманітність тлумачення змісту та завдань соціального виховання дітей.

Теоретичний аналіз наукових джерел з питання соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в Україні засвідчує те, що педагогічні надбання досліджуваної проблеми охоплюють значний історичний період, адже на кожному новому етапі розвитку суспільства уявлення про ідеал особистості, зазнавали трансформації та переоцінки. Враховуючи це, сучасні наукові розвідки у галузі соціального виховання мають багато запозичень, зокрема від комуністичних концепцій та систем виховання дітей, які успішно залучались у виховну практику позашкільних навчальних закладів країни та приносили свої позитивні результати.

З'ясовано, що соціальне виховання – це цілеспрямована діяльність, яка має на меті розвиток особистості, засвоєння нею системи соціальних знань і цінностей, соціального досвіду і норм соціальної поведінки за участі інститутів соціалізації: сім'я, освіта, культура, релігія. Питанням соціального виховання дітей надавали велику увагу філософи, педагоги, психологи в різні історичні періоди розвитку науки і суспільства.

Проведений детальний історико-педагогічний аналіз наукових джерел дозволив виявити і систематизувати праці, присвячені загальній характеристиці різних аспектів досліджуваної нами проблеми. Виходячи з принципу об'єктивного і неупередженого відбору інформації усі теоретичні та методичні джерела ми умовно розподілили на такі категорії: перша – це описові архівні першоджерела щодо подій, які стосуються соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20 – 50 ті рр.

XX ст.; друга – джерела осмислення зазначених подій сучасниками й істориками; третя – сучасні дослідження та їх значення для сфери соціального виховання у позашкільній сфері; четверта – узагальнення дослідників педагогічної науки.

Детально дослідивши стан розробки питання соціального виховання дітей у сфері дозвілля, бачимо, що ґрунтовного та цілісного дослідження цієї проблеми досі не проводилося, лише окремі її аспекти висвітлювалися на сторінках історико-педагогічних праць.

Результати дослідження за першим розділом висвітлено у працях автора [97; 98; 99; 105; 110].

РОЗДІЛ 2
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ
У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
У 20-ТІ – 50-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

**2.1. Передумови розвитку соціального виховання дітей у закладах
позашкільної освіти в Україні в 20-ті–50-ті роки ХХ століття**

Досліджуючи порушену проблему, слід розглянути передумови розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті–50-ті роки ХХ століття, що дозволить вийти за рамки окресленого історичного часу й прослідкувати витoki проблем, які постали перед позашкільною освітою та соціальним вихованням дітей у досліджуваний період.

Вивчення передумов розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у досліджуваний період забезпечує також уточнення територіальних меж дослідження та з'ясування обставин їх виникнення та зміни. У зв'язку з цим, відзначимо, що на початку ХХ ст. українські землі входили до складу 9 губерній Російської імперії (неофіційно вони вважалися «малоросійськими») – Волинської, Катеринославської, Київської губернії, Подільської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської, а також, частково, до Бессарабської, Воронежської, Курської, Мінської, Холмської губерній та Кубанської області і Облaсті Війська Донського [35].

У складі Австро-Угорщини українські землі також не становили окремої адміністративної одиниці. Новоприєднані після поділів Польщі території з переважно українським населенням, а з 1787 р. і Буковина увійшли до складу коронного краю – Королівства Галиції і Лодомерії; з 1861 р. Буковина стала окремим коронним краєм. Українські землі у складі Угорщини (Підкарпатська Русь) поділялися на 7 комітатів (жуп) [35, с. 15].

Наголосимо, що питання організації соціального виховання особистості засобами дозвіллевої, зокрема позашкільної роботи, в Україні актуалізувалися ще у ХІХ ст. у зв'язку з дією двох чинників: по-перше, бурхливим розвитком в промисловості, а, разом з цим, індустрії розваг (кіно, вар'єте, луна-парк та інші видовищно-розважальні форми) та інфраструктури дозвілля, спрямованої безпосередньо на дітей та молодь, по-друге, розгортанням діяльності освітніх товариств в Україні. Такі товариства з 1860-х рр. проводили культурно-освітню роботу серед населення з ініціативи інтелігенції, що перебувала під впливом громадянського руху за народну освіту, який активізувався в Європі в другій половині ХІХ ст. і спричинив розвиток нового суспільного й педагогічного явища – позашкільної освіти [241].

Найбільш відомими на території України, що входила до складу Російської імперії, були Харківське товариство грамотності (1869), Київське товариство грамотності (1882), Київське товариство сприяння початковій освіті (1882), Слов'янське товариство в Одесі (1870). У другій половині 1890-х рр. виникли Катеринославське товариство поширення народної освіти, Полтавське товариство сприяння народній освіті, Київівське товариство поширення в народі початкової, середньої і вищої освіти; на початку ХХ ст. розпочало діяльність Волинське товариство грамотності тощо. Активно діяли на культурно-освітній ниві Товариства «Просвіти», які на початку ХХ ст. почали виникати в українських губерніях Російської імперії [241].

В українських землях, які перебували у складі Австро-Угорської монархії, помітну роль відігравали Галицько-руська матиця (1848) у Львові, «Руська бесіда» (1869) в Чернівцях, «Товариство імені М. Крачковського» в Коломиї, «Літературне товариство св. Василя Великого» (1865) на Закарпатті тощо. Доречі, на західноукраїнських землях, на відміну від решти території України, освітні товариства із самого початку свого існування знаходилися під впливом політичних партій – спочатку москвофільського, а згодом – українофільського спрямування [241].

Вивчаючи витoki позашкільної освіти як важливого чинника соціального виховання дітей, слід наголосити, що значний прорив у розвитку такої освіти співпав з революцією 1905–1907 років, коли на теренах Російської імперії, у цілому, і, зокрема, України особливо активізувалася діяльність просвітницьких громадських організацій, актуалізувалися питання створення позашкільних закладів, виникали нові культурно-освітні товариства і клуби. Так, наслідуючи створені у великих містах Російської імперії організації – «Суспільство сприяння позашкільній просвіті» при лізі освіти у м. Петербург, «Суспільство сприяння позашкільній освіті» в м. Москва, на місцевих теренах було розгорнуто діяльність «Суспільства сприяння поширенню позашкільної освіти на Україні». Одним із провідних завдань зазначених організацій було сприяння розвитку позашкільної освіти, підготовка керівників різних позашкільних установ до ефективної організаторської, виховної діяльності, удосконалення їх знань з теоретичних і практичних питань загальної педагогіки і психології тощо [36, с. 8–9].

Позашкільна освіта була безпосереднім предметом піклування освітніх товариств, що навіть було відображене в їх структурі (приміром, Харківське товариство грамотності для координації цього напрямку створило комісію «розумних розваг», пізніше – позашкільну комісію), завдяки чому на перехресті століть було створено та апробовано такі основні форми діяльності у царині позашкільної освіти, як відкриття народних бібліотек, видання книг для народу, читання лекцій, організація аматорських театрів і театралізованих вистав [123].

Початок ХХ ст. характеризується бурхливими політичними і соціальними змінами, військовими та революційними подіями, на яких слід зупинитися, аналізуючи передумови розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у досліджуваний період, оскільки саме вони стали каталізатором поступового відокремлення понять дитячої та молодіжної політики, культури, дозвілля, актуалізації питань соціального

виховання молодого покоління, апробації позашкільної освіти як чинника такого виховання.

Для українців у складі Росії та Австро-Угорщини військове протистояння цих країн обернулося трагедією. Коли спалахнула Перша світова війна, вони були мобілізовані до царської й цісарської армій, щоб воювати одне проти одного й гинути за імперіалістичні інтереси. Так, у Росії станом на 1917 р. із 15,5 млн мобілізованих на війну осіб до 4,5 млн були українцями. В австро-угорську армію мобілізували майже 300 тис. українців [37, с. 8].

Проте, початок Першої світової війни характеризувався несподіваним високим підвищенням імперського патріотизму і в містах підросійської України. Представники освічених верств, наприклад, уважали справою честі записатися до армії добровільно. Молоді люди, насамперед учні та студенти, сприйняли війну як нагоду виявити героїзм, здобути славу, громадське визнання й позбутися щоденної нудьги. На війну жваво відреагували навіть діти. Сповнені романтичних настроїв, діти й підлітки віком від 11 до 17 років тікали з дому на фронт. Їх, щоправда, швидко знаходили й повертали додому. Н. Василенко згадувала, як вони малими, граючись на дачі, «улаштували дротяні загородження з гілок акації, рили окопи». А як вона пишалася, коли батько, військовий кореспондент, восени 1914 р. привіз їй з фронту німецьку офіцерську каску з шипом на верхівці та німецький ранець із телячої шкіри. Без будь-якого патріотичного завзяття до війни поставилися селяни. Призови влітку 1914 р. не дали їм змоги навіть зібрати врожай зернових. На призовних пунктах Києва сільські жінки, ридаючи, у розпачі кидали офіцерам у руки дітей, мовляв, забрали із сім'ї батька-годувальника, забирайте й дитину [244, с. 39].

Діячі українського національного руху на початку війни демонстрували лояльність до Росії й закликали підтримати воєнні зусилля царського уряду. Газета «Рада» Товариства українських поступовців (ТУП) агітувала українців стати на захист російської держави. Лідери ТУП – ліберали Д. Дорошенко,

А. Вяз'лов, А. Ніковський – увійшли до Союзу земств і міст Південно-Західного фронту; відкрили й утримували своїм коштом приватні лазарети для поранених вояків і в Україні, і в Росії. Не лише ТУП, а й «Спілка», УСДРП стояли на позиціях підтримки Росії. Лідер УСДРП С. Петлюра в часописі «Украинская жизнь» 30 липня 1914 р. опублікував статтю «Війна і українці», у якій закликав українців виконати «свій обов'язок громадян Росії». Водночас частина соціал-демократів, очолювана В. Винниченком, обстоювала антивоєнні позиції під гаслами «Геть війну!», «Хай живе автономія України!». Трохи згодом рада ТУП прийняла ухвалу, у якій закликала українців дотримуватися у війні нейтралітету [37, с. 10-11].

Результатом світової війни стало те, що знекровлена війною економіка, соціальна криза і визвольний рух пригноблених націй спричинили розпад Російської та Австро-Угорської імперій [37, с. 3]. Під час війни в лютому 1917 р. у Росії була повалена монархія, а в пізніше відбувся більшовицький Жовтневий переворот. Унаслідок розпаду держави в кінці Першої світової війни на карті світу з'явилися Українська Народна республіка (1917 р.) та Західноукраїнська Народна Республіка (1918 р.), які проголосили утворення єдиної соборної України (1919 р.).

Характеризуючи тогочасну ситуацію, відома політична діячка того часу Н. Крупська [140, с. 4] у роботі «Основи політико-просвітницької роботи» вказувала: «Війна повністю вразила весь старий лад, вибила життя зі звичайної колії, поставила мільйони робітників і селян перед обличчям смерті. На фронті, в окопах, далеко від звичайних умов життя солдати мали достатньо часу, щоб обміркувати всю несправедливість, всю безглуздість існуючого ладу. Війна принесла революцію і пристрасне прагнення мас перебудувати все життя заново – так, щоб усім жилося добре, щоб не було ні гнобителів, ні пригноблених. [140, с. 4]. У зазначеному вислові відображені ті соціально-виховні пріоритети, що були актуальні того часу – народ пригнув змін та покращення соціальних умов.

Жовтневі події мали великий вплив на розвиток суспільства, особливо на національні відносини та національне питання, що безумовно вплинуло і на соціокультурні та освітні процеси, а, отже, на соціальне виховання дітей, на теренах колишньої Російської імперії. Процес соціального виховання неповнолітніх в Україні у цей час визначався тим, що розвиток національного руху раніше пригноблених народів прискорився, на порядок денний почали виноситися питання не тільки культурного самовизначення, але й встановлення державності. У національних регіонах розпочалося етнокультурне відродження. За оцінкою сучасного історика І. Конончука, створення національних шкіл, осередків культури, відродження своєї історії, вивчення мови, традицій – ці процеси набрали такого розмаху, що певною мірою навіть заступили поняття «революція» [130, с. 44]. Разом з тим, влада «більшовиків» фактично продовжила імперську політику національного гноблення та русифікації, спираючись на робітничий клас, що часто був російськомовним, навіть в україномовних регіонах. Інструментом реалізації такої політики стала діяльність Народного комісаріату в справах національностей (Наркомнац), що об'єднував створених на місцях національних комітетів (український відкритий у травні 1918) [130, с. 44-45].

Заступник І. Сталіна О. Пестковський характеризував роботу Наркомнацу так: «...ця політика підтримувала стару традицію русифікації і була особливо небезпечна в умовах громадянської війни» [Троцкий Л. Сталин. – М.: Ид-во л-ры, 1990. – т.2 - С. 34]. Слід відзначити, що «Колегія Народного комісаріату в справах національностей складалася з ...обрусілих осіб неросійської національностей, які приставляли свій абстрактний інтернаціоналізм дійсним потребам розвитку пригноблених національностей» [250, с. 34]. Після закінчення громадянської війни діяльність Комітету торкнулась економічних питань задля впровадження політики зведення національних окраїн до сировинної придатку російської централізованої економіки задля чого до апарату Наркомнацу було включено відділи освіти, преси, армії, сільського господарства, праці, соціального

забезпечення тощо [331]. У резолюції VIII з'їзду партії проголошувалося, що визнання у складі СРСР незалежних радянських республік, зокрема й України, зовсім не стверджує необхідності відразу організувати незалежні комуністичні партії цих республік [332]. Пізніше ця думка отримала оформлення на XII з'їзді більшовиків, де було зазначено, що Радянський Союз розцінюється більшістю радянських лідерів у центрі і на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, а як крок для ліквідації цих республік [336, с. 648].

Така ситуація призвела до зростання наприкінці громадянської війни національного напруження, що могло викликати ще більшу революцію та навіть нову хвилю громадянської війни [130, с. 44]. При чому, слід відзначити, що авторитарне придушення владою національних інтересів значно знизило б авторитет більшовицької влади серед народу. Зіштовхнувшись з протидією українського народу, більшовицькі лідери, що дотримувалися поміркованих позицій й прагматичних тактик у проведенні політики централізації (В.Ленін, М.Бухарін, О.Риков), спробували дещо пом'якшити диктатуру центру. Зокрема у 1919 році на VII з'їзді РКП(б) з величезним трудом була затверджена резолюція «Про Радянську владу на Україні», у якій було проголошено свободу вибору шляху розвитку України, курс її національне, державне і культурне відродження, демократизацію форм об'єднання з Росією, незалежність території, мови та культури [335]. Як і передбачалося, зазначена резолюція, хоча і мала декларативний та маніпулятивний характер, забезпечила більшовикам симпатії з боку українського селянства і таким чином перемогу над армією А. Денікіна. До того ж означений документ був спрямований на розкол українського національного руху, оскільки нібито задовольняв основні вимоги деяких з його прихильників.

На III з'їзді КП(б)У, який працював 6-10 березня 1919 р. у м. Харкові відбулася дискусія з питань національно-державного будівництва, де було проголошено позицію «укапістів» (представників Української

Комуністичної Партії) щодо необхідності надати державність та економічну незалежність Україні, створити власну армію та самостійну партію [337]. 10 березня з'їзд затвердив першу Конституцію УСРР, розроблену на основі Конституції РСФРР, схваленій на V Всеросійському з'їзді рад у липні 1918 р., яка закріплювала диктатуру пролетаріату, проголошувала скасування приватної власності на землю та засоби виробництва, установлювала право участі в здійсненні державної влади виключно для трудящих мас, усуваючи від цього так звані експлуататорські класи [26, с. 32].

У цілому ж, здійснені на початку ХХ ст. спроби змінити адміністративно-територіальний поділ українських земель та надати їй статус повністю незалежної автономної від влади домінуючих урядів держави, що здійснювалися у ході української революції з 1917 р. до початку досліджуваного періоду і навіть на його початку, не вдалося реалізувати. Визвольні змагання українського народу зазнали поразки, і українські землі поділили між собою чотири держави, які утворилися на уламках імперій: Росія, Польща, Румунія і Чехословаччина. Проте, революційні події 1917 р. надали національному руху України сильний поштовх, що нарешті привело до створення Української держави, яка з різними перервами і в різних формах існувала кілька років. Жодна сила – німці, білогвардійці, поляки, більшовики та інші, - що ігнорувала цей рух, не могла довго протриматися при владі в Україні. Більшовики поміркованого напрямку перші побачили та зуміли використати можливості такого руху, а також його небезпеку для існування Радянської влади [130, с. 53-54].

Відзначимо, що до 1922 р. радянська влада в цілому зберігала губернський поділ, обмежуючись лише експериментами на зразок створення у січні 1918 р. Донецько-Криворізької Радянської Республіки (ДКРР). Таким чином, у травні 1920 р. територія УСРР складалася з 12 губерній – Волинської, Донецької, Запорізької, Катеринославської, Київської, Кременчуцької, Миколаївської, Одеської, Подільської, Полтавської,

Харківської, Черніговської [35], що і складають основні територіальні межі нашого дослідження на початку досліджуваного періоду.

На західноукраїнських землях, що між двома світовими війнами перебували за межами УСРР–УРСР, принципи адміністративно-територіального районування відповідали традиціям країн, до яких вони входили. У Польщі «східні креси» ділилися на воєводства, повіти й збірні громади (волості); землі Буковини, що перебували під владою Румунії, і Закарпаття, яке було під владою Чехословаччини, – на повіти й громади [35].

Українська культура на порозі ХХ ст. розвивалася в межах модернізму – поширеного тоді в Європі культурного напрямку з його індивідуалізмом і раціоналізмом індустріалізації й одночасно з ностальгією за минулим, прагненням підкреслити національні корені. Передбачаючи, що культурний та освітній розвиток призведе до зміцнення українського національно-визвольного руху, російський уряд ігнорував потреби української культури й освіти, фінансуючи в Україні переважно російську культуру й освіту. Через те зростала потреба власної потужної української культури, яка б могла протистояти руйнівній ідеології, спрямовувати людей на пошуки законних способів урегулювання суспільних відносин, учити цінувати національні й загальнолюдські, а не так звані класові цінності. Загалом українські діячі культури й займалися цією справою, проте їхніх і сил окремих меценатів не вистачало для охоплення всього народу цінностями української культури. [244, с. 9].

Складність позиції «активних українізаторів» полягала у тому, що до початку досліджуваного періоду ще не було проголошено проведення коренізації (політика залучення представників корінного населення радянських республік та автономій до місцевого керівництва та надання офіційного, а інколи панівного, статусу їхнім національним мовам), і тому все, що стосувалося національного відродження, оцінювалося як націоналізм [130, с. 60].

За твердженням відомого українського історика Т. Гунчака: «Політичні процеси в сусідній Росії принесли в Україну нову дійсність – комунізм, який на довгі десятиліття визначив суспільно-політичний, економічний та культурний устрій на східноукраїнських землях. Його впровадження включало й багатообіцяючу українізацію, і трагічну колективізацію, голодомор і репресії, які стали справжнім геноцидом для українського народу» [244, с. 17].

Разом з цим, переворот 1917 року відкрив новий етап розвитку освіти, зокрема позашкільної, в Україні. Державне будівництво Радянської України відбувалося на фоні складних політичних обставин, голоду. Ці фактори негативно впливали на галузь народної освіти, проте зумовлювали необхідність посилити увагу до соціального виховання неповнолітніх у сфері позашкільної роботи.

Серед основних суспільно-політичних і соціокультурних чинників, які впливали на соціальне виховання дітей у роки, що безпосередньо межують з початком досліджуваного періоду можна виділити такі: перша світова війна та її наслідки, що призвели до значних економічних і демографічних втрат, осиротіння великої кількості дітей як на території Галичини, так і для радянської України; революція; громадянська війна; голод, поширення інфекційних хвороб, економічні негаразди, занепад промисловості та сільського господарства тощо. У цей же час відбувалося тотальне знищення національної інтелігенції, наступ на селянство і селянські родини як творця і носія традицій та морально-етичних норм сімейного життя, переселення народів [244, с. 20-23].

Зважаючи на пріоритетність налагодження культурно-освітньої роботи з населенням, 9 листопада 1917 року (наступного дня після проведення II з'їзду Рад) спільним Декретом ВЦВК і РНК була утворена 1917 р. спеціальна структурна одиниця державного апарату – Державна комісія з просвіти, на яку покладалось завдання керувати всією системою народної освіти й культури, яку очолив А. Луначарський і до складу якої увійшла

Н. Крупська. Міністерство народної освіти Російської імперії, що раніше виконувало керівні функції у сфері управління освітою, почало відігравати роль виконавчого апарату при Державній Комісії [80].

Повноваження Державної Комісії з просвіти більш детально було визначено у Декреті «Про організацію справи народної освіти в Російській республіці» 26 (13) червня 1918 р., де на неї покладалось керівництво справою народної освіти та встановлення її загальних принципів, об'єднання просвітницької роботи на місцях, складання загальнодержавного кошторису й вирішення інших принципових питань. Склад її було розширено, за рахунок залучення представників партійного апарату та профспілок. Тобто Комісія реформувалась у виборчо-представницький орган і зосередилась на питаннях розвитку народної освіти, тоді як основні завдання в галузі керівництва питаннями освіти й культури були покладені на Народний комісаріат просвіти РРФСР (Наркомпрос), утворений 18 червня 1918 року [80]. У ведення Наркомату освіти (Наркомпрос) входило керівництво всіма галузями культурного будівництва (шкільне і дошкільне дело, професійно-технічна підготовка, політико- та культурно-освітня робота, наукова, художня, видавнича діяльність) [340].

З 1917 р. року у складі Державної комісії, а пізніше Наркомпросу почав діяти відділ позашкільної освіти, який очолила Н. Крупська. Доречі, відділи охорони дитинства і дитячого забезпечення було відкрито дещо пізніше – послідовно у 1918 та 1919 рр. У 1918 р організовано також відділ пролетарської культури (пролеткульт), образотворчий, бібліотечний та фото- і кіно- відділи, а відділ музії та охорони пам'яток історії було створено навіть раніше – у 1917 р. [341]. Така увага нової Радянської влади до питань підвищення рівня культури та освіти населення, а також створення інфраструктури дозвілля, свідчить про розуміння її лідерами провідної ролі соціального виховання у позашкільній сфері, намагання взяти під державний контроль практично всі культурно-гуманітарні сфери: освіту, бібліотечну справу, книговидавництво, музеї, театри й кіно, клуби, парки культури й

відпочинку, охорону пам'яток архітектури й культури, творчі об'єднання, міжнародні культурні зв'язки тощо.

26 червня 1918 року було опубліковано положення про організацію справи народної освіти, де вказувалось, що на місцях керівництвом справою народної освіти, зокрема й позашкільної, завідують Відділи народної освіти, що створюються при виконкомах обласних, губернських, уїзних й волосних Рад Робочих і Селянських депутатів [80, с. 14]. Пізніше було створено Наркомпрос України, що багато у чому наслідував центр. А. Веремчук установила, що прийнята в Наркомосом України концепція та модель освіти, затверджена, зокрема, в одному з перших освітніх документів України – «Положенні про єдину трудову школу УРСР» (1919 р.), віддзеркалювала радянський зразок і не достатньо враховувала специфіку соціально-економічного становища України та її національно-культурні особливості [80, с. 15].

Відзначимо, що разом із зміною управлінської структури почала змінюватися власне і сама концепція позашкільної освіти. З цього приводу у доповіді на першому з'їзді з питань освіти Н. Крупська зазначала, що пріоритет в організації позашкільної роботи полягає тепер не стільки в тому, щоб збуджувати у населення нові освітні та культурні запити, скільки в тому, щоб негайно, якомога швидше задовольнити вже актуалізовані запити та назрілі потреби. «Робота в цьому напрямку неосяжна, – проголошує авторка, – За часів самодержавства позашкільна робота не могла розвернутися у всю широчінь. За кожним кроком позашкільника, за кожним його словом було організовано потрійний контроль: сотні приписів, циркулярів, розпоряджень сковували роботу, спотворювали її, спотворювали... Тепер ці пута впали, але робота ще не розгорнулася на повну силу; то, що зроблено, – ще крапля в морі» [140, с. 4]. Проте, майже до початку досліджуваного періоду позашкільна освіта розумілася переважно як робота із дорослим населенням, що у цей час була акцентована на боротьбі з неписьменністю народу. Хоча питання соціального виховання дітей засобами позашкільної освіти вже

почали активізуватися в умовах неписьменності та бездоглядності неповнолітніх у післявоєнні роки.

Соціальне виховання дітей в Україні після 1917 р. відбувалося під впливом педагогічної концепції, за якою всі діти були оголошені державними, було організовано нові моделі установ для перебування дітей (дитячі будинки та містечка, трудові колонії та комуни тощо), де виховний процес було максимально уніфіковано. Дитячий будинок було визнано кращим типом освітньої установи, яка найбільше відповідає ідеям виховання того часу [37, с. 68]. Соціально-виховна робота у таких закладах потребувала посилення педагогічного впливу на дітей задля організації їх не тільки і не стільки навчанням, скільки позанавчальною змістовною та соціально корисною діяльністю.

У період з 1918 р. з'явилося багато концепцій виховання дітей, що проголошували пріоритет соціального виховання на противагу суспільного, відбувався пошук і удосконалення форм опіки, опікунсько-виховної системи, яка опирається на діагностику і суб'єктивне трактування дитини, подолання недоліків інституційного виховання дітей, формування виховного середовища у природному оточенні людини, удосконалення методів навчання і виховання. Основними проблемами, що актуалізувалися в педагогічній теорії радянської України у цей час були: розв'язання питання пріоритетності суспільного чи сімейного виховання в умовах становлення нових суспільних відносин; ставлення педагогів-теоретиків та практиків того часу до значення вільного часу у соціальному вихованні особистості; створення системи позашкільних закладів як осередків соціального виховання та просвіти населення; аналіз досвіду виховання безпритульних дітей у дитячих будинках та колоніях.

Л. Фуштей виокремила причини складного становища дітей в Україні у 20-30-х рр. та поділила їх на базові та похідні першого і другого порядку- базові причини: *соціально-політичні* (революція, громадянська війна, евакуація, еміграція); *економічні* (неврожай, голод, безробіття, бідність).

Похідними причинами першого порядку у руйнуванні сімейних відносин та поширенні явища сирітства стали етнічні (геноцид, винищення мільйонів громадян з ідеалогічних міркувань, міграційні процеси); *соціальні* (бездоглядність, жорстоке поводження з дітьми, осиротіння внаслідок загибелі батьків із різних причин). Похідні причини другого порядку: *психофізіологічні* (схильність до бродяжництва, фізична або розумова патологія); гігієнічні (інфекційні хвороби (тиф, іспанка, віспа тощо), вживання алкоголю) [256, с. 89].

Аналіз педагогічної теорії часу, що безпосередньо межує з нижньою межею нашого дослідження, засвідчує про співіснування різноманітних освітніх концепцій, зміну педагогічних парадигм, активне вивчення передового зарубіжного досвіду, намагання створення власної моделі української школи, проведення педагогічних експериментів, активний пошук найбільш ефективних методів навчання і виховання молодого покоління, посилення інтересу до дитини, особливостей її індивідуального розвитку, актуалізацію завдань соціального виховання та охорони дитинства.

Цей період характеризується посиленням вивченням зарубіжних педагогічних досліджень – в Україні було перекладено найкращі зарубіжні педагогічні твори, такі як: «Метод наукової педагогіки і практика його в «Будинках дитини» (М. Монтесорі), «Трудова школа» (Г. Шарельман). Окрім цього було опубліковано кращі твори західноєвропейських педагогів та класифікація наявних європейських педагогічних систем і можливостей їх застосування в Україні.

Початок ХХ століття, попри складну соціально-економічну та політичну ситуацію в країні, відзначився освоєнням та упровадженням глобальних педагогічних ідей в систему освіти. Посилаючись на М. Богуславського [25, с. 4-5], зазначимо, що по-перше, це педоцентризм та педологія (комплекс психолого-педагогічних знань або наука про дитину); по-друге, це парадигма трудової школи, запозичена в Америці та Германії, яка передбачала реалізацію ідеї активно-діяльній участі дитини в

різноманітній пізнавальній діяльності, акцентуючи увагу на самостійному здобутті і застосуванні знань, зв'язку інтелектуальної, фізичної і естетичної праці. Застосування зазначених інновацій освітньої сфери початку ХХ століття сприяли розвитку інтересу до вивчення особистості дитини, пізнання у всіх її проявах, гуманізація стосунків педагога і вихованця.

В перше десятиліття ХХ століття виділилися декілька течій: прихильниками гуманістичних і демократичних ідей у педагогіці того часу були Л. Толстой, М. Каптерев, В. Стоюнін; ідеї православної педагогіки або духовно-гуманістичне направлення виховання (В. Зеньковський, К. Победоносцев, А. Анастасьєв, М. Демков), так звана «еволюційна педагогіка» В. Вахтеров, ідея вільного виховання, створення гуманного середовища, яке б сприяло розвитку здібностей і талантів дитини (К. Вентцель, С. Шацький); антропологічний напрям в педагогіці (П. Блонський, Н. і Е. Реріхі); У цей же час активно розвивалася система освітніх закладів: традиційні – ліцеї, гімназії, прогімназії, початкові училища, земські та церковно-приходські школи; школи нового типу – приватні гімназії, заклади додаткової освіти – своєрідні соціально-педагогічні комплекси, де на основі самоуправління діяли різні гуртки і майстерні. Так, М. Богуславський, підтверджуючи вищезазначене, стверджує, що освітня система початку ХХ століття стала могутнім культурним та освітнім центром [25, с. 6-7].

За результатами свого дослідження, Р. Новгородський [178] визначив основні джерела розвитку ідей, які мали безпосередній вплив на процес соціалізації підростаючого покоління на межі 20-х років ХХ століття: по-перше, це гуманістична українська народна й наукова педагогіка, в основі яких були принципи природовідповідності та народності у вихованні; по-друге, боротьба українських діячів культури, науки й освіти за відродження національної культури, пробудження національної самосвідомості, формування у молоді національної гідності; по-третє, вплив реформаторської педагогіки кінця ХІХ – початку ХХ століття, засадами якої було втілення

гуманістичної педагогіки, прагнення до формування творчої, конкурентоспроможної активної самодостатньої особистості; зародження й розвиток наукових основ соціальної педагогіки; значний вплив мала й короткочасна державна незалежність України (1917–1920 рр.), яка започаткувала нову національну систему освіти на демократичних засадах; розвиток комуністичного виховання учнівської молоді на засадах класового підходу, принципу партійності. Узагальнюючи наукові дослідження проблеми соціалізації особистості, констатуємо, що одним із могутніх джерел становлення української педагогічної думки на початку ХХ століття були ідеї, закладені Г. Сковородою, К. Ушинським, С. Русовою та їхніми послідовниками й соратниками щодо проблеми народності у вихованні, дотримання етнокультурних традицій (принципу етнізації) у процесі соціалізації дітей та молоді, виховання молоді в дусі “сродної праці”, розвиток творчих здібностей і обдарувань, формування національної самосвідомості (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Драгоманов, М. Коцюбинський, М. Грушевський, Б. Грінченко, І. Огієнко, Г. Ващенко та ін.). Педагогічні ідеї українських визначних учених початку ХХ століття виступали складовою світового реформаторського руху (С. Ананьїн, Г. Ващенко, М. Грушевський, О. Музиченко, І. Огієнко, С. Русова, Я. Чепіга та ін.).

У цілому у ході наукового пошуку визначено, що передумовами розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття виступали соціально-економічні наслідки революційних подій та громадянської війни, поширення явища дитячої безпритульності і бездоглядності, зміна ідеологічної концепції держави, розбудова кардинально нової системи освіти, виникнення та поширення позашкільної освіти як інноваційного педагогічного явища. Встановлено, що перші десятиліття ХХ століття в українській освіті можна визначити як період культурно-освітньої нестабільності. Входження значної частини українських земель до складу Радянського Союзу та формування

єдиної радянської системи освіти уніфікувало українську освіту та загострило питання встановлення національної ідентичності дітей у процесі соціального виховання. До початку досліджуваного періоду територія УСРР складалася як сукупність 12 губерній – Волинської, Донецької, Запорізької, Катеринославської, Київської, Кременчуцької, Миколаївської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської, Черніговської, що й окреслює основні територіальні межі нашого дослідження на початку досліджуваного періоду.

2.2. Етапи становлення та розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті–50-ті роки ХХ століття

Для поглиблення розуміння історико-педагогічного феномену соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті–50-ті роки ХХ століття необхідно вирішити ще одне завдання дослідження, що полягає у визначенні етапності становлення та розвитку концепцій, ідей і досвіду керованого сприяння соціалізації дітей у позашкільлі в умовах актуалізації процесу розвитку тоталітарного суспільства, на тлі перманентного загострення протягом досліджуваного періоду числених політико-ідеологічних та соціально-економічних проблем і потрясінь.

Наголосимо, що період 20-х–50-х рр. ХХ ст. відзначається особливим розмаїттям накопичених у цьому напрямі ідей, що пов'язано із революційно-трансформаційними зрушеннями того часу, які стали фундаментом для розвитку педагогічної думки, експериментування і новаторства, застосування творчого підходу до педагогічних явищ. У зв'язку з цим, у нашому дослідженні набуває актуальності аналіз періодизацій, що містяться у наукових працях історіографічного характеру, створених метою упорядкування ідей та досвіду соціального виховання підрастаючого покоління в освіті та, зокрема, таких її важливих осередках, як позашкільні заклади освіти. Це забезпечить обгунтування етапів становлення та розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті–50-ті роки ХХ століття.

Наголосимо, що питання історичної періодизації процесу соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти у 20-ті – 50-ті рр. ХХ ст. не втрачає своєї актуальності. Розпочинаючи обґрунтування етапів, відзначимо, що аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати про відсутність цілісного дослідження з виділеного нами історичного періоду та єдиного підходу до періодизації історіографії досліджуваної проблеми. Проте існують дослідження достатньо близькі до порушеної нами проблематики, де визначені етапи, які можуть стати орієнтиром для проведення історичної періодизації процесу соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти у 20-ті – 50-ті рр. ХХ ст.

Визначаючи етапи соціального виховання дітей у межах даного дослідження будемо спиратися на періодизації, створені авторами, які розглядали періодизацію виховання особистості та соціального виховання підростаючого покоління досліджуваного періоду у різних регіонах України (М. Галів, Н. Дмитришина, В. Маштакова, І. Можарівська, К. Каліна, С. Кікто, Г. Свиридова, Ж. Стельмашук, Л. Левицька) та наукові праці, що стосуються обґрунтування періодів роботи системи позашкільної освіти та інших закладів, що здійснювали соціальне виховання в Україні у ХХ ст. (А. Гуцол, О. Биковська, О. Белошицький, В. Вербицький, О. Гудовсек, О. Ільченко, Н. Останіна, О. Кравченко, О. Мкртічян, О. Наровлянський, Т. Цвірова).

Велике значення у визначенні етапів становлення та розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті–50-ті роки ХХ століття, має кандидатська робота В. Маштакової (2011 р.), яка, досліджуючи проблему розвитку соціального виховання на Слобожанщині (XIX – початок ХХ ст.), обґрунтувала три періоди вивчення даної тематики: дореволюційний, радянський і пострадянський [10, с. 9]. У роботі В. Балахтар (2010 р.) «Педагогічні засади організації дозвілля дітей та підлітків у системі позашкільної освіти в Україні (1960-1991 рр.)» виділено три етапи: 1960-1972 рр.; 1973-1984 рр. та 1985-1991 рр. [11, с. 9-10]. У

науковій праці О. Мкртічян [166] (2007 р.) «Організація соціально-педагогічної діяльності в позашкільних закладах України (20-80 рр. ХХ ст.)» виокремлено такі етапи: 20-30-ті рр. ХХ ст. – становлення системи соціально-педагогічної діяльності в позашкільних установах України; 40-50-ті рр. ХХ ст. – емпіричний етап розвитку системи соціально-педагогічної діяльності в закладах позашкільного типу; 60-80-ті рр. – удосконалення системи соціально-педагогічної діяльності в позашкільних установах ХХ ст. [166, с. 9-12].

Дослідник проблем формування характеру особистості в історії розвитку української педагогічної думки (60-ті роки ХІХ - 60-ті роки ХХ ст.) М. Галів (2007 р.), охоплюючи, зокрема, досліджувані нами роки, виділив такі періоди – 1860 – 1910-ті рр. – становлення характерологічної проблематики в українській педагогіці; 1920 – 1930-ті рр. – нерівномірність педагогічної уваги до проблеми виховання характеру особистості в різних українських землях; 1940 – 1960-ті рр. – зростання й спад зацікавленості проблемою формування характеру в українській радянській і діаспорній педагогіці [45, с. 15-16].

Безпосередньо періодизації досліджуваної нами проблеми присвячено дисертацію С. Головка (2006 р.) – «Розвиток ідей гуманістичного виховання учнів молодшого та підліткового віку засобами музики у творчій спадщині вітчизняних педагогів (ХХ – початок ХХІ ст.), який виокремлює два основні періоди – 20-ті – перша половина 50-х років ХХ ст. і друга половина 50-х – середина 80-х років ХХ ст. [48, с. 95-105].

У межах нашого дослідження цікавою є й періодизація Р. Новгородського, який, дослідивши проблему соціалізації особистості в педагогічній теорії і практиці України в 20-ті роки ХХ століття, виділив два підетапи, частково розглядаючи досліджуваний нами період, – (1920–1924 рр.) – збереження відносної свободи наукової думки; другий (1924–1931 рр.) – утвердження класово-партійного підходу до педагогічної науки,

встановлення партійної цензури та контролю над закладами освіти й науки [178, с. 12-13].

На основі ретроспективного аналізу нормативно-правових документів та архівних джерел у монографії «Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу)» (П.Добров, І.Грідіна, Н.Касьянова) [65] виділено такі етапи в здійсненні опіки дітей і молоді в Україні досліджуваного періоду: I – 1945-1956 рр. – удосконалення та розширення мережі закладів опіки дітей і молоді; II – 1956-1985 рр. – створення системи опіки та піклування про дітей і молодь; III – 1985-1990 рр. – початок модернізації форм опіки з позиції гуманізму та принципів соціальної справедливості. У межах кожного з етапів виявлено особливості здійснення державної опіки. Встановлено, що зміст опіки дітей і молоді в Україні на першому, найбільш цікавому у межах нашого дослідження етапу (1945-1956 рр.), характеризувався такою стратегічною спрямованістю:

1. Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності (виявлення і облік дітей, позбавлених батьківського піклування; розшук батьків і дітей, загублених у роки війни, влаштування дітей-сиріт; розширення мережі дитячих будинків для дітей-сиріт та спеціальних шкіл-інтернатів для глухонімих, сліпих, розумово-відсталих дітей через відбудову та організацію нових приміщень; працевлаштування молоді тощо).

2. Створення суворівських військових та спеціальних ремісничих училищ, спеціальних дитячих будинків і дитячих приймачів-розподільників для дітей, батьки яких загинули від рук німецьких окупантів.

3. Поліпшення умов опікунсько-виховної роботи з усіма дітьми та дітьми-сиротами у дитячих будинках, приймачах-розподільниках, інших державних установах, а також взятих на патронат і під опіку (організація харчування, забезпечення одягом і взуттям та шкільним приладдям всіх дітей; створення нормальних матеріально-побутових умов для життя і навчання дітей-сиріт; санітарний догляд та медичне обслуговування; загальне обов'язкове навчання усіх дітей з семирічного віку; виявлення

талановитих й обдарованих дітей, створення дитячих будинків для обдарованих дітей; оздоровлення усіх дітей дошкільного і шкільного віку тощо) [65, с. 172-173].

Враховуючи доробок вчених та зважаючи на специфіку соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти, нами було визначено такі критерії періодизації досліджуваного процесу: по-перше, стан соціально-економічного розвитку українського суспільства; по-друге, аналіз провідних ідей дослідників та науковців щодо соціального виховання і дозвілля; по-третє, наявність та зміст нормативно-правових документів; по-четверте, інтенсивність утворення й розвитку різноманітних закладів і об'єднань для проведення вільного часу дітей, а також розвитку системи закладів позашкільної освіти. На основі зазначених критеріїв нами обґрунтовано періодизацію процесу соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти у 20-ті – 50-ті рр. ХХ ст. у єдності трьох етапів: *1-й – 1920 р. – 1935 р. – інноваційний*; *2-й – 1936 р. – 1945 р. – екстенсивний*; *3-й – 1946 р. – 1959 р. – інтенсивний*.

Далі схарактеризуємо кожен з етапів докладніше.

1-й етап – 1920 р. – 1935 р. – інноваційний – пов'язаний із обґрунтуванням концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти. Вибір верхньої межі даного етапу визначається нами з 1920 р., коли усталюється приналежність досліджуваних територій Україні до складу УСРР разом із збереженням достатньо значної незалежності зокрема у питаннях освіти, і сягає середини 30-х рр. – часу, до якого українська освітня політика зберігала свою відносну незалежність. Початок досліджуваного періоду ознаменувався надзвичайно складними та суперечливими соціально-економічними умовами соціального виховання підростаючого покоління. Проте, саме події 20-тих років ХХ століття стали своєрідним поштовхом для створення та розвитку унікальної за своєю інноваційністю системи соціального виховання в Україні.

Після II-ї Всеукраїнської наради з питань освіти (серпень 1920 р.), на якій сталося офіційне оголошення українського освітнього курсу, Україна в законодавчо-розпорядчому плані повністю відмежовує себе від Росії, від цього часу в Україні діяла концептуально і структурно відмінна від російської система освіти [6, с. 15]. На нараді визначено пріоритетні напрями в освітній справі: соціальне виховання, професійно-технічна освіта. Ідеологом освітнього курсу стає прибічник технократичної течії в педагогіці Г. Гринько. Соціальне виховання постало і як соціально-економічна і як педагогічна необхідність і виросло в державну програму. В Росії подібною практикою було охоплено лише декілька губерній, де найкатастрофічнішою була безпритульність. Основний принцип системи соцвиху - держава встановлювала той віковий ценз, до якого діти мали по відношенню до неї тільки права, вимоги, але ніяких обов'язків. Відзначається практика примусової перекваліфікації працівників різних галузей на вихователів для системи соцвиху, на пільгах до "входження" в систему соцвиху [6, с. 15].

Було встановлено, що у досліджуваній період Україна проводила чіткий і послідовний курс, спрямований на формування державної політики в галузі народної освіти, на виховання нової генерації. Саме з 20-тих років ХХ ст. розпочалась розробка педологічних досліджень, які були інноваційними для того часу. Основними тенденціями створення й діяльності позашкільних закладів у 20-ті – середина 30-х рр. ХХ століття визначалися соціальний захист дітей, їх оздоровлення, боротьба з безпритульністю, ліквідація неписьменності, забезпечення культурно-освітнього розвитку, організація суспільно-корисної праці й змістовного дозвілля. Доведено, що радянський етап докорінно змінив ідеологічний напрям розвитку і позашкільної освіти у контексті припинення діяльності культурно-освітніх товариств і організацій з виразною національно-патріотичною спрямованістю; заміни християнських і національних виховних цінностей атеїстичними й колективістськими принципами більшовицької ідеології; централізації керівництва

позашкільною освітою та її повного підпорядкування політичним органам влади.

У цей час на розвиток ідей соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти у 20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. вплинули ідеї українських учених розроблені у контексті педологічної теорії (В. Арнаутов, А. Володимирський, А. Готалов-Готліб, О. Залужний, А. Макаренко, Я. Мамонтов, С. Моложавий, В. Протопопов, Я. Різник, Я. Ряппо, С. Сірополко, Я. Чепіга та ін.). За характеристикою сучасної дослідниці Л. Штефан [416; 417], до найбільш актуальних проблем у русі розвитку ідей соціального виховання на означеному етапі, належали: обґрунтування методології педагогіки з урахуванням тенденції ідеологічного розвитку суспільства (М. Григор'єв); дослідження дитинства як соціального явища (О. Попов); розробка концепції перевиховання неповнолітніх правопорушників і їх місце відповідних закладів в системі соціального виховання (С. Мухіна); створення системи допомоги соціально занедбанам школярам (Н. Велецька); виховання підростаючого покоління для суспільства, через суспільство і силами суспільства (І. Соколянський) та інші.

Дослідницею Л. Гребінь з'ясовано, що 1920 р. став дуже важливим роком в історії педагогіки України, адже саме у цей час у місті Харкові на Першій Всеукраїнській нараді з освіти, було ухвалено «Схему народної освіти УСРР», у відповідності з якою створювалися навчальні заклади двох типів: установи соціального виховання дітей до 15 років та професійно - технічні школи з дво- та трирічним терміном навчання. З цього моменту УСРР мала власну систему освіти, відмінну від Російської. Також у 1920 р. Народний комісаріат освіти (Наркомос) України видав «Декларацію про соціальне виховання дітей», а з 1921р. по 1928р. Наркомос щорічно видавав спеціальні «Порадники соціального виховання дітей», у яких надавалися поради з організації виховання [98, с.19-21].

З'ясовано, що з 1924 року в країні утверджується класово-партійний підхід до педагогічної науки та практики, здійснюється зміщення акцентів із

вивчення окремої особистості на вивчення впливу на особистість «соціально-класового середовища», організації та діяльності дитячого колективу, питання дитячої праці, класової дисципліни, розвитку дитячого і молодіжного комуністичного руху. Колектив, забезпечуючи різні форми спілкування, розглядався як основний осередок формування соціально значущих якостей особистості (О. Залужний), основною сферою соціалізації визнавалася предметно-перетворювальна діяльність (праця), спрямована на розширення та примноження соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом (О. Музиченко, Я. Чепіга). У зв'язку з цим перебудовується організація навчально-виховного процесу у закладах освіти (комплексні програми, Дальтон-план, бригадно-лабораторний метод) [14, с. 13].

Продовжуючи розгляд нормативно-правових актів, що стосуються першого етапу нашого дослідження, варто згадати Постанову ЦК РКП(б) від 24 липня 1925 р. «Про піонерський рух», в якій підкреслювалось, що дитячі сільськогосподарські гуртки, гуртки юних натуралістів мають діяти в єдиному руслі з піонерами і комсомолом. У 1926-1929 рр. проводилась значна робота з гуртками юннатів, котрі організовувались у школах, клубах юних піонерів. Багато уваги приділялось зміцненню матеріальної бази станцій юних натуралістів. У липні 1928 р. Політбюро ЦК КП(б) України обговорює питання і приймає Постанову про стан і перспективи загального навчання, в якій ставляться вимоги наблизити школу до умов і потреб трудового життя, сприяти розвитку гуртків юних натуралістів. 1930 рік. В Україні працює 675 гуртків юннатів, у яких навчається і займається корисними справами майже 17 тисяч дітей. Функціонує вісім станцій юннатів [63, с. 12-15]. Нормативні документи 20-х рр. («Декларація про соціальне виховання дітей», «Кодекс законів про народну освіту в УРСР», «Порадник соціального виховання», «Програма єдиної трудової школи») визначали стратегію соціального виховання дітей у позашкільних закладах, що полягала в організації гуртків за інтересами, політичних клубів, громад для масового залучення дітей до проведення організованого дозвілля.

Стратегію позашкільної освіти визначали й деякі інші документи, що стосувалися, у першу чергу, шкільної освіти. Зокрема, Наказ наркома про просвіту РСФСР № 977 від 20 грудня 1934 року «Про дисципліну і виховну роботу в школі».

В постанові Центрального комітету ВКП(б) «Про початкову і середню школу» вказано, що «в період соціалізму, коли пролетаріат здійснює остаточне знищення класів в умовах загостреної класової боротьби, надзвичайного значення набуває витримане комуністичне виховання в радянській школі і посилення боротьби проти усіляких спроб привити дітям радянської школи елементи антипролетарської ідеології. [286, с. 4].

Наголосимо, що позашкільна робота з дітьми на першому етапі відбувалася також у русі виконання постанов президіума ВЦСПС про розгортання позашкільної, фізкультурно-масової роботи в школах в 1933-34рр, постанови Наркомхозу і Наркомпросу від 29 липня 1933 р. про проведення фізкультурно-оздоровчої роботи з дітьми шкільного віку влітку 1933 р., постанови про введення в навчальних закладах фізкультхвилинок і ранкової гімнастики від 14 грудня 1932 р., а також про розгортання фізкультурного самодіяльного руху в початковій школі, про дитяче радіомовлення, про ранкові вистави та кінофікацію тощо.

Із виступу замнаркомпросу Епштейна на Всеросійській нараді з питань позашкільної роботи від 15.11.33 р «До завдань позашкільної роботи серед дітей» можемо дізнатися, що позашкільна робота має величезне значення, особливо у час, коли вирости запити і батьків, і дітей, і дорослого робітничо-колгоспного населення. Після включення до суспільного і виробничого життя країни мільйони працюючих жінок, унаслідок чого виростило і значення позашкільної роботи серед дітей, адже система соціального виховання повинна відшкодувати в деякій мірі ту роботу, яку сім'я вела з дитиною, хоча б в особі матері. Це є необхідним, інакше дитина залишиться без нагляду в повному сенсі цього слова. «І, нарешті, ми повинні, - зазначається у доповіді, - враховувати те, що у зв'язку з введенням

всезагального обов'язкового початкового і семирічного навчання в 1933-34 роках ми робимо такий же крок і стосовно села, внаслідок чого всі школи заповнюються дітьми, все частіше переходять на двохзмінний режим занять навіть в селі. Раніше діти могли в обличчі вчителя, який був зайнятий лише в одну зміну і міг приділяти більше уваги після занять, то наразі це майже унеможлиблюється. Тому необхідно розгорнути справжньої позашкільної роботи для того, щоб діти не залишалися бездоглядними» [287].

Головним недоліком позашкільної роботи у той час проголошувалося те, що величезна активність дітей не була направлена в достатній мірі на посилення авторитету і ролі піонерської організації серед дітей і на якість дитячої освіти. У зв'язку з цим, пріоритетними у соціальному вихованні дітей визнавалися наступні моменти:

- необхідність того, щоб заклади позашкільної освіти мали вплив на масову організацію позашкільної роботи серед дітей;
- залучення до позашкільних закладів, а особливо на керівні посади цього сектора висококваліфікованих людей, які знають свою спеціальність, розуміють відповідальність відданих своїй справі;
- необхідність працювати не «від етапу до етапу», а створення єдиного ланцюга виховних заходів, що забезпечите зростання рівня соціально-виховної роботи з дітьми у сфері дозвілля;
- «розмах і діловитість» позашкільної роботи, зокрема залучення широкої громадськості і досягнення масовості у позашкільній роботі [289].

Із виступу Н. Крупської на Всеросійській нараді з позашкільної роботи бачимо, що на першому етапі позашкільна освіта сприймалася невід'ємно від шкільної, а позашкільна робота повинна була допомогти школі у здійсненні комуністичного виховання, щоб усе життя дітей було направлене на те, щоб «виростити справжніх комуністів» [142].

Визначаючи курс соціального виховання дітей у сфері дозвілля, освітянка проголошує, що дуже важливо боротися з індивідуалізмом, який виховувався капіталістичним устроєм та культивується цілою низкою

літературних творів. Тод виховна робота повинна поєднувати уміння виростити колективіста і в той же час уміння дати можливість в цій колективній обстановці всестороннє розвиватися особистості дитини. Позашкільна робота повинна не відриватися від побутових умов, а має організовувати дітей на боротьбу за новий побут, за окультурення всього життя, робити дітей учасниками великого будівництва [142].

Аналізуючи стан мережі позашкільних закладів і зміцнення їх роботи, відзначимо, що на першому етапі поставало питання про максимальне використання всієї мережі кіно, театрів, цирків, будинків культури для художнього обслуговування дітей, із розробленням конкретного плану заходів у цих осередках соціального виховання. Шкільному управлінню (товаришу Епштейну) пропонувалося увійти до ВЦСПС і в ЦК великих профсоюзів з пропозицією про використання клубів і будинків культури для посилення позашкільної роботи з дітьми (дитячі кімнати, гуртки, дитячі концерти і вистави, організація самодіяльності дітей і т.п.). Всім директорам крайових і обласних будинків художнього виховання дітей терміново необхідно було установити тісний зв'язок з директорами шкіл для того, щоб розробити конкретні плани щодо розширення усіх заходів з художнього обслуговування школярів. Директорам дитячих театрів (тюзів) зайнятися розширенням своєї діяльності з метою максимального охоплення дітей своїми спектаклями, з цією ж метою організувати спеціальні гастролі в будинках культури, клубах і найбільших школах. Шкільному керівництву увійти в ВЦСПС і в ВСФК з пропозицією про безкоштовне використання для дітей протягом в денні години і протягом усієї зими ковзанок, лижних станцій, зимових стадіонів тощо. У вихідні дні використовувати шкільні зали для влаштування концертів, літературних вечорів для учнів, запрошуючи для цього найкращі художні сили консерваторій, театрів, музичних технікумів тощо, а також організовуючи самодіяльність самих дітей [184, с. 7-8].

Шкільному керівництву необхідно було розробити план практичних заходів дитячих технічних станцій, використовуючи останні з метою

розвитку дитячого моделювання, планеризму, винахідництва тощо. Усім завідуючим відділами народної освіти, директорам шкіл, головуючим комітетів сприяння, з залученням комсомольських і піонерських організацій, звернутися до жактів, домкомів і фабзавкомів з метою широкого розгортання роботи з організації дитячих майданчиків в дворах і дитячих кімнат з відповідним обладнанням (бібліотека, ігри, радіо). Розробити план дитячого туризму, орієнтуючись на час літніх канікул. Зайнятися належною постановкою розповсюдження передового досвіду щодо популяризації фізкультури. Шкільному керівництву протягом другої четверті 1934-35 навчального року рекомендувалося дослідити постановку художнього виховання дітей (співи, музика, танці) [184, с. 7-8].

Рада народних комісарів Союзу РСР і Центральний комітет ВКП (б) розглянули питання **Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності**. Відмічено, що в даний час в умовах неприливного покращення матеріально-культурного стану працюючих міста і села та за надання державою величезних коштів на утримання дитячих закладів, тому наявність бездоглядних дітей пояснюється незадовільною роботою місцевих радянських органів і партійних, профспілкових і комсомольських організацій в області ліквідації та попередження дитячої бездоглядності, відсутністю організованої участі в цій справі радянської громадськості [288].

Відділу культурно-просвітницької роботи і Відділу друку і видавництва ЦК ВКП (б), ЦК нацкомпартій і раднаркомів союзних республік було доручено посилити спостереження за дитячою літературою і кінофільмами, не допускаючи літератури і фільмів, які можуть мати шкідливий вплив на дітей (пригоди кримінальних злочинців тощо) [286, с. 4-5].

За останні 3 роки, що пройшли з моменту постанови ЦК ВКП (б) про школу і піонерську організацію в країні значно виросла мережа спеціальних позашкільних закладів для дітей: дитячі клуби, дитячі технічні станції, дитячі театри, дитячі екскурсійні станції, будинки художнього виховання дітей,

дитячі бібліотеки, позашкільні спортивні заклади для дітей тощо. Потреба в таких закладах зростає з кожним роком разом зі зростанням благополуччя населення країни, з розвитком радянської політехнічної школи колосально виросли інтереси і запити дітей у всіх областях науки, техніки, мистецтва. Багато позашкільних закладів стали організаційними і інструктивними центрами позашкільної роботи в області, місті і районі, ведуть роботу не тільки з активом учнів в своєму закладі, але й допомагають організувати дозвілля і відпочинок дітей в школах, жактах, клубах для дорослих.

Надаючи виключне значення позашкільним закладам у справі всестороннього розвитку і виховання дітей в дусі комунізму, вимагається від ОНО рішучого покращення якості роботи цих закладів і перетворення їх в справжні вогнища дитячої культури, які організують здорове захоплююче дозвілля і відпочинок дітей, в організаторів, ініціаторів культурно-масового обслуговування школярів не тільки в самих закладах, але і в школах, жактах, клубах дорослих, дитячих майданчиках. [285, с. 9-10].

З цією метою протягом 1935 року Наркомпросом буде проведено затвердження всієї мережі позашкільних закладів. Основними ж вимогами для позашкільних закладів, які включатимуться в титульний список Наркомпроса будуть затверджені Наркомпросом положення про ці заклади. У відношенні керуючого педагогічного персоналу установлено наступні вимоги: працівники районних і міських закладів повинні мати освіту не менше середнього навчального закладу, мати знання в одній із областей позашкільної роботи в залежності від типу закладу в якому він працює, а керівники повинні мати не менше 3 років стажу педагогічної роботи. Керівники ж обласних позашкільних закладів повинні мати вищу педагогічну освіту, стаж не менше 3 роки, на високому рівні володіти одним з розділів позашкільної роботи, уміти керувати методикою відповідного розділу позашкільної роботи і поряд з цим мати навички адміністративної, педагогічної і організаційної роботи. Директори крайових і обласних позашкільних закладів будуть затверджуватися персонально Наркомпросом.

Після затвердження позашкільних закладів НКІ необхідно забезпечити не тільки матеріальне забезпечення їх роботи (приміщення, обладнання), не тільки закріпити найкращими кадрами, але й досягти покращення якості роботи позашкільних закладів. Необхідною умовою роботи дитячого театру, бібліотеки і інших закладів є максимально охопити дітей роботою в самому закладі. Поряд з роботою гуртків слід організувати планове проведення масових заходів, які охоплюють дітей які не входять до активу закладу (вечори, прогулянки, концерти і т.д.), організацію масового обслуговування школяріву вихідні дні і під час кані кулів, а робота в самому позашкільному закладі повинна бути організована так, щоб школи та жакти могли вчитися організувати позашкільну роботу використовуючи їх досвід. Всі обласні, крайові і міські заклади повинні проводити спеціальні заходи пересувного характеру з обслуговування жактів, шкіл, літніх майданчиків, які знаходяться в районі діяльності позашкільного закладу (концертні бригади, бригади оповідачів, виїзні спектаклі, пересувні виставки репродукцій картин найкращих художників, пересувки, радіо тощо).

Всі позашкільні заклади повинні вести систематичну педагогічну пропаганду серед батьків, колгоспників, членів профсоюзу, проводити семінари, консультації з питань позашкільної роботи для працівників шкіл, жактів, майданчиків. В. Вавіліна [283, с. 10].

Про організацію технічної пропаганди серед дітей (інструктивно-методичний лист Наркомпросу РСФСР). Поставлене ЦК ВКП (б) перед школою завдання – виховати всесторонне розвинутих будівників соціалізму, погоджуючи теорію з практикою і володіючих технікою. Технічна пропаганда серед дітей повинна стати органічною складовою частиною усєї системи виховання підростаючого покоління. Уже є певні здобуткм – підвищується цікавість до техпропаганди серед педагогів, збільшилися елементи техніки в суспільній роботі дітей (збір раціоналізаторських пропозицій, продвигання технічної книги, організація технічних таборів), розгортають роботу з техніки добровільні організації.

Проте, у цілому техпропаганда розвинута ще не достатньо. Основною лінією технічної пропаганди серед дітей є «заздалегідь орієнтувати підростаюче покоління на природничо-наукові і технічні знання, поєднані з завданнями суспільної перебудови, колективізації побуту і планової структури соціалістичного хазяйства. Пробудження цікавості до усіх цих питань, виховання допитливості, духу творчості і винахідництва повинні лежати в основі технічної пропаганди, що стосується наймолодшого населення СРСР».

Завдання технічної пропаганди серед дітей:

1. Виховання усесторонньо розвинутих будівників соціалізму, сприяючи справі підготовки виробничо-технічної інтелігенції робочого класу.

2. Побудова політехнічної школи, розширення починань політехнічної освіти, укріплення і розвиток технічної кмітливості, конструкторських і винахідливих здібностей дітей, що повинне стати трампліном для вусього наступного технічного виховання і освіти.

3. Застосування на практиці знань, які дала школа і поповнення їх.

4. Діалектико-матеріалістичне виховання дітей завдяки розкриття зв'язку між технікою, економікою, наукою і класовою боротьбою.

5. Підвищення рівня участі дітей в соцбудівництві шляхом допомоги виробництву і розгортання техпропаганди та впровадження соцтехніки в побут на основі підпорядкування цієї роботи навчально-виховним цілям школи [283, с. 12].

2-й етап – 1936 р. – 1945 р. – екстенсивний: перегляд концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах загострення ідеологічної кризи усередині тоталітарної радянської держави, до складу якої входила у цей час Україна, та зовнішнього військового протистояння. Вибір верхньої межі даного етапу визначається нами з 1936 р. – року затвердження нової Конституції СРСР та прийняттям постанови Політбюро ЦК ВКП (б) «Про педологічні перекирення в системі

Наркомосу», якою поняття «соціальне виховання» було замінено на антидемократичне «комуністичне виховання», що позначило панування у країї єдиної комуністичної ідеології. Нижня межа етапу – травень 1945 року – виокремлюється у зв'язку із закінченням військових подій (Друга Світова війна) на території України.

На початку досліджуваного етапу стан соціально-економічного розвитку українського суспільства визначався посиленням ідеологічного тиску на усі його сфери. М. Богуславський зазначає, що у цей час освітня політика чітко підпорядковується партійному керівництву і особисто голові держави І. Сталіну [247].

В доповіді на VIII Всесоюзному з'їзді Рад, що затверджував Конституцію СРСР («сталінська», «конституція переможного соціалізму») 5 грудня 1936 року, Сталін так схарактеризував перемогу національної політики радянської влади, що забезпечила успіх утворення багатонаціональної держави на базі соціалізму: «Відсутність експлуаторських класів, що є основними організаторами міжнародної війни; відсутність експлуатації, що культивує взаємне недовір'я і розпалює націоналістичні пристрасті; наявність при владі робітничого класу, що є ворогом всякого поневолення і вірним носієм ідей інтернаціоналізму; фактичне здійснення взаємної допомоги народів в усіх галузях господарчого і суспільного життя; нарешті розквіт національної культури народів СРСР, національною формою, соціалістичним змістом, - всі ці і подібні їм фактори привели до того, що змінилося докорінно обличчя народів СРСР, зникло в них почуття взаємного недовір'я, розвинулось у них почуття взаємної дружби і налагодилося, таким чином, справжнє братерське співробітництво народів у системі єдиної союзної держави. В результаті ми маємо тепер багатонаціональну соціалістичну державу, яка цілком склалася і витримала всі випробування і міцності якої могла б позаздрити перша ліпша національна держава в першій ліпшій частині світу» [247].

Вперше Конституція 1936 року забезпечувала союзним республікам рівні права і проголошувала: повну відмову від приватної власності на засоби виробництва, експлуататорських класів; проголошувалася планова соціалістична система господарства (соціалістична власність віднині існувала у двох формах – державній і колгоспно-кооперативній); свобода совісті, слова, друку, зборів і мітингів (стаття 125) та, навіть, такий вияв суверенних прав громадян союзних республік, як право вільного виходу з СРСР (стаття 17. [247, с. 2].

Отже, з часу прийняття Конституції набуло юридичного статусу положення, що *соціалізм в СРСР в основному побудований*. Проте, як показало життя, дані положення були просто формальними, а за найменшу критику влади можна було отримати тюремне ув'язнення або навіть розстріл [247].

Події, що відбувалися в освіті, зокрема й позашкільній, у цілому віддзеркалювали загальні ідеологічні тенденції розвитку тоталітарної держави. Так, ще у першій половині 30-х років виходить комплекс партійних настанов написаних у жорсткому, гранично тоталітарному стилі, автором яких був безпосередньо І. Сталін [2, с. 108-109], що стало ґрунтом для більш радикальних заходів держави, що позначили початок другого етапу становлення ідей та практики соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти. Так, у 1936 році Політбюро ЦК ВКП (б), обговоривши питання «Про педологічні перекирчування в системі Наркомосу», ухвалило рішення про підготовку партійної постанови, яка містила пропозиції ліквідувати ланку педологів в школах, скасувати їх професійну підготовку, вилучити педологічні підручники та засудити у пресі теоретичні ідеї педологічної науки [8, с. 221]. Згідно зазначеній постанові, за твердженням сучасних дослідниць В. Григоренко та О. Рассказової [8, с. 218-219], ідеї соціального виховання дітей, обґрунтовані у межах педології та досвід, накопичений у роботі шкільних педологів, були визнані шкідливими для радянського суспільства.

Цілісність етапу підкреслюється послідовністю державної політики у напрямі соціального виховання дітей у позашкільних закладах, де зазначені вище тенденції 30-х рр. ХХ ст. продовжувалися, закріплювалися і певною мірою логічно завершувалися у військові роки у вигляді реформи навчально-виховного процесу у системі освіти, реалізація якої забезпечила наближення закладів освіти усіх типів до усталеної тільки у 50-тих роках ХХ століття моделі так званої «сталінської гімназії». Так, за твердженням М. Богуславського «основні контури та спрямованість тих змін, які відбулися в 40-ві роки, вже були сформульовані в матеріалах спланованої, але не реалізованої реформи школи 1939-40-х років» [2, с. 136-137].

Доповідь Голови Ради Народних Комісарів Української РСР М. Хрущова на VI сесії Верховної Ради Української РСР першого скликання:

«Наука, культура і мистецтво Радянської України до війни. Величезних успіхів досягла Радянська Україна у розвитку науки, культури і мистецтва. Академія Наук УРСР в 1941 році мала 26 наукових інститутів, тоді як у 1919 році їх було усього 2. В інститутах Академії Наук в 1941 році працювало 1190 наукових працівників, які провадили велику наукову роботу, спрямовану на розв'язання найважливіших проблем розвитку соціалістичного господарства і культури Радянської України. В 1941 році в Україні 166 вищих учбових закладів, у яких навчалось 127 600 студентів. На протязі першої і другої п'ятирічок ВУЗи України випустили 109 750 спеціалістів. Перед війною, в 1941 році в країні було початкових, неповних середніх, середніх, залізничних та інших шкіл 29 900 з кількістю учнів 6 543 тисячі осіб. Таким чином у школах Радянської України навчалось більше, ніж у Польщі, Румунії, Болгарії і Фінляндії разом узятих [248]. Населення України широко обслуговується пресою: в 1939 р. видавництва УРСР випустили 4 147 назв книг тиражем в 77 мільйонів екземплярів, підручників видано 179 назв – 21 млн. екземплярів; у 1940 р. видавалось 1579 газет тиражем в 5 млн. екземплярів і 83 журнали [248]. В 1941 році в містах, селах і колгоспах УРСР було 26 000 клубів, 41 000 бібліотек, разом з шкільними, з

книжковим фондом понад 70 млн. екземплярів. До війни в Україні було 130 театрів. Українською мовою давалися постанови в 97 театрах, тим часом як в 1914 році українською мовою давали постанови лише 5 приватних театрів [248]. *Возз'єднання великого українського народу в єдиній українській радянській державі*. Історія українського народу – це багатомісячна історія боротьби проти соціального і національного гноблення, що ніколи не припинялася. Але тільки при радянській владі український народ міг здійснити свою одвічну мрію [248].

17 вересня 1939 року Червона Армія почала свій визвольний похід у Західну Україну. 28 жовтня 1939 року Народні Збори у Львові, висловивши одностайне бажання населення Західної України, прийняли декларацію про її приєднання до Радянської України, до Радянського Союзу [248].

В 1940 році було визволено українські землі, які перебували під румунсько-боярським ярмом і теж увійшли до складу Радянської України. Тільки під керівництвом Сталіна український народ був возз'єднаний. Проте зараз, коли вже видно кінець розгрому німецько-фашистської армії, на права народу України посягають сусіди: польський емігрантський уряд у Лондоні висуває свої претензії на західні області України [249]. Український народ добиватиметься включення до складу Української Радянської держави одвічних українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замості, Томашів, Ярослав [249].

У роки Другої світової війни (1939-1945), частиною якої була Німецько-радянська війна (1941-1945 рр.), Україна опинилася в самому епіцентрі жорстокого військового протистояння. Серед величезних втрат України в Другій світовій війні найтяжчими стали демографічні – катастрофічне зменшення кількості населення призвело до значних деформацій у його національному, віковому, статевому і професійному складі. Окрім цього було вщент знищено матеріальні і культурні цінності, у тому числі багато позашкільних і просвітницьких закладів.

Населення України опинилося в епіцентрі інформаційно-ідеологічного впливу, який випробовували дві потужні тоталітарні системи

На початку війни, намагаючись викликати піднесення патріотичних настроїв народу, радянська влада послабила ідеологічний контроль і всіляко експлуатувала ідею українського національного патріотизму, за який переслідували в довоєнні часи. Умови війни змусили партійно-радянське керівництво СРСР та УРСР зменшити тиск на українське національно-культурне життя, пропагувати тезу державності України - формально Україні було надано право на зовнішні відносини із зарубіжними країнами. Було введено урядову нагороду за бойову доблесть-орден Богдана Хмельницького - національного героя України [244, с.14].

Під впливом зазначеної освітньої політики відбувався розвиток провідних ідей дослідників та науковців щодо соціального виховання дітей у період дозвілля. У цей час спостерігалася певна «поліфонія» ідей у вітчизняній освіті (М. Богуславський) що виявлялася у розгортанні доволі педагогічних дискусій між прихильниками прогресивних виховних концепцій створених на попередньому етапі (П. Блонський, А. Калашников, М. Крупеніна, А. Пінкевич, М. Пістрак, С. Рубінштейн, В. Шульгін,) та педагогами-ідеологами радянської влади (Н. Гончаров), внаслідок чого відбулося остаточне закріплення чітких комуністичних ідеологічних орієнтирів соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти. Серед педагогів нового покоління увагою до питань соціального виховання дітей та молоді відзначалися І. Каіров, І. Огородников, Н. Скаткін.

Український народ у Вітчизняній війні. Мирна творча праця нашого народу була порушена віроломний нападом в 1941 році гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. На перший заклик вождя більшовицької партії Сталіна весь народ України, як і всі народи СРСР став на захист своєї Батьківщини. Українці героїчно б'ються на фронтах Вітчизняної війни. Кращі сини радянського народу одержали урядові нагороди – ордени і медалі

Радянського Союзу, серед нагороджених є 299 тисяч українців, 54 Героя Радянського Союзу [248].

Партизанський рух в Україні. У виступі по радіо 3 липня 1941 року Сталін говорив: «В зайнятих ворогом районах треба створювати партизанські загони, кінні і піші, створювати диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни всюди і скрізь, для висаджування в повітря мостів, шляхів, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалювання лісів, складів, обозів. В захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога та всіх його посібників, переслідувати та знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їх заходи». У відповідь на цей заклик наш народ створив численні радянські партизанські загони. Так, з початку війни по 15 лютого 1944 року партизани України, тільки за відомостями Українського Штабу партизанського руху, знищили 175 тисяч солдатів і офіцерів противника, знищили і пошкодили 2331 ешелонів, 2230 паровозів, 21 бронепоезд, 24 121 вагонів, 64 літаки, 527 танків і бронемашин, 30 річних суден, 792 залізничні і шосейні мости. Українські партизани захопили і вдержали до підходу частини Червоної Армії 25 переправ через ріки Десна, Дніпро, Прип'ять, захопили 16 районних центрів Житомирської, Ровенської, Волинської і Кам'янець-Подільської областей [248, с. 2].

Партизани проводили велику політико-масову роботу серед населення окупованих районів України, провели багато мітингів, зборів, під час яких інформували про становище в Радянському Союзі, про боротьбу та успіхи Червоної Армії, поширили десятки мільйонів екземплярів листівок. Нагороджено орденами і медалями 10 029 українських партизанів за час Вітчизняної війни, серед них 21 Герой Радянського Союзу [248, с. 3].

Гітлерівські окупанти з одного боку, з ненавистю ставились до всього радянського, а з іншого – намагалися грати на національних почуттях українського народу, дозволяючи, навіть, відкриття невеликої кількості шкіл, за допомогою яких, в основному, відбувалося поступове онімечування

населення, а особливо молоді шляхом поширення фашистської ідеології. Для цієї мети використовувалися такі засоби, як: театр, діяльність і вплив націоналістичних організацій (похідні групи ОУН), церква, друковані джерела інформації, пропаганда, школа. Відділ пропаганди „U” у військовій зоні окупації через мережу відділень здійснював цензуру публікацій періодичних видань і нагляд за роботою редакцій та друкарень, забезпечував функціонування радіомережі та кінотеатрів, розповсюджував пропагандистську літературу та проводив усну агітацію [246,с. 14].

В галузі культури також відбулися деякі зміни, які відображали нацистську політику пограбування, маніпулювання громадською думкою, пропаганди та створення ілюзій у місцевого населення, передусім інтелігенції, щодо можливості національного відродження, намаганням загарбників спиратися на окремі кола суспільства. Окупанти підтримували такі сподівання дозволами на відкриття національних театрів, опер, газет, хорових капел, музеїв тощо. Найбільш ефективним засобом пропаганди стало кіно, хоч кінотеатрів було менше, ніж у довоєнні роки. Установи культури дещо скрашували побут населення і окупаційних військ у трагічну воєнну добу. Робота небагатьох музеїв, архівів та бібліотек, на наш погляд, окупантам була необхідна для вивозу найбільш цінних експонатів або книг до рейху, прикрашення власних помешкань. Українська культура окупантів цікавила лише з прагматичного боку [388, с. 12-15].

Українсько-німецькі націоналісти-пособники Гітлера – найлютіші вороги українського народу. Ми маємо багато документів в оригіналі, які свідчать про роль українсько-німецьких націоналістів, про їх зраду і вірну службу німцям. Документи ці викривають всіх мельниківців, бандерівців, бульбівців. Так, отримавши від німців на окупованих територіях різні пости, вони написали декларацію Розенбергу, а потім лист Гітлеру: «Керівні українські кола відразу після зайняття столиці України німецькими військами вжили відповідних заходів до співробітництва з німецькими властями на цих землях. Вони творили Українську Національну Раду в Києві

і зробили все можливе для взаєморозуміння з німецьким управлінням у питаннях своєї діяльності... проте, німецька влада припинила діяльність Української Національної Ради. Ми розуміємо, що обставини військового часу, безперечно, створили певні труднощі. І все ж, незважаючи на це, ми повинні вказати на те, що Україна дуже схильна до сприймання більшовицької пропаганди і тому потребує особливої уваги. ...Запевняємо вас, що керівні кола в Україні прагнуть до найтіснішого співробітництва з Німеччиною» [248].

Нападаючи на Радянський Союз, гітлерівці розраховували розколоти наші народи. Німецькі фашисти через свою агентуру – українсько-німецьких націоналістів стали поширювати байки, що вони нібито йдуть ідуть визволяти Україну і український народ [248].

Продовження доповіді Голови Ради Народних Комісарів Української РСР М. Хрущова на VI сесії Верховної Ради Української РСР першого скликання.

Найближчі завдання в галузі житлового і цивільного будівництва. В Україні німці вчинили величезні руйнування державних будівель (приміщень міськрад, приміщень облвиконкомів, будинків шкіл, клубів, театрів та інших державних і громадських будівель. Архітектори повинні негайно почати розробку типових проектів цих громадських об'єктів, дані проекти повинні бути затверджено Раднаркомом УРСР. Слід також розробити примірні плани створення площ у районних центрах, а в селах – парків, деревонасаджень і т.д.

Треба пропагувати і застосовувати досвід передовиків, ширше розгортати соціалістичне змагання, повністю використовуючи всі резерви треба повністю використовувати раціоналізаторську думку, спрямовану на відбудову підприємств у короткий строк і тим самим допомогти Червоній Армії завоювати цілковиту перемогу [249, с. 3].

Дебати на доповідь голови Ради Народних Комісарів Української РСР М. Хрущова. Промова депутата П. Тичини: «...Радянська Україна за короткі

23 роки перед Вітчизняною війною перетворилася в могутню індустріально-колгоспну державу. Республіка була вкрита густою мережею шкіл, вишів, бібліотек, клубів, музеїв. Одних лише загальноосвітніх шкіл налічувалось понад 29 000, серед яких майже 18 000 неповних середніх і середніх шкіл. В Українській РСР було завершено загально-середнє навчання – семирічне в селі і десятирічне у місті. В нашій країні навчалися всі: і молодь, і дорослі, і літні люди, чоловіки і жінки [249, с. 3].

З початком війни, німецькі загарбники знищували і знищують все те, що пов'язане з нашим культурним надбанням та освітою. У визволених районах України зруйновано, за першим підрахунком, понад 2 100 шкільних будинків та близько 40 вишів, у тому числі Київський університет, спалено Дніпропетровський університет, Харківський педагогічний інститут та інші. Пограбовано та спалено багатий книжковий фонд Харківської бібліотеки ім. Короленка, Київської бібліотеки ім. ВКП (б) та ін. знищено Полтавський, Чернігівський, Київський музеї, зруйновано Києво-Печерську Лавру, Успенський собор [249].

Під час німецької окупації зовсім завмерло культурне і освітнє життя в Україні. Німці відкривали подекуди так звані «народні школи», які мали головне завдання готувати покірних рабів для Німеччини. Але діти саботували такі «школи». Про героїчні справи радянської молоді найпереконливіше свідчить підпільна діяльність комсомольців міста Краснодон з її організацією «Молода гвардія» [249, с. 3].

...основні кошти по народній освіті будуть спрямовані на такі заходи: школи загального навчання, дитячі будинки і дитячі садки, підготовку педагогічних кадрів у вишах та педагогічних школах, політосвітню роботу та на відбудову зруйнованих учбових приміщень, бібліотек, клубів, музеїв тощо [249, с. 3].

Органи народної освіти за короткий термін у важких умовах військового часу зуміли відновити у визволених областях роботу більш ніж 11000 шкіл, у яких на 1 січня 1944 року навчалось понад 1 мільйон учнів.

Радянський уряд передбачає асигнування на утримання шкіл загального навчання 585 076 000 карбованців, що забезпечить утримання в 1944 році 11 197 шкіл та охопити навчанням 1 200 000 дітей шкільного віку [249].

Асигнування на школу забезпечують, крім того, охоплення початковим навчанням з нового навчального року всіх дітей, починаючи з 7 років, здійснення загального обов'язкового початкового навчання в селі і в неповних середніх школах у містах із значним охопленням навчанням дітей в середніх школах як у містах, так і в селі [249, с. 3].

В 1944-45 навчальному році буде працювати в 8 областях 5 622 початкових, 4489 неповних середніх і 1 086 середніх шкіл, з них на селі – 4 996 початкових, 3760 неповних і 535 середніх шкіл [249, с. 3].

Війна викликала потребу у широкому залученні на виробництво жінок. У зв'язку з цим держава поширює мережу дитячих садків як по лінії промислових наркоматів, так і по лінії Наркомату освіти. Отже, в 1944 буде працювати 529 дитячих садків з охопленням 24 000 дітей [249, с. 3].

За час війни, внаслідок фашистської окупації областей Української РСР, внаслідок звірств та масових розстрілів населення німецькими загарбниками в країні збільшилася кількість дітей-сиріт. Радянська держава приймає цих дітей повністю на своє піклування. В 1944 році в 8 областях буде працювати 235 дитячих будинків з охопленням 26 900 дітей, з них буде спеціалізованих будинків 41 – на 10 200 дітей-сиріт воїнів Червоної Армії та дітей партизанів Вітчизняної війни, батьки яких загинули від рук німців [249].

У визволених 8 областях вже відновили свою роботу Київський, Харківський та Дніпропетровський університети, 11 педагогічних інститутів, 8 учительських інститутів та 25 педагогічних шкіл. В педагогічних вишах у 1944 році навчатиметься 17 500 та в педагогічних школах 7 100 студентів. На це уряд передбачив асигнування понад 53 600 000 карбованців та в

педагогічних школах 11 652 000 карбованців, а всього понад 65 мільйонів карбованців [249].

За останній час було проведено ряд дуже важливих заходів в галузі народної освіти:

- запроваджено роздільне навчання в школах обласних центрів та в школах великих промислових міст;
- в Українській РСР роздільне навчання вже запроваджено в школах міст Києва, Харкова, Сталіна, Ворошиловграда, а з нового навчального року і в інших містах;
- з нового навчального року заплановано приймати до шкіл дітей семилітнього віку, що дасть можливість прискорити підготовку молодих кадрів;
- в школах запроваджено цифрову п'ятибальну систему оцінювання успішності і поведінки учнів;

11 серпня 1943 року урядом видано постанову про підвищення заробітної плати вчителям шкіл та ставки вихователям дитячих будинків [249, с. 3].

Про заходи про поліпшення роботи комсомолу в школі (доповідь секретаря ЦК ВЛКСМ М. Михайлова): «Війна стала вирішальною перевіркою всіх сторін радянської школи, яка працює уже чверть століття над навчанням і вихованням підростаючих поколінь. Велике значення для школи мають постанови про запровадження п'ятибальної системи оцінок успішності та поведінки учнів, і про скасування соціалістичного змагання в школі серед учнів і вчителів з питань навчальної роботи. Соціалістичне змагання, механічно перенесене з галузі виробництва в навчальну роботу школи, шкідливо відбивалося на якості навчання і дисципліни в школі [250, с. 2]

Робота піонерських і комсомольських організацій в школі зв'язана з проведенням різних масових заходів – зібрань, вечорів, змагань, зборів тощо. Директор повинен підказати, коли і який захід краще провести, як зробити

його змістовнішим, як він повинен поєднуватися із загальними завданнями і планом навчально-виховної роботи. Позакласна робота піонерських і комсомольських організацій пов'язана з тим, щоб були в наявності керівники різних гуртків, якими можуть бути насамперед учителі. Таким чином слід залучати до роботи широкі маси учнів не шляхом голої агітації, а за допомогою залучення до обмірковування та практичного розв'язання питань, що впливають із завдань, інтересів шкільного колективу. Комсомольські організації повинні виявляти найширшу ініціативу в постановці перед директором школи, вчителями питань, зв'язаних з організацією і проведенням масової, політичної та культурної роботи з учнями в позаучбовий час. Допомогти школі поліпшити роботу з книгою, допомогти школі прищепити учням трудові навички, допомогти школі добре поставити військово-фізичне виховання, розгорнути широку сітку різних гуртків [250, с. 3].

Про заходи про поліпшення роботи комсомолу в школі (доповідь секретаря ЦК ВЛКСМ М. Михайлова): «Війна стала вирішальною перевіркою всіх сторін радянської школи, яка працює уже чверть століття над навчанням і вихованням підростаючих поколінь. Беручи участь разом з усім народом у боротьбі проти німецьких загарбників наша молодь показала, що в ім'я народу здатна піти на подолання будь-яких труднощів і випробувань. Так виховали партія більшовиків, її вожді Ленін, Сталін і радянська школа:

Більшовицька партія та Радянський уряд навіть у важкий воєнний час приділяють виключну увагу справі народної освіти (запровадження роздільного навчання, військової підготовки, п'ятибальної системи оцінки успішності та дисципліни, прийом дітей 7 річного віку, відкриття суворовських училищ знаменують новий етап у розвитку радянської школи, підносять її роботу на новий рівень, держава збільшує видатки на народну освіту, в 1944 році вони становитимуть 21,2 мільярда карбованців (на 66,1 процента більше, ніж торік), кількість учнів збільшиться на 1,2 мільйони порівняно з минулим роком, за час війни відкрито тисячі нових дитячих

будинків, активно відновлюється шкільна сітка в районах, звільнених від німецьких загарбників, майже вдвоє збільшено асигнування на підготовку вчительських кадрів, підвищено зарплату вчителям). Основне завдання школи – підготовка грамотних людей, що володіють високими знаннями, всебічно розвинених, які вміють пов'язувати теорію з практикою. Звідси перша і найголовніша вимога до нашої школи – висока якість навчально-виховної роботи.

Велике значення для школи мають постанови про запровадження п'ятибальної системи оцінок успішності та поведінки учнів, і про скасування соціалістичного змагання в школі серед учнів і вчителів з питань навчальної роботи. Соціалістичне змагання, механічно перенесене з галузі виробництва в навчальну роботу школи, шкідливо відбивалося на якості навчання і дисципліни в школі.

Важлива обставина: старанно, вперто і наполегливо вчитися, користися розпорядженням директора і вчителя є справа не добровільна, а безумовно обов'язкова для кожного учня[255, с. 2]

Характеризуючи інтенсивність утворення й розвитку різноманітних закладів і об'єднань для проведення вільного часу дітей, а також розвитку системи закладів позашкільної освіти на другому етапі, посилаючись на Т. Цвірову, наголосимо, що зазначений етап характеризувався масовим відкриттям по всій країні позашкільних закладів нового типу – палаців та будинків піонерів і жовтенят (комплексних закладів) та профільних закладів різних типів, які створювалися у зв'язку із необхідністю вирішення питання організації дозвілля дітей і підлітків та їх всебічного розвитку. Однак, на цьому етапі відбувалася політизація, заорганізованість виховної роботи з боку органів НКО, ВЛКСМ. У зазначений період головним завданням школи було навчання, тому завдання виховання підростаючого покоління покладалося на позашкільні заклади. Відповідно до цього був прийнятий план створення мережі позашкільних закладів на другу п'ятирічку (з 1934 р.) [13, с. 9-15].

Другий етап розвитку ідей та накопичення досвіду соціального виховання дітей у діяльності позашкільних закладів освіти досліджуваного періоду відзначався створенням перших суспільних профільних позашкільних закладів, що сприяло залученню більшої кількості дітей до технічної діяльності; уніфікаційними процесами в українській системі освіти, що зумовило зміну освітньої політики з професіоналізації на політехнізацію (О. Белошицький); почали створюватись перші дитячі технічні та сільсько-господарські станції у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Києві, які проводили роботу із залучення школярів до практичної сільсько-господарської праці на колгоспних ланах, присадибних і пришкільних ділянках і в близькому доквіллі [3, с. 16].

Отже, до 1941 р. в Україні в основному вже склалася розгалужена державна й суспільна мережа позашкільних закладів, що давало можливість розвивати здібності та інтереси дітей. У цей час в позашкільній роботі було обґрунтовано систему принципів соціального виховання підростаючого покоління, яка включала в себе комуністичну ідейність, цілеспрямованість, зв'язок виховання з життям, працею, практикою соціалістичного будівництва; виховання в колективі та через колектив, послідовність, систематичність, єдність і безперервність виховних впливів; відповідність виховання віковим та індивідуальним особливостям дітей та підлітків, гуманістичну спрямованість. У цей період визначились основні напрями виховної роботи в позашкільних закладах: політико-виховний; технічно-виробничий; науково-дослідницький; військово-патріотичний; фізкультурно-спортивний; організаційно-дозвіллевий; екскурсійно-туристський; художньо-естетичний. Змістом виховної роботи було задоволення запитів дітей та підлітків у галузі науки, техніки, сільського господарства, організація змістовного й цікавого дозвілля [13, с. 10-14]. Серед здобутків другого етапу – створення у роки війни (1943) Академії педагогічних наук і перших науково-дослідницьких інститутів, що забезпечувало чіткий контроль державою розвитку педагогічної науки, але, разом з тим, створювало

можливість для формування нового покоління вчених-педагогів [2, с. 137-138.].

Підкреслимо, що у досліджуваній період значна роль у здійсненні виховання дітей належала комсомольським, піонерським та профспілковим організаціям, Постанова ЦК ВЛКСМ «Про поліпшення роботи піонерської організації» висунули перед комсомольськими та піонерськими організаціями нові підвищенні завдання допомоги вчителям, вихователям, школам і органам народної освіти у поліпшенні навчально-виховної роботи. Комсомольці і піонери брали активну участь у здійсненні закону про загальне обов'язкове навчання, допомагали у прищепленні учням почуття відповідальності за навчання і поведінку, в організації товариської допомоги учням, які відчували труднощі в засвоєнні певного предмета, в підвищенні якості фізичного виховання дітей та інше. [131, с. 160-163].

Прагнучи «віддячити Червоній Армії за визволення» – що було основним пропагандиським лозунгом соціального виховання неповнолітніх, юнаки і дівчата з перших днів включалися в активне громадсько-політичне життя, енергійно беручись до відбудови народного господарства. Повсюдно відновлювалися піонерські та комсомольські організації, їх ради поповнювалися передовою молоддю, що виявила себе в практичній роботі. Перед комсомольцями державою було поставлено найвідповідальніше завдання: виховувати нововступаючих, залучати їх до активної роботи в організації та активного громадського життя. Таким засобом соціального виховання було насамперед *комсомольське (спілкове) доручення* [255, с. 1].

Про заходи про поліпшення роботи комсомолу в школі (доповідь секретаря ЦК ВЛКСМ М. Михайлова) [250]: «Війна стала вирішальною перевіркою всіх сторін радянської школи, яка працює уже чверть століття над навчанням і вихованням підростаючих поколінь. Велике значення для школи мають постанови про запровадження п'ятибальної системи оцінок успішності та поведінки учнів, і про скасування соціалістичного змагання в школі серед учнів і вчителів з питань навчальної роботи. Соціалістичне

змагання, механічно перенесене з галузі виробництва в навчальну роботу школи, шкідливо відбивалося на якості навчання і дисципліни в школі.

- Цілковиту відповідальність перед державою за навчання та виховання молодого покоління несе школа і їй належить в цьому головна роль, робота шкільних комсомольських та піонерських організацій повинна розглядатися як невід'ємна частина всієї виховної роботи в школі, продовжуваної директорами і вчителями. Відомо, що навчально-виховний процес у школі будується за єдиним планом, затверджуваним директором, зрозуміло, що діяльність комсомольської і піонерської організацій в школі не може йти в паралельній площині з загальним планом, бути його невід'ємною частиною.

Пропозиції:

- Комсомольські збори учнів в школі повинні проходити за участі учителів;

- Ряди шкільної комсомольської організації повинні поповнюватися за прямою і безпосередньою участю вчителя, враховувати думку вчителя щодо кандидатур до вступу в комсомол.

- Директору школи надати право припинити виконання неправильного рішення шкільної комсомольської організації і ставити перед райкомом ВЛКСМ питання про скасування цього рішення.

- Заборонити критикувати вчителів на комсомольських зборах учнів, бо це підриває авторитет викладача.

- Пленум повинен висловитись за всебічне підвищення вимогливості до учнів – жодна провина учня не повинна бути залишена без уваги, той, хто заслуговує а кару повинен бути покараний так, як цього вимагають «Правила для учнів».

- Учитель, який виявляє сувору вимогливість до учнів, завжди повинен знаходити повну одностайну підтримку у комсомольській організації.

Пленум повинен зажадати від кожного комсомольця передової ролі в боротьбі за оволодіння знаннями, комсомолец повинен бути прикладом для всіх учнів, точно і акуратно виконувати завдання вчителя, під його керівництвом розширяти свій кругозір, більше читати, вивчати військову справу, брати активну участь у роботі гуртків [251, с. 2].

- Допомога вчителю в його навчально-виховній роботі, у вихованні школярів свідомими, дисциплінованими, всебічно розвиненими громадянами, готовими піти на будь-які труднощі й випробування, виконувати будь-яку роботу, необхідну для Батьківщини, - ось у чому головне завдання шкільних комсомольських організацій. Виступати ініціатором, бойовим організатором активної самодіяльної роботи всієї маси учнів, сприяє розв'язанню завдань, які стоять перед школою.

- Справжню людину можна виховати **великою вимогливістю**.

- Форми, методи виховної роботи безмежні: збори, лекції, доповіді, бесіди – ось ті загальноживані форми, в які вкладається вся політико-освітня робота, що є одним з найважливіших каналів виховання. Всі ці форми мають величезне значення, але не тільки під їх впливом формуються моральні якості учнів. Під час літніх канікул мільйони школярів працюють в сільському господарстві, їх робота має не тільки практичне, господарське, але і глибоко виховне значення – вона залучає школярів до всенародної праці, допомагає виховувати в них любов до Батьківщини і ненависть до німецьких загарбників, свідомість відповідальності за кінець боротьби з ворогом, втілену в конкретну справу.

- У виховній роботі нетерпимий формалізм, щоб врахувати різницю віку, рівень розвитку учнів, їх нахилів і здібностей.

- Треба виховувати силу волі, справжній характер, ініціативність, правильне уявлення про життя, показувати, що життя – сувора і тяжка путь. Закінчення семирічного або десятирічного навчання ще не означає, що ти все знаєш: тебе познайомили лише з основами знань, допомогли тобі визначити

норми моральної, пристойної поведінки; все за межами школи тобі доведеться здобувати працею

Таким чином слід залучати до роботи широкі маси учнів не шляхом голої агітації, а за допомогою залучення до обмірковування та практичного розв'язання питань, що впливають із завдань, інтересів шкільного колективу. Комсомольські організації повинні виявляти найширшу ініціативу в постановці перед директором школи, вчителями питань, зв'язаних з організацією і проведенням масової, політичної та культурної роботи з учнями в позаучбовий час. Допомогти школі поліпшити роботу з книгою, допомогти школі прищепити учням трудові навички, допомогти школі добре поставити військово-фізичне виховання, розгорнути широку сітку різних гуртків [251, с. 3]

- Піонерська організація покликана допомагати вчителю виховувати в дітях безмежну відданість нашій Батьківщині, більшовицькій партії, розуміння свого обов'язку перед Батьківщиною, залучати їх до суспільно-корисної діяльності, викликати в них жадобу знань. Нинішній стан піонерської організації не відповідає завданням, що стоять перед нею; загони і дружини, як правило, працюють шаблонно і нецікаво, не враховуючи особливостей віку піонерів; вожаті намагаються самі все зробити за піонерів, а піонери активної участі у роботі ланки, загону, дружини часто не беруть. Хоча робота піонерської організації повинна будуватися на основі найширшої творчої самодіяльності; відомо, що піонерський збір є однією з форм роботи загону, дружини, проте широко розповсюджена практика, коля вся робота зводиться лише до проведення зборів нудно і нецікаво;

- *Суть справжнього радянського виховання- навчитися ставити перше-ліпше практичне завдання, як завдання політичне, що впливає з інтересів колективу, народу в цілому. Завдання рішучого поліпшення діяльності піонерських дружин та загонів вимагають від усіх нас великої організаторської роботи і розв'язання цілого ряду невідкладних практичних завдань.*

Товариш Сталін вчить: Треба визнати як аксіому, що чим вищий політичний рівень і марксистсько-ленінська свідомість працівників будь-якої галузі державної і партійної роботи, тим вища і плодотворніше робота, тим ефективніші результати роботи і, навпаки, - чим нижче політичний рівень і марксистсько-ленінська свідомість працівників, тим імовірніші зриви і провали в роботі, здрибнення та виродження самих працівників» [251, с. 3]

Велика і почесна роль **піонерватажків** у вихованні дітей. Працюючи пліч-о-пліч з учителем, він прищеплює дітям навички поведінки, дисципліни, вміння вчитись і працювати, запалює юнацтво почуттям безмежної любові і відданості Батьківщині, прагненням віддати все для добробуту і процвітання рідної землі. Зрозуміло, що впоратися з цими відповідальними завданнями зможуть тільки люди високого політичного і культурного рівня, люди, які оволоділи основами педагогічної науки, а з цього і випливає основне завдання, яке стоїть сьогодні перед піонерськими ватажками: невтомно, щодня працювати над собою, збагачувати свої знання, які необхідні для виховної роботи. Щоб вчити і виховувати інших, треба насамперед вчитися самому!

До останнього часу комсомольські організації недооцінювали значення систематичного навчання кадрів ватажків, що відзначив і рішуче засудив XII пленум ЦК ВЛКСМ. Перед комсомольськими організаціями пленум поставив вимогу приділити особливу увагу керівництву роботою піонервожатих, надавати їм повсякденну підтримку, допомагати їм в оволодінні педагогічними знаннями.

Комсомольські організації України зробили перші кроки у справі налагодження навчання піонер ватажків.

Продумано і серйозно почали розгортати навчання в Києві (десятиденний **семінар**, на якому старші піонервожаті знайомляться з ухвалами партії та уряду щодо перебудову роботи школи, одержать поради про те, як треба проводити збори, походи, бесіди, щоб вони були цікаві). Такі ж семінари організуються і в інших містах – Харкові, Чернігові,

Дніпропетровську, Сталіно. На семінарах повинні бути прочитані лекції з основ педагогіки, доповіді про наших великих педагогів, про методи виховання дітей. Семінарами не повинно обмежуватись, адже йдеться про систематичне, глибоке, добре організоване навчання.

Як ухвалив XII пленум ЦК ВЛКСМ, мають бути створені постійні школи для навчання піонер ватажків без відриву від роботи, регулярно влаштовувати зустрічі ватажків зі знатними педагогами, які б розповіли свій досвід виховання дітей, з письменниками, акторами, майстрами спорту, героями Вітчизняної Війни, що сприятиме розширенню кругозору та не може не відбитися на поліпшенні роботи піонер ватажків з дітьми.

Обов'язок міськкомів і райкомів комсомолу забезпечити піонерватажків літературою, створити, за прикладом чернігівців і потавчан, пересувні бібліотечк, укомплектовані, зокрема, літературою з питань педагогіки.

«Треба визнати як аксіому, - вчить товариш Сталін, - що чим вище політичний рівень і марксистсько-ленінська свідомість працівників будь-якої галузі державної і партійної роботи, тим вища і плодотворніше сама робота, тим ефективніші результати роботи...» с.1

«Любов до Батьківщини сильніше смерті» - на цю тему проведено бесіди з комсомольцями і молоддю сіл Роздори, Вишневецьке і Писарівка Синельниківського району Дніпропетровської області. На прикладах життя Зої Космодем'янської, Олега Кошового, Лялі Убийвовк, Матросова та інших героїв лектор райкому партії показав безмежну відданість радянських патріотів своїй Батьківщині. У кожному з названих сіл лекцію прослухало 200-300 осіб [251, с. 2].

Комсомольські організації м. Прилук широко розгортають військово-навчання молоді. На залізничному вузлі та середній школі №4 створено курси телефоністок-морзисток. На підприємствах і в установах працюють стрілецькі гуртки. Кращий з них-гурток артілі «Швейпром».

70 юнаків і дівчат міста недавно склали норми на значок «Ворошилівський стрілець» I ступеня. Організовано групи по виченню матеріальної частини гвинтівки, ручного кулемета, автомата, гранати. [251, с. 2]

Залізна воля – неодмінна риса молодого радянського громадянина! (заочний семінар піонерватажків. Професор Київського педагогічного інституту Г. Костюк (Додаток А): Наша школа виховує покоління чесних, працьовитих громадян з залізною волею, які завдяки більшовицькому гарту здатні на великі подвиги і високі справи в ім'я щастя своєї Батьківщини. Самовідданість вчорашніх школярів на фронті і в тилу – кращий доказ ефективності нашої педагогічної системи. Сьогодні я коротко розповім піонерватажкам про виховання волі у дітей.

Особистий приклад вчителя і піонерватажка має велике значення у вихованні волі у дітей. Треба багато над собою працювати, любити і знати свою справу, бути послідовним, принциповим, організованим, акуратним, господарем свого слова, уважним, чутливим, справедливим у ставленні до дітей і разом з тим вимогливим, наполегливим в реалізації своїх вимог. С.3

3-й етап – 1946 р. – 1959 р. – інтенсивний: усталення концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах післявійськової відбудови та початку «хрущовської відлиги». Вибір верхньої межі даного етапу визначається у зв'язку з початком післявійськового періоду, що характеризувався активізацією та посиленням державної регламентації соціально-економічного та освітньо-культурного життя. Це досягалося через затвердження на основі Закону «Про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1950 рр.» та Закону «Про відбудову народного господарства України», низки дій щодо відбудови народного господарства. Реалізація першого з п'ятирічних планів була розпочата у 1946 р., що значно вплинуло на концепцію соціального виховання дітей у позашкільних закладах. Нижня межа пов'язана із закінченням досліджуваного періоду. Крім того у 1954-55 рр. намітився

новий освітній курс, що знайшов своє втілення в «Законі про зв'язок школи із життям» 1958 року, а також у хрущовській реформі освіти. За оцінкою М. Богуславського [2], це була спроба знову провести зміну парадигмі повернути в якості домінуючої «трудова школа» 20-х рр. ХХ ст.

Третій етап позначився початком післявоєнного відновлення мережі позашкільних закладів освіти й на теренах усього СРСР, і на території України. Радянська система позашкільних закладів освіти свого сталого розвитку почала набувати в період після Другої світової війни. Сучасна дослідниця А. Гуцол наголошує, що першочерговим завданням партійно-державного апарату після Великої Вітчизняної війни було оздоровлення дітей, тому в цей час велика кількість нормативно-правових актів стосувалися розширення мережі піонерських таборів, а також покращення якості туристсько-краєзнавчої та фізкультурно-спортивної роботи. У повоєнний час вийшли нормативні документи, які стосувалися вдосконалення роботи позашкільних установ з боротьби з дитячою бездоглядністю та злочинністю [9, с. 9-12].

Характеризуючи провідні ідеї дослідників та науковців щодо соціального виховання дітей у сфері дозвілля зазначеного етапу, М. Богуславський, відзначає, що підручники з педагогіки того часу також, в основному, цитували і коментували партійну лінію в освіті. Однак і в руслі парадигми «школа навчання» в кінці 40-х років був створений ряд актуальних для нашого часу робіт, присвячених розвитку пізнавальної активності і самостійності школярів, формуванню патріотизму. Якщо судити в цілому про ідейну основу тодішньої системи освіти, то вона являла собою симбіоз дореволюційних педагогічних думок і марксистсько-ленінсько-сталінських установок [25, с. 137]. Саме в цей час відбулася кардинальна зміна освітньої парадигми, радянська педагогіка взяла курс на гуманізацію навчання, у зв'язку з чим перед педагогами було поставлено виховні завдання, які на тривалий час визначили зміст роботи позашкільних закладів освіти [25, с. 11].

У 50-ті рр. ХХ ст. розроблялися організаційні основи позакласної виховної роботи, яка мала на меті формування творчої особистості, включала роботу клубів, створення єдиної сітки (у школі) гуртків, факультативів, що мали задовольнити різноманітні запити і потреби учнів. Серед важливих завдань позакласної виховної роботи у напрямі формування творчої особистості підлітка були такі: прищеплення навичок самостійної дослідницької діяльності, розвиток ініціативи, залучення творчих підлітків до проведення наукових досліджень. У 1946 – 1966 рр. найбільш поширеними формами позакласної виховної роботи з підлітками були різноманітні гуртки [4, с. 9-11]

Матеріально-технічна база позашкільної освіти в 1946 – 1958 рр. знаходилася у важкому становищі й потребувала відновлення. Поряд з державним фінансуванням у той час виникає інститут шефства. Урядові постанови зобов'язували підприємства надавати матеріальну допомогу закладам освіти, що згодом стало поширеною практикою. Переважна більшість промислових підприємств, шахт, заводів Луганської і Донецької областей на добровільних засадах упроваджували шефську роботу, що передбачало не тільки матеріальну допомогу, але й участь у вихованні дітей. Значною статтею доходів позашкільних установ було надання платних послуг: платні гуртки й секції, продаж квитків на концерти самодіяльності і т.п. У 1946 – 1958 рр. превалювало державне фінансування й шефська допомога [9, с. 9-12].

Вони надавали допомогу школі, комсомольській і піонерській організаціям у виконанні закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР»(1958 р.), організовували інструктивно-методичну роботу з учителями, піонерськими ватажками, позашкільними працівниками та учнями, проводили педагогічну пропаганду серед населення, вивчали, узагальнювали і поширювали найкращий досвід позакласної і позашкільної роботи. Важливим здобутком

радянської системи освіти стала розгалужена мережа *позашкільних закладів освіти*, максимальна (1912 закладів) кількість яких в Україні була в 1983 р.

У цілому, проведений нами науковий пошук забезпечив обґрунтування змісту етапів розвитку ідей та накопичення досвіду соціального виховання дітей у діяльності позашкільних закладів освіти у 20-ті-50-ті рр. ХХ ст., з урахуванням визначених нами критеріїв (стан соціально-економічного розвитку українського суспільства, аналіз провідних ідей щодо соціального виховання і дозвілля, наявність та зміст нормативно-правових документів, інтенсивність утворення закладів для проведення вільного часу дітей, а також розвитку системи закладів позашкільної освіти). На основі зазначених критеріїв нами обґрунтовано такі етапи соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти у 20-ті – 50-ті рр. ХХ ст.: 1-й етап (1920 р. – 1935 р.): обґрунтування концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти - на якому створюються позашкільні установи, в основному комплексного, багатoproфільного спрямування, головним завданням яких було соціальне виховання населення. 2-й етап (1936 р. – 1945 р.): перегляд концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах загострення ідеологічної кризи усередині тоталітарної радянської держави та зовнішнього військового протистояння. В цей час, поряд з комплексними навчальними закладами, розпочинається створення профільних позашкільних навчальних закладів та піонерських таборів. Основним завданням позашкільної освіти стає комуністичне виховання, а також допомога школі. Робота з дорослими практично зникає з пріоритетів позашкільної освіти. 3-й етап (1946 р. – 1959 р.): усталення концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах післявійськової відбудови та початку «хрущовської відлиги» – система позашкільної освіти була повністю відновлена, сформувалася нормативно-правова база позашкільної освіти, були визначені номенклатура позашкільних установ, врегульовані питання штатів та заробітних плат співробітників. Разом з цим, поряд із суттєвими досягненнями, діяльність

позашкільних установ в цей час недостатньо враховувала особливості позашкільної освіти, надмірно зближуючись зі школою та шкільними програмами.

У 1950-х рр. влада вирішувала житлову проблему завдяки збільшенню фінансування, спорудженню нового житла і заохоченню громадян будувати його власними силами. З'ясовано, що зростання житлового будівництва в містах за рахунок держави здійснювалося до другої половини 60-х рр.; надалі будівництво скорочувалося, хоча поліпшувалася його якість. Встановлено, що в 1950 - 1980 рр. житлова проблема в містах була вирішена лише частково.

У 50 - 80-ті рр. ХХ ст. відбувалося зростання виробництва й реалізації товарів народного споживання, проте їх вироблялося і завозилося до торгової мережі недостатньо для того, щоб повністю задовольнити попит громадян. Жителі подовгу вистоювали в чергах по товари або ж купували їх за завищеними цінами в перекупників. Особливо дефіцитними товарами були одяг, взуття, килими, швейні машини, побутова хімія.

В означені роки харчування жителів міст поліпшувалося, однак у державній торгівлі мали місце перебої з постачанням багатьох харчових продуктів: м'яса, молока, кондитерських виробів тощо, що було наслідком кризи колективного сільського господарства. Нестача харчових продуктів в Україні пояснювалась і тим, що значна їх кількість вивозилася за межі республіки. Виявлено, що в республіці вироблялось і продавалось населенню вдосталь спиртного, а антиалкогольні кампанії через їх половинчастість та непослідовність були безрезультатними і сприяли зростанню самогонваріння.

Медичне забезпечення населення міст поступово покращувалося, знижувався рівень загальної захворюваності, проте високим залишався рівень професійних захворювань та виробничого травматизму, передусім це стосувалося працівників текстильної, легкої, місцевої промисловості; багато необхідних ліків були постійним дефіцитом, не вистачало кваліфікованого

лікарського персоналу. В основі цих кризових явищ був залишковий принцип фінансування охорони здоров'я, слабка матеріальна база лікувальних установ, недостатнє забезпечення житловими умовами медпрацівників, що породжувало плинність кадрів.

У зв'язку із стрімким ростом міст та селищ міського типу швидкими темпами розвивалося громадське транспортне сполучення, від задовільної роботи якого залежить нормальний ритм життєдіяльності кожного міського мешканця. Найпоширеніший видом транспорту в середніх і малих містах був автобус, оскільки кошти на купівлю тролейбусів і трамваїв надавались переважно великим містам, головним чином обласним центрам. Будувалися нові мережі доріг із твердим покриттям, відкривалися нові міські й міжміські маршрути, що покращували зв'язок між населеними пунктами. Щоправда, міський транспорт працював не бездоганно в обслуговуванні робітників і службовців. Через те, що Мінавтотранс не зміг налагодити стабільної і ритмічної роботи автопідприємств, траплялися нарікання міських українців на не завжди задовільну роботу автопарку з перевезення пасажирів та неналежний комфорт під час поїздки.

Показано протиправний характер антирелігійної кампанії, що проводилася з 50-х - на початку 60-х рр. ХХ ст. З'ясовано її наслідки для традиційної побутової обрядовості жителів міст. У дисертації аналізуються заходи партійно-державної влади щодо впровадження радянської обрядовості, показано причини негативного ставлення до неї більшості мешканців міст.

Радянська обрядовість була складовою антирелігійної пропаганди, що особливо активізувалася в першій половині 1960-х рр. Запроваджувалися ритуали громадських поховань, радянських весіль та урочистих реєстрацій новонароджених, що виступали альтернативою традиційному дійству з участю священиків. Фактичні матеріали свідчать, що населення висловлювало невдоволення роботою ритуальних, обрядово-весільних служб. Виявом суспільного стихійного протесту були добровільні спілки

пенсіонерів для надання допомоги в організації поховання померлих, таємні хрещення, вінчання, а також поширена практика дотримання громадянами “подвійного” здійснення ритуалів, а значна частина віруючих і надалі дотримувались релігійного світогляду.

Таким чином, наступом на українські народні традиції радянська влада намагалася денаціоналізувати та русифікувати український народ, позбавити його духовності та самосвідомості.

Висновки до другого розділу

У ході наукового пошуку встановлено, що передумовами розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття виступали соціально-економічні наслідки революційних подій та громадянської війни, поширення явища дитячої безпритульності і бездоглядності, зміна ідеологічної концепції держави, розбудова кардинально нової системи освіти, виникнення та поширення позашкільної освіти як інноваційного педагогічного явища.

Враховуючи доробок учених та зважаючи на специфіку соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти, нами було визначено такі критерії періодизації досліджуваного процесу: по-перше, стан соціально-економічного розвитку українського суспільства; по-друге, аналіз провідних ідей дослідників та науковців щодо соціального виховання і дозвілля; по-третє, наявність та зміст нормативно-правових документів; по-четверте, інтенсивність утворення й розвитку різноманітних закладів і об'єднань для проведення вільного часу дітей, а також розвитку системи закладів позашкільної освіти. На основі зазначених критеріїв нами обґрунтовано періодизацію процесу соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти у 20-ті – 50-ті рр. ХХ ст. у єдності трьох етапів: 1-й – 1920 р. – 1935 р. – інноваційний; 2-й – 1936 р. – 1945 р. – екстенсивний; 3-й – 1946 р. – 1959 р. – інтенсивний.

1-й етап – 1920 р. – 1935 р. – інноваційний – пов'язаний із обґрунтуванням концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти. Вибір верхньої межі даного етапу визначається нами з 1920 р., коли усталюється приналежність досліджуваних територій Україні до складу УСРР разом із збереженням достатньо значної незалежності зокрема у питаннях освіти, і сягає середини 30-х рр. – часу, до якого українська освітня політика зберігала свою відносну незалежність. Початок досліджуваного періоду ознаменувався надзвичайно складними та суперечливими соціально-економічними умовами соціального виховання

підростаючого покоління, що стали своєрідним поштовхом для створення та розвитку унікальної за своєю інноваційністю системи соціального виховання в Україні.

2-й етап – 1936 р. – 1945 р. – екстенсивний: перегляд концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах загострення ідеологічної кризи усередині тоталітарної радянської держави, до складу якої входила у цей час Україна, та зовнішнього військового протистояння. Вибір верхньої межі даного етапу визначається нами з 1936 р. – року затвердження нової Конституції СРСР та прийняттям постанови Політбюро ЦК ВКП (б) «Про педологічні перекирення в системі Наркомосу», якою поняття «соціальне виховання» було замінено на антидемократичне «комуністичне виховання», що позначило панування у країні єдиної комуністичної ідеології. Нижня межа етапу – травень 1945 року – виокремлюється у зв'язку із закінченням військових подій (Друга Світова війна) на території України.

3-й етап – 1946 р. – 1959 р. – інтенсивний: усталення концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах післявійськової відбудови та початку «хрущовської відлиги». Вибір верхньої межі даного етапу визначається у зв'язку з початком післявійськового періоду, що характеризувався активізацією та посиленням державної регламентації соціально-економічного та освітньо-культурного життя. Це досягалося через затвердження на основі Закону «Про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства СРСР на 1946 – 1950 рр.» та Закону «Про відбудову народного господарства України», низки дій щодо відбудови народного господарства. Реалізація першого з п'ятирічних планів була розпочата у 1946 р., що значно вплинуло на концепцію соціального виховання дітей у позашкільних закладах. Нижня межа пов'язана із закінченням досліджуваного періоду. Крім того у 1954-55 рр. намітився новий освітній курс, що знайшов своє втілення в «Законі про зв'язок школи із життям» 1958 року, а також у хрущовській реформі освіти.

Результати дослідження за другим розділом висвітлено у працях автора [101; 102; 104; 105; 111].

РОЗДІЛ 3
ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У
ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
У 20-ТІ – 50-ТІ РОКИ ХХ СТ.

3.1. Інноваційні практики соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у 1920 – 1935 роках

На основі проведеного у другому підрозділі дисертації історико-педагогічного аналізу 20-35 рр. ХХ ст. – перший етап розвитку ідей та накопичення досвіду соціального виховання дітей у діяльності позашкільних закладів освіти – можуть бути схарактеризовані як час докорінних потрясінь та кардинальних змін суспільного устрою, руйнування та подальшої відбудови нової системи освіти та виховання дітей, коли значно посилюється вплив негативних чинників соціалізації на молоде покоління, і, як наслідок, загострилися суперечності закладені у самому процесі соціального виховання. Так, високі цілі, що висувала нова радянська держава до освіти, зокрема й позашкільної, як до чинника соціалізації людини нового типу – будівника комунізму, серед яких провідне місце займає формування у дітей комуністичної свідомості, колективізму, патріотизму, працелюбності, прагнення до активної життєвої позиції, вступають у суперечність з реаліями тогочасного життя неповнолітніх, де рутинними стають розруха, голод, бездоглядність, бродяжництво, зниження виховного потенціалу сім'ї і школи, криміналізація дитинства тощо.

Зважаючи на необхідність вирішення зазначеної суперечності у досліджуваній історичній час актуалізувався пошук нових змісту, форм та методів соціального виховання дітей в умовах нестабільної соціальної ситуації, зростання соціальних ризиків, посилення асоціального впливу середовища на молоде покоління.

Як зазначив голова раднаркому С. Сирцов на сторінках журналу «Позашкільник» у 1929 р., звертаючись до освітян: «Необхідно збільшити темпи роботи з дітьми, необхідно переробити наші методи роботи з дітьми... Для того, щоб забезпечити успішну реалізацію усіх наших завдань, нам слід перейнятися думкою про те, що ми знаходимося в майже військовій обстановці, що недбальство, обломовщина, безвідповідальність, нечіткість у нашій роботі є ударом по справі соціалістичного будівництва. Витримка, наполегливість, система і упорство, замість «растяпистости», благодушності, м'якотілості, які колись вважалися необхідною і привабливою приналежністю до слов'янської природи – ось що нас треба і те, що культивує революція. Нещадна самоперевірка являє собою характерну особливість пролетарської революції» [71, с. 2].

Результатом пошуку нових форм і методів роботи з неповнолітніми в специфічних історично-соціальних умовах 20-х – 30-х рр. ХХ ст., на нашу думку, став безпрецедентний за своєю інноваційністю вітчизняний історико-педагогічний досвід інституалізації соціально-виховних впливів у закладах позашкільної освіти, що накопичувався на тлі активної розробки об'єднуючих різні соціальні інститути та освітні установи педагогічних інновацій щодо соціального виховання дітей.

Посилення інноваційних тенденцій у розвитку освіти на початку першого етапу розвитку ідей та накопичення досвіду соціального виховання дітей у діяльності позашкільних закладів освіти було зумовлено тим, що перед суспільством того часу постало одразу декілька складних проблем: з одного боку реалії даного періоду не дозволяли розвиватися національній системі освіти, зокрема школам, а з іншого – значна кількість населення, яке не мало освіти, було неписьменним. Зазначимо, що після встановлення в Україні радянської влади, засновані у попередні роки просвітні товариства («Просвіти», «Товариство поширення в народі грамотності» тощо) продовжили активно займатися упровадженням комплексних інноваційних

форм та методів позашкільної освіти населення, спрямованих на подолання неграмотності населення.

Задля ефективного вирішення згаданої проблеми, зусиллями української інтелігенції та товариств, застосовано цілий комплекс кардинально нових форм позашкільної роботи щодо просвіти населення різного віку, які на основі вивчення праць вчених (В. Борисенко, О. Кравченко, І. Телегуз) об'єднали у декілька груп: по-перше, у досліджуваний час було масово відкрито бібліотеки, книгозбірні, читальні, частково наповнені навчальною та художньою літературою, друкованої періодичної преси, листків для народних читань тощо; по-друге, влаштовувалися групові народні читання, наукові лекції, бесіди; по-третє, ініціювалося відкриття шкіл, вечірніх класів, курсів, додаткових занять для населення, що забезпечували надання базової освіти як дорослим, так і дітям; по-четверте, організовували дитячі захистки та гуртки; по-п'яте, займалися організацією дозвілля широких верств населення, використовуючи такі форми, як освітні мандрівки та екскурсії до музеїв, народні гуляння, національні свята, концерти, залучення до кінематографу, театру, хору, народного оркестру, відкриття клубів для молоді та Народного дому тощо.

В. Борисенко та І. Телегуз [28] наголошують на тому, що згадані форми позашкільної освіти мали значний вплив не тільки на підвищення загального рівня населення України, а й формували його національну ідентичність, яка стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури [28, с. 68-69]. Отже, нові форми позашкільної освіти за своєю суттю були соціально-педагогічними й мали значний потенціал щодо консолідації населення країни на ґрунті соціально значущих ідей, зокрема й ідеї національного відродження, а пізніше побудови комунізму. Посилаючись на дані дослідників [28, с. 69-70], можемо стверджувати, що упродовж першого етапу поступово проблема ліквідації неписьменності перетворилася з суто педагогічної проблеми у політичну, а форми громадсько-педагогічного

просвітництва трансформувалися у єдиний закріплений законодавчо напрям – політосвіту, яка включала пропаганду комунізму та пролетарського інтернаціонального руху серед населення, всебічну самоосвіту і залучення до радянського будівництва.

Отже, на державному рівні діяльність в освітній сфері розцінювалась як «боротьба за освіту широких трудящих мас – боротьба за будівництво соціалізму», а зміст і основні форми роботи позашкільної освіти протягом досліджуваного періоду еволюціонували і удосконалювалися відповідно до концепції ідеологізації освітнього процесу – цілеспрямованої роботи, яка має на меті формування радянської ідентичності, виховання людини, здатної вступати у розбудову соціалізму, а особисті інтереси підпорядковувались колективним, суспільним інтересам. У той час як принципи національної школи України були спрямовані на виховання людини, здатної боротися і будувати незалежну українську державу, де і особисті і суспільні інтереси гармонійно співіснують у діяльності громадян держави [28, с. 73-74].

Починаючи з 1922 р., після заборони радянською владою просвітницьких товариств згадані вище започатковані ними форми соціального виховання по-більшості збереглися, хоча й трансформувалися. Так, відбулося швидке зростання та популяризація нових осередків політосвітньої діяльності – робітничих клубів, червоних кутків на підприємствах у містах, а також селянських будинків (сільбудинки, сельбуди), хат-читалень в селах. А з 1923 р. різноманітні просвітні установи просвітницьких товариств у селах було остаточно реорганізовано у таку форму організації позашкільної діяльності з населенням, зокрема й з дітьми, як сельбуди.

Обґрунтовуючи тенденцію укрупнення форм соціально виховної роботи й поступове набуття ними статусу закладів позашкільної освіти тогочасний журнал «Позашкільник» зазначає: «за останній час все яскравіше вимальовується важливість і необхідність охоплення позашкільною роботою широких верств дітей. Про це говорили на всесоюзному піонерському зльоті,

на якому було висунуто ряд вимог державним, професійним і громадським організаціям в сфері розгортання позашкільної роботи з дітьми, а головне, показавший наочно через художні, фізкультурні та ішні виступи, через виставку «Діти Радянського Союзу», величезну творчість дітей в окремих областях позашкільної діяльності. Поставивши перед собою завдання охопити позашкільню роботою велику кількість дітей а в першу чергу дітей робочих поселень, казарм колхозів і совхозів, ми цілком природно намагаємося розгорнути масові примітивні форми роботи (дворові майданчики, дитячі свята, кіно-ранки, окремі гуртки з техніки і труду, художні тощо), які забезпечили б охоплення роботою великої кількості дітей. Проте інтереси дітей, які уже займаються окремими видами позашкільної роботи весь час зростають і задовольнити їх без постійних стаціонарних позашкільних закладів» [71, с. 4-5].

За даними тогочасних джерел система закладів позашкільного типу, що лише почала складатися у 20-х рр. ХХ ст., мала вмістити у свій інфраструктурі певні установи (дитяча станція, будинок художнього обслуговування дітей (центральный, обласний, окружний, міський), дитячий університет, дитячий клуб, дитяча хата-читальня, дитяча бібліотека, дитячий парк культури і відпочинку, музей дитячої творчості, дитячі екскурсійні бази тощо), на кожен з яких було покладено визначені функції.

Дитяча станція покликана була виконувати роль інструктора, постійного помічника, консультанта, тут повинні бути відділи з техніки і праці, сільського господарства, юнатської роботи, екскурсійної роботи, дитячі розваги і фізкультурно-оздоровча робота. Крім того кожна станція повинна була мати усну і заочну консультацію і постійну базу для експериментальної, дослідної роботи дітей – майстерні, сільгоспділянка тощо. У відділах станції періодично створюються курси дитячого активу – курси техніків, забійників, екскурсоводів, куроводів, які потім могли стати інструкторами-організаторами окремих видів позашкільної роботи в примітивних, школі чи дитячому будинку. Для виявлення творчості і

пробудження цікавості дітей до окремих питань позашкільної роботи – в відділеннях станції організуються конкурси і виставки дитячої творчості. Відділи станції працюють над створенням нових матеріалів для роботи дітей (нові ігри, пісні, екскурсійні пункти і об'єкти), розробляють окремі методичні вказівки (як зробити радіоприймач, як доглядати за домашньою птицею, худобою, як організувати дитяче свято влітку і ін.) станції повинні бути: центральна, обласні, окружні, районні, міські. А розподіл роботи між ними повинно бути таким, щоб центральна і обласні станції основну увагу приділяли керівництву місцевими станціями, обліком, узагальненням і обміном досвіду роботи і розробці необхідних для них матеріалів, вести консультаційну роботу головним чином з групами і колективами дітей (гуртки, дитячі артелі) і враховувати через них запити і інтереси дітвори. Місцеві станції основну увагу повинні приділити усній і письмовій консультаційній роботі) [68, с. 6-7].

Будинок художнього обслуговування дітей (центральний, обласний, окружний, міський) повинен був мати: *театр* (постійний, стаціонарний і пересувний) для обслуговування окремих пунктів, великих промислових і сільськогосподарських центрів у вигляді інструктивних поїздок, враховуючи те, що кожна постановка повинна навчити місцевих працівників як грати, як організувати дитячого глядача і, у той же час, пропагандувала розгортання художньої роботи серед дітей; *постійне кіно і кіно-пересувку* для того, щоб інструктувати на місцях як проводити кіно-сеанси, як вести роботу з дитячим кіно-глядачем, як проводити пояснення кінокартин під час сеансу і т.д.; *музикальна робота* – організація концертів, показів, інструктування музикальної роботи на місцях (допомога музикальних гуртків, оркестрів, хорів тощо); *образотворче мистецтво* – повинні бути оснащені пересувні театр і кіно для обслуговування робочих поселень, шкіл, майданчиків і дитячих будинків [68, с. 7-8].

Дитяча бібліотека повинна бути створеною у кожному місті, совхозі, колгоспі, в кожному районному, окружному, обласному і республіканському

центрі і забезпечує дитячими, художніми, науково-популярними книгами. В кожній такій бібліотеці повинна бути пересувна бібліотека для обслуговування дітей у віддалених районах, веде пропаганду дитячої книги, організовує демонстрації, свята «дитячої книги» тощо. Також мала вестися робота з організації семінарів, спеціальних курсів, занять, наради для працівників бібліотеки і замовниками [68, с. 8].

Дитячий клуб – заклад соціального виховання, головним завданням якого було комуністичне виховання підростаючого покоління через організацію вільного часу (школярів і дітей, які не навчаються в школі), на основі повної їх самодіяльності, задоволення різноманітних запитів і інтересів дітвори (які вони не можуть реалізувати ні в сім'ї, ні в школі, ні в дитячому будинку) і виявляє їх творчі здібності. На відміну від школи в дитячий клуб діти йдуть за власним бажанням, разом зі своїми запитами і інтересами і в клубі вони повинні мати можливість задовольнити їх. Клуби можуть бути районні, міські, базові, клуби-кімнати при клубах для дорослих, клуби при школах, при дитячих будинках, при жилобеднаннях, дитячий клуб в селі (в приміщенні хати-читальні для дорослих або школі). Розширеним типом є районний клуб, який понинен стати базою бюро піонерів і відділу народної освіти в розгортанні і керівництвом позашкільною роботою через:

- а) підготовку активу для роботи з дітьми в примітивах при жилобеднаннях і школах;
- б) консультаційну роботу з різних видів і форм роботи з дітьми;
- в) проведення різноманітних курсів, семінарів і нарад для дітей з примітивів;
- г) надання методичної допомоги бюро піонерів і ОНО в розробці різноманітних форм і видів позашкільної роботи з дітьми;
- д) роботі з дорослим населенням стосовно педагогічної просвіти, створення при клубі педконсультацію і інші види робіт з педпропаганди.

В клубі організують роботу з техніки і праці (гуртки, майстерні, масова робота), юннатська робота (Гуртки юннатів, масова юннатська робота), роботу з фізкультури і оздоровчу, художню роботу (шумовий оркестр, жива газета, струнний оркестр, хор, ранки, вечори самодіяльності і т.д.), робота з політичного виховання (громадська робота,

бесіди на актуальні теми, організація ходячої газети, світова і настінна газети, інтернаціональне і антирелігійне виховання, робота з воєнізаціі), роботу з книгою, газетою, педагогічна пропаганда [68, с. 8-9].

Дитячий майданчик – найрозповсюдженіший вид позашкільного закладу. На майданчику і влітку і взимку (цілорічний майданчик) організовувалася оздоровча і клубна діяльність. Майданчики можуть бути дворові, міські, районні, при школах, колгоспах, радгоспах, сільські, при дитячому будинку. Роль майданчика – охопити позашкільною роботою велику кількість дітей, виявляючи їх запити і інтереси, заохочення дітей до різноманітних напрямів позашкільної діяльності [68, с. 10].

Тенденція щодо «укрупнення» і централізації форм соціального виховання дітей на дозвіллі, перетворення їх на осередки соціального виховання населення була пов'язана із намаганням влади контролювати виховний процес, систематично вводячи пануючу у той час більшовиську ідеологію. Л. Вовк [38] стверджує, що вже з 1927–1928 рр. все масштабніше проявлялась уніфікація змісту освіти, за якої центр визначав спрямованість, змістовні і психологічні параметри усіх форм освіти, а позашкільна освіта стала об'єктом класової боротьби та боротьби з місцевим націоналізмом. У 1929 р. Нарком просвіти А. Бубнов, характеризуючи спрямованість актуальних для цього часу організаційних форм соціального виховання, підкреслював: «Ми повинні також враховувати те, що культурне будівництво в нашій країні не може не розгортатися і не розгортається в культурницьких «мирних» формах. Воно є ареною класової боротьби, де нам необхідно вести систематичний наступ на класового ворога» [38, с. 2].

Відзначимо, що зміст, методи та форми соціально-виховної роботи з неповнолітніми у позашкільних закладах дійсно інтегрували загальну тенденцію до ідеологізації, зберігаючи при цьому значне розмаїття. Так, за даними тогочасних джерел інформації [67; 68; 69; 71] для організації масової роботи з дітьми Головоцвос, окрім зазначених вище, ініціював створення цілого ряду інноваційних типів позашкільних закладів для дітей шкільного

віку, серед яких: спеціальні дитячі кімнати, пересувна дитяча технічна станція, дитячий університет (денні або вечірні дитячі курси), позашкільна база тощо. Розглянемо зазначені форми і методи соціального виховання дітей докладніше, розподіливши їх за напрямками соціального виховання.

Відзначимо, що у досліджуваний період серед напрямів соціального виховання неповнолітніх значної популярності набуло ***трудове виховання, організація дитячої дослідницької науково-технічної та природо-натуралістичної діяльності***. Цей пласт виховної роботи був особливо важливим, оскільки забезпечував підготовку підростаючого покоління до упорядкованого життя, де час був чітко структурований на робочий та дозвіллевий із стійким акцентом на пріоритетності першого. Розробка та впровадження різноманітних форм та методів виховної роботи у межах цього пласту сприяли виникненню повноцінного напрямку соціального виховання неповнолітніх, що породив та сприяв усталенню таких педагогічних явищ, як трудове дозвілля, дитяча науково-технічна творчість, дитяча науково-дослідницька діяльність, робота юних натуралістів (юнатів) тощо.

Дослідниця освітньо-просвітницької та культуротворчої діяльності в Україні у 1917-х-1932-х рр. ХХ ст., О. Кравченко констатує, що у досліджуваний період значна увага приділялася політико-просвітницькій і пропагандистській роботі, ідеологічному вихованню, розвитку колективізму, а також організації дозвілля та відновлення творчих сил населення на виробництві. Задля цього використовувались багато різноманітних форм: словесні – лекція, бесіда, дискусія, обговорення важливих тем, збори, консультація, інструктаж тощо; форми практичного спрямування – політігри, ігротеки, вечори запитань і відповідей, агітсуди, тощо [135, с. 125-127]. Відповідно і у дитячому позашкільлі усі ці форми були скальковані й запроваджені у повному обсязі. Інтеграція форм соціального виховання дорослих у дитячий дозвіллевий рух відбувалася зокрема і тому, що осередки організованого дозвілля дорослих – робочий клуб, робоче кооперативне поселення, робочу казарму – у 20-ті – на початку 30-х рр. активно

використовували і для організації дитячих занять, створюючи в них в них *дитячі червоні куточки* [135, с. 3].

Проте, існували і спеціальні дитячі форми соціально-виховної роботи, що склали основу для подальшого збагачення інфраструктури позашкільних закладів. Серед таких форм відзначимо *спеціальні дитячі кімнати* – приміщення у житлових будинках, які у 30-х рр. ХХ ст. зобов'язали виділити місцеві органи влади для занять з дітьми від 10 до 14 років, знайшовши добровільного керівника для їх організації із числа робітниць, комсомольців, педагогів. Подібні кімнати було обладнано таким чином: наборами інструментів для проведення занять з трудового навчання і низка креслень найпростіших приборів та моделей, які діти можуть виготовляти самостійно; набори настільних ігор та іграшок; невеликі дитячі бібліотеки для читання і бібліотека для керівника-організатора дитячої кімнати (рекомендована у щомісячному журналі з питань позашкільної освіти дітей та підлітків «Позашкільник» кількість – 15 книг). Відзначимо, що найчастіше подібні кімнати використовували також для роботи з дошкільниками, як і для організації дозвілля дорослих, тому зміст і методи їх роботи повинні були враховувати усі запити, мати прогресивний характер і не бути «захарашченими непотребом» [68, С. 3-4].

Для трудового виховання дітей була призначена і *пересувна дитяча технічна станція*, обладнана виставковими експонатами і матеріалами, інструментами, кресленнями, моделями та приборами.

Широке розповсюдження подібних мобільних форм соціального виховання неповнолітніх у період дозвілля було пов'язано з необхідністю охопити просвітницькою роботою широкі кола населення за умов обмежених людських та матеріально-технічних ресурсів. Серед *пресувних форм соціально-виховної роботи з дітьми*: книжна пересувка, технічні ящики, розказчики, бесідувальники тощо. Завдання по організації таких форм роботи було покладено на технічну станцію, станцію дитячих розваг, бібліотеки і клуби піонерів – тобто на усі позашкільні заклади. У складних соціально-

економічних та політико-культурних умовах позашкільні заклади повинні були стати на шлях перетворення із замкненого позашкільного закладу, в керівні бази позашкільної роботи, які активно ведуть свою діяльність поза стінами свого закладу. Піонерським загонам необхідно було більше уваги приділити роботі з неорганізованими дітьми [135, с. 3].

У цьому контексті цікавий досвід з мобільної організації позашкільних занять праці Відділу праці Інституту позашкільної роботи, яким на базі Дитячої технічної станції було започатковано таку форму трудового дозвілля як *ящик-організатор*. Це своєрідна пересувна майстерня, де для роботи необхідно було залучити одного інструктора й мати комплект інструментів з якого-небудь ремесла (наприклад, 10 лінійок, 10 косинців, олівці, шило, пензлики, аптечка тощо) та спеціально виготовлений чемодан для інструментів. У подібному чемодані знаходилася, наприклад, столярна «майстерня» (молотки, пилки, рубанки, ножі, брусок, сверла тощо – таким набором можуть майструвати одночасно 10-12 дітей). Внаслідок низки занять з використанням таких ящиків відмічалася зростання цікавості дітей, під час занять панувала доброзичлива атмосфера, усі діти отримали запрошення на виставку дитячої технічної станції [70, с. 14-16].

В цей час серед всіх прошарків радянської дівтори відзначалася посилена цікавість до розвитку різного роду *гуртків* – технічних, по натуралістичної роботі, краєзнавчих, фізкультурних. Н. Крупська з цього приводу зазначала «...необхідно, щоб дитячий і підлітковий гурток став звичним явищем. Важливо, щоб діти з раннього віку втягувалися в гурткову роботу, привносили в неї власну ініціативу, свої починання, свої захоплення «гурток риболовлі», «санітарний гурток, гурток квітникарства, гурток малювання, столярний гурток, гурток читачів, гурток стрільців, машинний гурток, гурток грамоти, гурток друзів газети, кулінарний гурток тощо. Троє, п'ятеро дітей задумують зайнятися чим-небудь, поставлять перед собою спільну мету, - нехай організують гурток, об'єднаний спільною метою, спільним інтересом. Не треба тільки ніяких уставів, формальностей, які живу

справу з легкістю перетворюють на мертву, відіб'ють у дітей всю цікавість. Спільно ставити собі ціль і спільно до неї йти – справа надзвичайної важливості. Школа, піонери, хати-читальні – все і вся повинні сприяти організації дитячих гуртків, допомагати. У дітей менших за віком і гуртки будуть нечисленні, і цілі менш тривалі, більш дитячі. Тут не важливі цілі, а звичка разом їх визначати і досягати. Поступово невеликі за тривалістю існування гуртки переростатимуть в більш серйозні, довготривалі, зявиться потреба до оформлення, до внутрішньої організації, до розділення праці, захочеться розповісти про результати своєї роботи. Робота в гуртках створює надзвичайно сприятливий ґрунт для піонерського руху. Звичклі до роботи в гуртках діти зуміють і в піонер-роботі привнести ініціативу та уміння співпрацювати» [70, с. 9-10]. Настанови діячки було втілено у життя і, з часом, гуртки було створено повсюди, а їх діяльність охопила дітей навіть наймолодшого віку.

Цікавим у цьому напрямі досвідом став, наприклад, гурток «Мурзилки» для початківців. Основою для вибору занять з дітьми були ляльки, яких у ті складні часи бракувало. На створенні середовища для ляльок була орієнтована вся дитяча гра – для ляльок була необхідна одежа, посуда, меблі, будинки. Все це діти робили власноруч і отримували певні трудові навички. Також членам гуртка і самим була необхідна їжа, тож хтось приносив з дому примус і продукти діти училися готувати, таким чином отримуючи перші навички домоводства [70, с. 29].

Значної популярності набули гуртки технічного спрямування, де найбільш масовою формою соціального виховання учнів стає *демонстрація технічних досягнень*. На свіжому повітрі облаштовували декілька столів, на одному з яких демонструвалися досліди з хімії: знебарвлення хлором, хімічні фокуси і ефектні досліди. Переваги проведення такої форми роботи на вулиці: витяжної шафи не треба, вся лабораторія помістилася на столі, а в пробірках – підготовлені раніше реактиви. Досліди показували протягом кількох годин і кожен супроводжувався поясненнями. Поряд з хімічним

розташовувався стіл з приладами зі шкільного кабінету фізики: водяні колеса, колесо сегнерова, парова машина, електродвигуни, динамо, батареї, електричні лампочки тощо. Також кожен прилад показували і дії і надавали пояснення про те, що відбувається перед глядачами. Наступний стіл – місце для дослідів з природознавства, де обладнана невелика виставка таблиць і препаратів, мікроскопи, проводились досліді з рослинами [68, с. 14].

Такі демонстрації були найкращим засобом пропаганди технічних і наукових знань. Діти наочно знайомляться з тим, як енергія води переходить в механічну, як вітер допомагає людині виконувати корисну роботу, як наука проникає в і розкриває таємниці природи, як винахідливість людини підкорює собі сили пригорода. Позитивні враження від такого виду роботи можуть бути підсилені якби такі демонстрації супроводжувалися невеликими виставками книг, виразними плакатами, бесідами, налагодити довідкову роботу, розповсюджувати листівки, рецепти, списки книг, адреси організацій, які можуть надати допомогу юним технікам у їх роботі. Організовувати подібні демонстрації можуть як школи, технічні гуртки дитячих технічних станцій і клуби, так і окремі юні техніки об'єднані в колективи. Але цього недостатньо- юні техніки, які на літній час від'їжджають в село або табір відпочинку і там повинні стати провідниками технічних знань серед дітей [68, с. 15].

Влітку дітей організували навколо низки *технічних ігор і занять*, серед яких, наприклад, гра «Телефон», що зорганізується таким чином: на одному кінці майданчика влаштовується курінь, над яким розміщують плакат з написом «Телефонна станція», а на іншому кінці майданчика облаштовують іншу станцію, між двома станціями протягується провід, приєднані дві телефонні слухавки; другий провід – земля. Говорять в одну слухавку, а в іншу все чути. Юні електротехніки облаштовують такий телефон, пояснюють іншим дітям принцип його роботи, слідкують за порядком і дотримання черги. Замість телефону можна поставити саморобні телеграфні апарати і вивчати азбуку Морзе [68, с. 15].

На іншому майданчику юні монтери вчили інших дітей як проводити і лагодити електричне освітлення, принесли з собою обривки проводів, патрони, виключателі, деякі інструменти. Показують яким чином спаяти проводи, ізолювати їх, як заряджається патрон, виключатель, штепсель. Діти мали можливість самі спробувати змонтувати модель проводки з роликками на дощечках. За таким же принципом відбувалося навчання дітей проведенню електричного дзвінка [68].

Проводили *технічні майстер-класи*, на яких, навчали дітей будувати радіоприймачі із підготовлених раніше частин. На майданчику розміщували об'яву «Ті хочеш збудувати собі радіоприймач? Він коштуватиме тобі усього 2 рублі – придбай такі частини (список частин) і приходь на заняття». Юні радисти можуть організувати слухання радіо для усіх дітей на майданчику визначені години, можуть влаштувати трансляцію від одного радіоприймача на декілька місць, а також демонструвати різні досліди з радіо [68, с. 15].

Слід мати на увазі, що влітку дітям важко займатися довго певною справою, а склад дитячої аудиторії буде швидко змінюватися, тому необхідно організувати заняття епізодичного характеру, які розраховані на декілька прийомів, а склад дітей в робочих груп при цьому може кожного разу змінюватися. Важливо правильно обрати цікаві і доступні для дітей завдання, довести роботу до кінця, щоб усі хто виконував завдання були задоволені заняттями і виявляли бажання працювати далі [68].

Своєрідною комплексною соціально-виховною формою гурткової позашкільної освіти з неповнолітніми у досліджуваний історичний час став *дитячий університет* (дитячий заочний університет, денні або вечірні дитячі курси), що проводився на базі шкіл, клубів для робітників за спеціально розробленою Головоцвухом програмою занять [68, с. 3]. У Дитячому університеті, що міг бути утворений на базі міського районного клубу, при школі або бути самостійною одиницею, організовувалися бесіди-лекції з окремих тем і питань, які дуже цікавлять дітей, на які діти приходять за власним бажанням [68, с. 9].

Дитячий університет покликаний був в захоплюючих формах задовольнити потяг дітей робітників до різноманітних навичок і знань, даючи при цьому дітям комуністичне розуміння оточуючого життя, направити активність дітвори в русло соціалістичної перебудови оточуючої дійсності свого району. Навчити дітей жити, навчатися і працювати колективно, повязати дітей з піонерськими організаціями, виховувати не пасивного спостерігача життя, а активного, хоча і юного, учасника соціалістичного будівництва [71, с. 57].

Перший дитячий безкоштовний університет для неорганізованих дітей (для дітей, які не ходять до школи, а також нянь, газетників, ремісників тощо) з'явився 1 січня 1930 р. в м. Москві – столиці СРСР, до складу якої входила у той час Україна, завдяки ініціативі Наркомпросу. У структурі Дитячого університету було відкрито декілька гуртків, для всіх студентів вводився студентський квиток, який повинен сприяти підвищенню рівня організованості і дисциплінованості його власника [67, с. 3-4]. Майже одночасно подібні форми було започатковано у різних містах України.

За даними періодичної преси того часу [67], дитячий університет мав на меті охопити педагогічним впливом насамперед дітей трудящих, робітників, бідно-батрацьких прошарків селянства, за вабливою домовленістю з відповідними організаціями влаштовуючи ряд пільг для дітей, які навчаються у колективній групі. У 1929-30 рр. заплановано такі види навчання: 4 факультети (будівничо-технічний, сільськогосподарський, факультет з підготовки дитячого активу, суспільно-освітній факультет). Кожен з факультетів, у свою чергу, перерозподілявся на ряд самостійних курсів: **будівничо-технічний** – курс юного електрика; як побудовано і працює трактор; як зробити різні ігри і іграшки, курс юного радіотехніка; курс винахідників машин і двигунів тощо; **сільськогосподарський** - курс юного птахівника; курс юного тваринника, курс юного колгоспника, курс «зелених» винахідників (селекційна справа); **факультет підготовки дитячого активу** – як організувати і проводити роботу в дитячій кімнаті, в

робочій казармі, селищі, колгоспі; як вести роботу з дошкільниками; як навчитися влаштовувати вечори, екскурсії тощо; **суспільно-освітній факультет** – яким буде СРСР через п'ять років; про що говорив, писав, що робив Ленін для дітей; за що боряться і гинуть революціонери на Заході; як живуть діти у різних країнах; як навчитися писати статті і п'єси; як навчитися малювати; як на землі з'явилися людина і жаба; що є на Місяці і як скоро туди полетять люди (курс юного астронома) тощо. Кожен курс включав в себе від 5 до 10-12 уроків [68, с. 58].

Цікавою була заочна форма занять у дитячому університеті – юний студент після запису до університету отримував перший урок, виконавши контрольні завдання і прислаши його, отримував другий урок тощо. Учні і випускники дитячого заочного університету мають власний студентський квиток і ряд пільг при навчанні і завершенні навчання [68]. Розглядаючи інноваційні практики соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у 20-35 рр. ХХ ст., наголосимо, що ідея єднання міста та села задля ідентифікації жителів села з українською радянською соціалістичною державою, що особливо актуалізувалася згаданий час втілилась у різних формах соціального виховання дітей.

У 1929 р. почали діяти *перші дитячі бригади для організації позашкільної роботи з сільськими дітьми*, мета яких, перетворитися в могутній рух надання допомоги міськими дітьми сільським [67, с. 4]. Такі бригади виступали як форма організації дитячого руху в колгоспах, особливо там, де з дітьми не ведеться масова виховна робота, немає книг, ігор, організованого дозвілля, де серед сільських дітей не створена дитяча громадськість, відсутні піонер-загони. Напрвлення дитячих бригад в колгоспи набуло на першому етапі розвитку соціального виховання дітей у позашкільній сфері великого суспільно-політичного значення і відіграло величезну виховну роль в об'єднанні дітей робітників і колгоспників, крім того вони мали можливість продвигати позашкільну роботу серед сільської

дітвораі зробити колгосп центром – допоміжною базою розгортання позашкільної роботи в селі [71, с. 33].

Технологія організації роботи дитячих бригад докладно описана на сторінках періодичних видань того часу. Діти, які стали членами піонерської організації та проявили себе як активні та свідомі її члени, повинні були підібрати кандидатури для створення подібних бригад [71, с. 33]. Для організації такої бригади зазвичай відряжали в села 3-4 особи з «бойових» дітей із міста на 7 – 10 днів, які «мають на меті сколихнути дітей в колгоспах, навчити новим іграм, пісням, розумному дозвіллю, створити загони піонерів, дитячі кімнати» [71, с. 33]. Умовою було те, щоб в кожную бригаду входили вожатий ланки, «живгазетчик» (кореспондент), юний радіо-технік, юний фізкультурник. Однією з важливих умов успіху повинні бути грамотне керівництво і єдність членів бригади, їх дисциплінованість [71, с. 34]. За іншими даними, до складу такої бригади, зазвичай, входили вожатий, фізкультурник, затійник, юний технік і юний натураліст-сільськогосподар [67, с. 10].

Перед виїздом бригади повинні бути забезпечені продуктами харчування на 3 дні, обладнанням дитячої кімнати, мати дві невеликі бібліотеки (одна з позашкільної роботи, а друга з сільського господарської тематики), квитанцію на виписані для дітей газети і журнали, радіоприймач (детекторний або ламповий з гучномовцем), обладнання для занять фізкультурою (лижі, ковзани, м'ячі тощо), набір столярних і слюсарних інструментів, сімена городини, чарівний ліхтар з діапозитивами. Підготовча робота на всі описаних етапах повинна була продовжуватися не більше ніж 2-3 тижні [67, с. 38].

Організаторам слід було отримати позитивну відповідь з колгоспу, уточнивши чи безпечна там наразі епідеміологічна ситуація, зважаючи на це члени бригади визначали дату виїзду та оповіщали про неї приймаючу сторону. Цікавим був процес підготовки приймаючої сторони до зустрічі з дитячими бригадами, адже успіх роботи подібних дитячих ініціатив в значній

мірі залежав і від того, як будуть їх зустрічати на місцях. Тому необхідно було сформуванню навколо цього позитивну суспільну думку серед дітей, батьків, партійних, комсомольських, професійних і громадських організацій, використовуючи всі можливі форми – бесіди, доповіді, повідомлення, плакати, обяви тощо. Наприклад, часто роботі дитячих бригад передували загальні збори, на яких проводилася бесіда на тему: «Як міські піонери можуть допомогти колгоспному будівництву» [68, с. 36-37].

Перед від'їздом бригада збиралася в клубі загону (бази) і, перевіривши чи все необхідне є в наявності, відправлялася в дорогу до місця призначення. Найбільш оптимальним був виїзд дітей саме до початку зимових канікул, для того, щоб члени дитячої бригади не пропускали заняття в школі [67; 68].

Як зазначав тогочасний автор В. Смирнов, запропонувати будь-які заготовлені форми роботи, попередньо не дослідивши умови їх використання, доволі складно. Прибувши на місце призначення та відпочивши, бригада повинна була приступити до знайомства з колгоспом, його структурними елементами, і, головним чином, станом місцевих дітей (режим праці і відпочинку, побут) методами бесід з керівництвом і членами колгоспу, а також зібравши дітвору. Слід було повідомити громадськість про мету приїзду, дізнатися, у свою чергу, що хотіли б отримати діти від спільної роботи з бригадою. Після чого необхідно було скласти спільний конкретизований план роботи, розподіливши її по днях перебування в колгоспі (10-15 діб) [67, с. 36].

Обов'язковими для успішності подібного планування було обговорення таких питань:

1. Виділення ланкою комсомолу, партії або правлінням колгоспу відповідальної особи для проведення роботи серед дітей.
2. Виділення окремої кімнати – клубу або, хоча б, частини кімнати для проведення занять з дітьми.
3. Організувати ланку або загін піонерів, скласти план їх роботи і роз'яснити як його виконати.

4. Перевірити чи всі діти навчаються в школі. У випадках якщо є неохоплені освітою діти – організувати для них групи з навчання читання і письму, прикріпити до таких груп грамотного члена колгоспу.

5. Домогтися, щоб дітей не залучали до важкої непосильної праці.

6. Перевірити як виконується місцевими організаціями декрет про агрономізацію школи та, у випадках невиконання, поставити конкретні завдання і слідкувати за їх виконанням.

7. Організувати, разом з колгоспними дітьми, або приведення в порядок червоного куточка, хати-читальні (підшивка газет, написання лозунгів, розвішування портретів видатних людей).

8. Вжити заходів щодо створення льодової гірки для катання дітей.

9. Провести спільний вечір самодіяльності членів бригади і місцевої дітвори, розпочавши його з роздавання подарунків і постановки інсценування, після чого влаштувати ігри.

10. Організувати вечір запитань і відповідей почавши його бесідою на тему: «Про особисту і громадську гігієну». Потім члени бригади об'єднують дітей на основі спільних інтересів в групи і передають в такій формі свої знання і навички.

11. Підготувати і провести заключний вечір, запросивши усіх колгоспників та звітувати про роботу бригади, запропонувати викликати на соціалістичне змагання на найкращу постановку роботи серед дітей найближчий колгосп. Якщо ж такий договір уже заключено, то доповнити його певними пунктами. Завершити вечір слід прийняттям колгоспними дітьми «шефства над трактором і курями» та запрошенням делегації колгоспних дітей в гості.

12. Установити радіоприймач і навчити його обслуговувати 2-3 дітей.

13. Установити постійний зв'язок з колгоспними дітьми, визначивши найзручніший для цього спосіб [68, с. 37].

На дитячі бригади зазвичай покладалися й більш широкі повноваження: домогтися включення в план нового будівництва хати-

читальні для дітей; започаткувати стінгазету колхозних дітей і випустити перший номер; провести бесіду серед колгоспників про шкідливість алкоголю і боротьби зі зловживанням ним [68, с. 37].

Членам дитячої бригади також важливо, вибравши найбільш доречний для місцевих умов вид сільськогосподарських робіт, залучити до неї дітей колгоспників і дорослих, тим самим звернувши увагу громадськості на важливість роботи даної бригади. Прикладами такої роботи були: збір попелу і перегною для удобрення землі, поради по зберіганню зерна в засіках, правильного зберігання овочів і відбір городнього насіння, пропаганда дотримання чистоти при доїнні корів, обв'язування хвостом і соломою фруктових дерев, надання порад щодо дбайливого зберігання сільхозінвентаря тощо [68, с. 37].

План роботи бригади, що описується на сторінках журналу «Позашкільник», передбачав допомогу дітям у організації артілі з розведення домашньої птиці, створенні радіо-гуртка, крім того, у створенні піонерського загону, організації роботи на належному рівні, створенні піонерської стінгазети, радіофікації колгоспу, проведенні протирелігійних та протиалкогольних капманій [67, с. 4].

Для обліку роботи рекомендувалось завести щоденник бригади, куди і вносити всі головні моменти роботи. Бажано було, щоб бригада за час своєї роботи в колгоспі випустила декілька номерів бюлетеня бригади або стінгазети, де відображено всю їх діяльність, залучивши до співпраці по випуску колгоспної дівчачої і дорослих. Такі бюлетені виступали найкращими доказами при звітуванні бригади про роботу [71].

Завершуючи огляд такої форми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти, як дитячі бригади, відзначимо, що міська дівчача часто самостійно проводила збір недостаючих для поїздки речей, подарувати для колгоспу радіо-приймач, зібрати книги, подарунки, листи для дітей колгоспу [71, с. 33-34]. Зазвичай бригади мали у розпорядженні галстуки, барабан, спеціальну бібліотечку, набір ігор, старі підручники і зошити [67, с. 4].

Головсоцвих частково оплачував кожен таку поїзку, виділяв по одній дитячій бібліотеці з 15 книг і видав «Памятку для дитячої бригади, яка їде до колгоспу». Існували премії за кращу роботу бригад – 1-ша премія – поїздка для членів бригади на відпочинок або до столиці на 10 днів; 2-га премія – фотоапарат або ламповий радіоприймач (3 премії), 3-тя премія – фарби для малювання, бібліотечки нових цікавих книг (10 шт.) [71, с. 35].

Подібне заохочення є прикладом реалізації у позашкільній сфері нових методів соціального виховання дітей – *методу соціалістичного змагання та методу створення заохочувальних заходів*, що у досліджуваний час отримали велике розповсюдження. Так, наприклад, проводилося соціалістичне змагання на найкращу організацію днів відпочинку дітей, на більшу кількість залучення неорганізованих дітей, на допомогу найближчому житловариству в обладнання дитячої кімнати, змагання шкіл за створення гуртків, змагання між окремими учнями або педагогами на найактивнішу участь у позашкільній роботі [67, с. 51].

Відзначимо, що використання методу соціалістичного змагання тісно пов'язувалося з позашкільною роботою, на сторінках журналу «Позашкільник» зазначалося: «Провівши попередню широку роз'яснювальну роботу, слід поспішити розпочати виклик окремих робочих поселень на змагання з організації позашкільної роботи серед дітей. Починати слід з більш організованих одиниць: робочих поселень, жил кооперативних об'єднань, робітничих казарм, а потім слід залучати до змагання і окремі житловариства. Також слід проводити змагання серед піонерських загонів на найкращу роботу серед неорганізованих дітей, в школі на найкраще організовано позашкільну роботу. В агітаційній роботі ми повинні намагатися роз'яснити дітям і підліткам значення соціалістичного змагання в житті радянського хазяйства, в справі перевиховання людського матеріалу, виховання нової людини, і тим самим активізувати масу дітей і підлітків» [68, с. 4-5].

Розглядаючи далі інноваційні практики соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у 20-35 рр. ХХ ст., звернемо увагу, що у цей час створювалися числені *гуртки юних натуралістів*, проводилися *конференції дитячих сільськогосподарських гуртків* (про участь в боротьбі за врожай і колективізацію сільського хазяйства), *влітку двотижневі курси для юннатського активу*, участь в весняній посівній та різдвяній антирелігійній кампаніях через журнал «Юний натураліст», втілювалась ідея створення добровільного товариства «Юний натураліст» для підлітків і комсомольців, відбувалась організація соціалістичного змагання між юннатами на найкращу допомогу сільському хазяйству, краще виконання державних завдань, на найбільшу кількість залучення в роботу гуртка неорганізованих дітей, на кращий сільхоз гурток тощо [68, с. 27-28]

Популяризація діяльності юнатів сприяла популяризації такої форми організації позашкільної активності дітей як *куточок живої природи*. У тогочасній педагогічній літературі зазначалося, що організація роботи з дітьми з природознавства на літньому майданчику вимагає зовсім невеликого приміщення для живого куточка природи. Жителями такого куточка можуть бути: акваріум з жителями водойми (зробити акваріуми можна самостійно, використовуючи невеликі скляні банки), дрібні ссавці (кролі, криси, миші, морські свинки). Тварини в живому куточку можуть допомогти дітям набути багато матеріалу для спостереження. Куточок є об'єднуючою базою для дітей, які цікавляться явищами природи, яких можна організувати в гурток «Юні натуралісти» максимум 10-20 осіб, які повинні самостійно спостерігати за природою, робити доповіді про результати своїх спостережень перед іншими дітьми [70, с. 33].

У контексті соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти широкого розповсюдження у 20-35 рр. ХХ ст. отримали дитячі екскурсії, походи і масовки. Організація такої діяльності покладалася, на так звані, *екскурсбази або позашкільні бази*. Такі бази були комплексною мобільною структурою соціального виховання дітей у складні та суперечливі

20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. маємо відомості, що зазвичай кожна база була обладнана такими елементами, як: 1-2 пересувні кінотеатри, декілька «чарівних» ліхтарів, декілька пересувних дитячих бібліотек, 3-5 ящиків для трудових занять, виставки, альбоми. Організацією занять дітей опікувалися 2-3 керівника такої бази. Слід позитивно відзначити, що подібні бази могли за запрошенням будь-якого червоного куточка або робітничого клубу виїжджати туди, активно використовуючи дитячий актив [68, с. 4]. Зауважимо, що *чарівний ліхтар* був «бажаним гостем» на будь-якому заході, завдяки якому можна було прослідкувати ріст радянської авіації, кам'яновугільні шахти, літературні твори тощо [69, с. 21].

Дитячі екскурсійні бази, що були облаштовані в тих місцях, де зосереджена велика кількість дитячих екскурсій, як наприклад Дніпробуд. Це таке місце, де дітям надано було б допомогу при проведенні екскурсій, відповідні вказівки і поради, де діти мали змогу харчуватися і місце в гуртожитку. Такого типу заклади повинні були створюватися в кожному окружному, обласному і республіканському центрі [68, с. 10].

Екскурсійні бази працювали доволі напружено незалежно від сезону. За даними періодичних видань взимку 1929 р. екскурсбаза Наркомпросу планувала провести 13 *екскурсій-конференцій* для учнів шкіл селянської молоді, учнів фабрично-заводських семиліток, шкіл II ступеня з індустріальним нахилом, сільських дітей, вихованців дитячих будинків, забійників, юних фізкультурників, туристів, юних газетників. Влітку, окрім звичайного прийому і обслуговування дитячих екскурсійних груп, екскурсбаза мала провести 5 *масовок піонерів і школярів* з великих просмислових центрів (100 осіб кожна) [67, с. 28] *Масовки* – форми позашкільної роботи, які дозволяють об'єднати відразу всіх дітей, які зібралися, стають популярними у досліджуваний час. Під час масовок широко використовується театральна робота – інсценування, п'єски, колективна декламація, співи, навіть «опера» - для організації таких доволі складних форм залучаються працівників сусідніх дитячих будинків,

центральної дитячої бібліотеки. Дітей знайомлять з літературою, влаштовуючи вечори М. Некрасова, М. Горького. Так, за планом проводиться коротка доповідь про творчість письменника, потім інсценування його творів, художні уривки. Художнє читання, художня розповідь – одна з найулюбленіших форм роботи, яка вимагає попередньої підготовки розповідаючого, а розповідь повинна бути цікавою і динамічною. Художню розповідь чергують з бесідою (2-3 рази на рік), включаючи в неї декілька барвистих картин, наприклад епізоди з громадянської війни. Необхідно підготувати і відповідну обстановку для її сприйняття (наприклад, бесіди «Трубка миру», використавши образ Жюль-Верна діти сіли в коло і вели бесіду про дружбу) [69, с. 21].

При організації екскурсій дуже гнучко обиралися місця для відвідання з дітьми: музеї, виставки, пам'ятники старовини, нові споруди, заводи, фабрики - все це використовувалося як предмет проведення просвітницької роботи [68, с. 50-51]

Дитячий парк культури і відпочинку, музей дитячої творчості було проголошено важливими складовими інфраструктури дитячого дозвілля [68, с. 10].

З усіх форм масової роботи слід виділити *екскурсійну діяльність у зимову пору року*, оскільки саме такі екскурсії забезпечують прищеплення дітям дослідницьких навичок, навчають науковій картині світу. Під час проведення таких заходів екскурсанти могли досліджувати значення снігового покриву, пристосування організмів до пори року, знайомилися з явищем «зимової сплячки», анабіозу, споглядали як живе дерево взимку, як утворюється лід на річці, і, що головне, проведення таких екскурсій було можливе майже повсюду і не потребувало виїзду на далекі відстані [67; 68; 69].

Влітку можливість екскурсійної діяльності розширюється, оскільки актуальними стають похід, ночівля у багаття тощо. Як бачимо, аналізуючи тогочасні джерела інформації, це ночівля в полі, у багаття вважалась

важливою формою соціального виховання, яка «в селі використовується недостатньо енергійно» [68, с. 8]. Цей час можна використати для бесід «Чи є небесне склепіння» ознайомивши дітей з основами астрономії, навчити орієнтуватися за сонцем і зірками, як за хмарами, сходом і заходом сонця спрогнозувати погоду. Саме вогнище дає можливість провести бесіду про значення вогню в первісну добу; про те «Навіщо люди займаються винахідництвом», провівши екскурс з основ історії культури та первісних способів добування вогню до електрифікації Союзу, Дніпробуду і пов'язаними з цим величезними можливостями. Таємничість обстановки дозволить провести бесіду «Про чаклунство і чудеса» та поволі перейти до антирелігійних тем, можна поговорити про пригоди революціонерів, про життя дітей за рубежем. Та й самі діти зададуть багато питань і тем, які мають значення для створення матеріалістичного комуністичного світогляду [68, с. 8-9]. Також необхідно організувати ігрову частину: салки, горілки, «гарячі руки» (бити по протягнутим по колу рукам), прості масові танці, ігри зі джгутом, біг в мішку, піжмурки з дзвіночками, загадки, скоромовки, шаради. Рухливі ігри слід чередувати з сидячими, бесіду з піснями, добре якщо взяти з собою музичні інструменти (балалайку, гармоніку, дерев'яні ложки тощо). Правильно організований нічний похід дозволить зацікавити дітей, виявити актив, який можна використати в подальшій роботі, тому слід начинати організацію дітей саме з цього пункту – поширити обяву про цікаві бесіди і ігри. Необхідно, щоб вся робота була тісно пов'язана з актуальними питаннями сьогодення і з тими суспільно-корисними справами, до яких треба залучити сільських дітей (похід за урожай, участь в піонерському зльоті, антирелігійна робота в селі тощо) [68, с. 11].

Цікавою формою дозвіллевої діяльності з дітьми стали *спостереження за явищами природи*, що проводилися юними натуралістами влітку. Протягом усього літа спостерігали за температурою повітря в тіні 1 раз на добу; відмічали умовними позначками в щоденнику кількість ясних, пахмурних і дощових днів; відмічали грози, град, бурі. В червні спостерігали квітування

липи та жита, дозрівання ягід полуниці і чорниці, появу гусениць на кропиві та метеликів-шкідників, початок перетворення пуголовків травяної жаби. В липні – розквітання вівса, покрасніння ягід бузини і горобини, дозрівання стручків акації, дозрівання ягід малини і черемхи, стрекотіння коників. В серпні об'єктами спостережень ставали перший холодний ранок, початок жовтіння листя, початок листопаду у дерев [66, с. 4-5].

Екскурсії і походи були настільки популярними у позашкільній роботі з дітьми, що організовувалися *гуртки «Юних мандрівників»*, які відігравали велике значення у розвитку дитячого туризму та організації дитячого активу. Дуже часто цікавість побачити нові місця породжувала схильність дітей до бродяжництва, втечи з дому заради уявних героїчних мандрівок навколо світу пішки. Тому гуртки юних мандрівників повинні були допомогти направити природню дитячу цікавість у необхідне русло і використати її з педагогічною метою. Провідним завданням таких гуртків була організація дитячого середовища задовольняючи туристичні і екскурсійні інтереси дітей.

Основні форми роботи гуртка юних мандрівників:

1. Організація гурткових невеликих екскурсій і мандрівок як місцевих, так і дальніх з туристичними, науково-освітніми і суспільно-корисними завданнями.
2. Допомога в організації екскурсій одноденних, багатоденних і дальніх для піонерських загонів, школярів.
3. Організація систематичного екскурсійного вивчення свого рідного краю зп планом, який надають місцеві або центральних красзнавчих і юннатських організацій.
4. Облаштування куточків екскурсій і туризму при загоні, клубі, школі.
5. Облаштування звітних доповідей і виставок за результатами екскурсій і мандрівок та виступи з ними і виставками в інших загонах, клубах, школах.

6. Організація конкурсів серед членів гуртка на найкращі проекти маршрутів, саморобного туристичного і екскурсійного обладнання, проект на влаштування мандрівки, на найкращу фотороботу, замабовку, колекції тощо.

7. Допомога піонерам села і облаштування зустрічей з міськими піонерами під час мандрівок.

8. Виявлення ініціативиз облаштування нарад і конференцій з питань екскурсій і туризму в своєму місті чи районі.

9. Влаштування екскурсійних фондів при гуртку, загоні, майданчику чи школі.

10. Видавництво рукописних журналів, стінгазет і публікації в місцевій пресі [70, с. 4-5].

Центром уваги гуртків юних мандрівників повинні бути місцеві екскурсії і місцевий туризм, як форма роботи доступна при невеликих організаційних можливостях і матеріальних витрат. В той же час місцевий туризм часто не поступається дальньому за змістом і яскравістю вражень, дає більше можливостей здійснити залучення дітей в реальну участь в будівництві [70].

У досліджуваний час спостерігався бурхливе зростання кількості самостійно організованих екскурсій, це призводило до ситуації, коли діти і підлітки подорожували неорганізовано по своїй волі або під керівництвом необізнаних в екскурсійній справі людей, що приносило лише розчарування і зневіру у такій формі дозвілля. Для того, щоб розвивався дитячий туризм, щоб не дати переродитися йому в пусте і даремне проведення вільного часу, яке не дає їм ні знань, ні суспільних навичок було запроваджено нову форму екскурсійної роботи – *самоекскурсії* [45, с. 3-4]. Самоекскурсії – освітня екскурсія без керівника, яка організовується одною особою або невеликою групою, використовуючи спеціальні посібники. Такі екскурсії підрозділялися на типи: ілюстративна самоекскурсія – огляд історичних пам'ятників, монументальних будівель міста або пам'ятників природи, використовуючи

брошуру-путівник або путівником в руках, які дають описи визначених об'єктів чи типові будівлі маршруту; дослідницька самоекскурсія – самостійна екскурсія з посібником, який ставить перед екскурсантами певні завдання і вказує на шляхи їх вирішення шляхом власних спостережень і експериментів. Цей тип само екскурсій більш цінний в педагогічному відношенні. Перевагами такого типу є діти звикають аналізувати явища навколишньої дійсності, роблять необхідні висновки [45, с. 3-4].

Наголосимо, що *просвітницька, пропагандистська, агітаційна робота* з дітьми у 20-ті–35 рр. ХХ ст. виокремилася у повноцінний напрям соціального виховання, що на лише інтегрувався в інші напрями позашкільної роботи, а й мав самостійне значення, реалізуючись у специфічних, притаманних для цього напрямку формах.

На сторінках педагогічного журналу «Позашкільник» вказується: «Обстановка, що нас оточує є надзвичайно суперечливою. Театр, книга, журнал, бесіда, екскурсія – всі позашкільні заходи повинні бути направлені на те, щоб показати, розказати, переконати дитину в необхідності взяти активну участь в загальній боротьбі робочого класу, підштовхувати його до подолання труднощів. Ці заходи повинні давати матеріал для правильних відповідей і дій, яких від кожного потребує сьогоднішній день. Турбуючись про фізкультурні заняття або про постановку трудових занять неможна одночасно обходити ті питання, з якими діти стикаються в сім'ях, в оточуючому середовищі, які виникають в їх головах. Ставлячи ці питання дітям слід втягувати їх в обговорення якомога більшої кількості дітей, всіма доступними засобами активізувати аудиторію. Диспути, суперечки, бесіди навколо сюжету книг, навколо виникаючих питань у дітей треба тільки заохочувати. Наприклад, описаним вимогам відповідають такі питання як «Чи можна списувати в радянській школі», «Яким повинен бути радянський школяр», «Чи можна порівняти не явку на заняття в школу з прогулом на заводі», також ми повинні оголошувати цілу низку питань перед дітьми, щоб зробити їх учасниками загальної боротьби, включити їх енергію до

загального будівництва соціалізму. Ми повинні робити зрозумілими і близькими ті гасла, які пропонує нам партія, а не тільки орієнтуватися лише на дитячі запити [69, с. 7].

У досліджуваний період популярності набули словесні форми соціального виховання у позашкільні – лекція, бесіда, дискусія, обговорення важливих тем, збори, консультація, інструктаж тощо, а також форми, які мали на меті привчання населення до читання: книжкові виставки, гучні читальні, театралізовані читання, літературні вечори, агітпаради, агітплакати, конкурси на визначення кращого читця, підготовка вирізок із газет за цікавими для аудиторії темами, «групи читання вдома» тощо [191, с. 126-127].

Існувало декілька найпопулярніших на той час напрямів студійної роботи: літературний, де широко використовувались «метод друкованого слова» (підготовка стінгазет, плакатів, статей, віршів), «метод живого слова» (усна газета, суди виступи), «метод письмових завдань» (написання творів, агітвіршів на задану тему), «метод залучення до масових дійств» (виступи, вечори, звіти, зустрічі); театральний (частушки, балаган, естрада, клоунада, побутова імпровізація, художній вечір, масові постановки, масові дитячі агітаційні ігри); музичний (хори, оркестри, ансамблі, змагання колективів творчої самодіяльності); образотворчий (розробка ескізів плакатів, транспарантів, декорацій) [191, с. 216-217].

Комплексним позашкільним закладом, де відбувалася масова робота з дітьми 2 рази на тиждень позмінно була *дитяча бібліотека*. Формами роботи бібліотеки виступали: розповіді, голосне читання, ігри («море хвилюється» з назвами книжок, ігри з м'ячем, настільні ігри), театральні постанови, декорації для яких було створено зусиллями дітей. Крім того дитячі бібліотеки стали могутнім засобом у боротьбі з дитячим хуліганством. Новими методами і формами роботи зі словом були *живе розказування, гурток забійників, гурток «живого розповідача»*, де діти використовуючи пересувки як наочність намагалися розказати видумані або прочитані історії

найцікавіше, а товариші допомагали їм, указуючи на слабкі сторони розповіді. Згодом планувалось відкрити.

Хати-читальні створювались в основному в селі і вважались різновидом позашкільного закладу для дорослих та дітей [69, с. 9]. Дитяча *хата-читальня* повинна бути оснащена невеликою бібліотекою, настільними іграми (рич, рач, будь готовий, автоперегони, до Північного полюсу), шашки і шахи, дитяча періодика. Організовано гуртки: сільськогосподарський, художній, драматичний, шумовий оркестр; створено палітурна і швейна майстерні. Для здійснення керівництва хатою-читальнею і майстернями запрошувалися всі культурні сили села. Цікаво, що для керівництва роботою хати-читальні було створено дитячу раду (представники піонерського загону, представники гуртків хати-читальні) під головуванням керівника закладу, працює методична рада з представників партійної і комсомольської осередків, сільської ради, вожатого піонерського загону, працівників школи і представників незаможних селян і безпартійного активу. Працювала хата-читальня щоденно з 16 до 21 години вечора. Щоп'ятниці здійснювалася робота з дорослими. Приблизний розклад та зміст роботи хати-читальні був таким: понеділок (читання газет і журналів, художнє і колективне читання, настільні ігри і співи); вівторок (день відпочинку); середа (заняття шашково-шахового гуртка; збори ради хати-читальні; підготовка до недільного вечора); четвер (заняття сільськогосподарського гуртка; індивідуальне читання; підготовка до вечора; засідання методичної ради); п'ятниця (день для дорослих; індивідуальне читання; настільні ігри бесіди рухливі ігри танці в загальній залі); субота: заняття шумового оркестру (бесіда, настільні ігри; танці, пісні, колективні викрики гаслів; підготовка драматичного гуртка до вечора); неділя (настільні ігри з поясненнями; заняття художнього гуртка; вечір – співи, ігри, фізкультура, постановки, танці до 22.00) [69, с. 33].

Про увагу до розвитку літературних талантів дітей свідчить досвід Дитячого відділу Центральної робітничої бібліотеки м. Одеси, де в листопаді 1924 року було організовано *гурток юних оповідачів*, який об'єднав дітей

старшого віку (13-15 років), головним завданням якого було навчити розповідати і розвивати мову дітей. Матеріал для дітей підбирали керівники гуртка – на початку це були казки, потім невеликі оповідання, далі – цілі книги. Організатори використали переказ як засіб заохочення дітей до читання. Так, із складу гуртківців виділилося 8-9 активних дітей, які кожної неділі розповідали своїм товаришам твори, що прочитали й цим заохочували їх до читання та розповідей. В гуртку було започатковано *метод творчого розповідання*, коли один з гуртківців починає оповідання і, не закінчивши розповідь, передає слово іншому, і так далі. З часом гуртківці почали випускати свої збірки, де було розміщено індивідуальні і колективно складені оповідання і враження слухачів, виражені в малюнках [69, с. 8-9]. Поступово діти навчилися правильно самостійно підбирати матеріал, діти у яких є досвід допомагали у цьому своїм молодшим товаришам, зусиллями дітей навіть створили картковий каталог з анотаціями, куди записано увесь матеріал як уже використаний, так і той, що намічено було для використання. Анотації було складено самими дітьми, досить лаконічно і вичерпно. Наприклад, у розділі «Діти» містилася така інформація про твір Адамс «Боязка Ліззі»: «розповідь про те, як дівчинка, яку всі вважали боягузкою, спасла дитину під час пожежі»; у розділі «Пригоди» характеризувалося оповідання Б. Житкова «Під водою» зі збірки «Зле море» (1924 р.): «розповідь про те, як під час маневрування ледве не затонув підводний човен через необережність» [68, с. 29-30]. Щотижня досвідченими членами гуртка проводилися розповіді в дитячій читальні під час шкільних вечорів і в дитячому санаторії за запрошенням керівництва цих закладів. До плану роботи увійшло і проведення двох бібліографічних вечорів з метою популяризувати хороші книги для дітей, які через брак коштів було видано малим тиражем, тому вони були майже недоступні для широкого читача. На вечорі планувалося «дати відгук про 2-3 книги, а потім розповісти найцікавіші місця або одну книгу повністю, якщо вона підходить для розповідання» [68, с. 29-30].

Відзначимо, що хоча досліджуваного часу дитячих книг видавалося не так багато, до соціального виховання дітей у позашкільній сфері активно долучилася періодична преса. Так, було започатковано масові *дистанційні конкурси* дитячих малюнків, розповідей, есе, проводилися соціологічні опитування дітей з метою визначення їх інтересів, культурного рівня, вивчення думки з різних актуальних того часу питань тощо. Зокрема у 1930 р. журналом «Позашкільник» було об'явлено конкурс малюнків для дітей на тему «Якими б вам хотілося бачити своє місто чи село через 5 років?». Згідно із заданням діти мали подумати про п'ятирічний план розвитку країни і намалювати один або декілька малюнків. До своєї роботи слід було написати де і як давно дитина навчається малювати, вік, місто навчання, рід знаять свій та батьків, точну адресу. За перемогу у конкурсі дітям були обіцяні досить значущі на той час призи: 1 премія – велосипед (один), 2 премія – ковзани (10 пар), 3 премія – фарби акварельні найкращої якості (50 упаковок), 4 премія – олівці кольорові (100 штук), 5 премія – книжки з картинками для читання (500 штук). Усі без виключення роботи дітей мали бути репрезентовані на всесоюзній виставці, за матеріалами якої видавався альбом малюнків. До складу журі входили кращі художники, директори музеїв, делегати від піонерів і дітей [71, с. 50-51].

Позитивною рисою такої соціально-виховної роботи преси з дітьми було те, що вона носила масовий характер, взяти участь в ній було нескладно для дітей з різним рівнем загальної підготовки, вона дарувала позитивні емоції та переживання почуття долученості до великої справи. Крім того, така форма взаємодії з дітьми сприяла їхньому заохоченню до творчих дозвіллевих занять. Так, одним із найлегших конкурсів того часу був дитячий конкурс про книгу, за умовами якого треба було згадати всі прочитані книги і написати яка книжка найбільше подобається і чому. За найкращі відповіді було передбачено премії – кожен, хто збирав 5 різних відповідей з підписами і адресами – отримував книгу з картинками для читання; кожен, хто збирав 100 відповідей з підписами і адресами, отримував детекторний радіоприймач

з телефонними трубками і антеною; за найкращу відповідь було передбачено ламповий приймач зі всім знаряддям; за інші правильні відповіді було передбачено нагородження ще 500-та різними преміями (детекторні радіоприймачі, компаси, книги з малюнками, фарби і багато іншого) [71, с. 62].

Важливими формами соціально-виховної роботи з неповнолітніми у 20-ті – 35 рр. ХХ ст. стали книжкові виставки, найбільш популярними серед яких були *тиждень-виставки дитячої книги*, що розумілися тогочасною педагогічною спільнотою як форми педагогічної пропаганди. У досліджуваній період виставки книг слід широко використовувати у роботі з населенням і з самими дітьми, адже вони наближали книгу до читателя, виявляють значення книги у виховній роботі, через виставки видавництва і працівники книжної сфери можуть краще дізнатися про запити споживачів та мати можливість популяризувати книги серед широких верств населення.

Завданнями такої форми роботи були: 1. Ознайомлення широких мас батьків і педагогів зі всією продукцією післяреволюційної дитячої книги і актуальними питаннями сучасної дитячої літератури. 2. Ознайомити громадськість з роботою видавництв дитячих книг. 3. Познайомити з питанням вивченнязапросів і інтересів маленького читача.

Часто дитячі книги виставлялися по видавництвам. Видавництва репрезентували свою продукцію відповідно до віку читача і тематики (історично-революційні, побутові, пригодницькі тощо). Відзначимо, що тогочасною вимогою до організації виставки було те, щоб виставка була організована не лише за продукцією окремих видавництв, а відповідно до тієї чи іншої тематики (наприклад, Жовтень і громадянська війна, пригоди тощо) або у відповідності до віку читача, надаючи вичерпний аналіз книг на визначену тему і освітлювалося б значення тієї чи іншої теми у вихованні дітей. Тому окремо виставлялися книги про піонерів і про Леніна, дешеві дитячі книги і дитячі журнали [71, с. 62-64].

Важливою функцією роботи виставки було ознайомити батьків з результатами дослідницької роботи, яка стосується вивчення дитячих інтересів, дають можливість поглибити розуміння батьками дитини, заставляють вдумливіше відноситися до її запитів, підштовхують до самостійного спостереження над процесом читання власних дітей [71, с. 63-64]. Задля цього у часи роботи виставки, дитячі бібліотекарі надавали консультації відвідувачам. Консультації носили рекомендувальний характер, книги повинні були заздалегідь пильно опрацьовуватися і оснащуватися картками з анотаціями, щоб читач самостійно міг розібратися в цих книгах. Тут же відбувалася і продаж книг, хоча вхід на виставку - вільний з 12 години дня до 20 години вечора. В вечірній час окремо організовувалися конференції для різних груп відвідувачів (педагогів, піонер-працівників, політ просвітників, батьків, читачів дитячих бібліотек, учнів шкіл I і II ступенів. Конференції завершувалися демонстрацією кінофільму «Книжкін день» [71, с. 63-64].

Ще однією цікавою та інноваційною для свого часу формою соціального виховання дітей стало поєднання книги та періодичного видання, що отримало назву *дитяча «Роман-Газета»*. Доречність створення такої форми взаємодії письменників з дітьми була очевидною, адже в системі виховних форм впливу на дітей книга відіграє значну роль, разом з цим книга у досліджуваний історичний час ще не стала масовим організатором дітей, оскільки дитячих бібліотек було замало, а придбати книги могли далеко не всі. Випуском «Роман-газети» знищувалися всі названі проблеми, які заважали книзі стати провідним фактором у організації дітей. Позашкільні працівники і вся армія просвітників через дитячу «Роман-Газету» отримали новий засіб у боротьбі з безпризорністю. Завданням позашкільної діяльності стало те, щоб цю газету знали всі діти, щоб вони хотіли придбати її, організовувались в групи, щоб купити черговий випуск. На всіх дитячих зборах, дитячих конференціях, у всіх школах зацікавлювали дітей до придбання «Роман-Газети». Доречі, те саме слід робили і серед дорослих, озвучуючи гасло:

«Замість пляшки вина передплати для своїх дітей «Роман-Газету»! Разом з цим з цим позашкільні працівники повинні були вести роботу з виявлення інтересів, запитів, вимог, які діти пред'являють до такої незвичної книги. Крім того, навколо кожного випуску «Роман-Газети» розвивали виховну роботу, організуючи з цією метою диспути, обговорення, збори дітей [69, с. 21].

У межах клубної роботи з дітьми зароджується ще одна нова форма соціального виховання дітей засобами друкованого слова – *ходяча (жива) газета*. Настінна газета, перенесена на літній час на майданчик із вузько-клубної перетворюється в газету, яка висвітлює роботу дітей і молоді усього навколишнього району [68, с. 7-8]. Така «ходяча» газета відіграла важливу роль у справі політичної поінформованості, адже в яскравій і мальовничій формі інформувала дітей про останні політичні події, про досягнення радянського союзу, про господарське і культурне будівництво, про життя партії, комсомолу, піонер організації і неорганізованих дітей в межах поза межами Радянського союзу. Таку газету повинен був мати кожен клуб, а свої політ-інформації (виступи) діти повинні були проводити не тільки в клубі, а й, що особливо важливо, рухатися по найближчим дворам, майданчикам і скверам. Жодна політична подія не повинна була пройти мимо уваги дітвори – коротенькі п'ятихвилинні бесіди на майданчику повинні допомогти дітям розібратися в цікавлячих і хвилюючих їх питаннях. А таких питань немало – соціалістичне змагання, події в Китаї, переслідування революціонерів в Румунії тощо. Важливо було організувати вечірній клуб на повітрі і гуртки з ліквідації неграмотності [68, с. 8]. У процесі соціального виховання неповнолітніх, долучення їх до культури необхідно було вчити дітей розуміти музику, оволодівати виконавським мистецтвом, знаходити сенс в тому, що слухаєш чи виконуєш, цьому сприяла така форма позашкільної діяльності, як *музичні години*. Залучаючи дітей, їхніх рідних і близьких до участі в оркестрі, проводилися музичні дні – справжнє свято, коли дотримувалися всі сценічні традиції – організований вихід на сцену, створені

своїми руками з паперу зелені банти і чорні окуляри, незвичайні інструменти, зіграність [69, с. 26].

У дослідженні Н. Стихун доведено, що впродовж 1920-1939 рр. в Україні набули позитивної динаміки такі засоби театрального мистецтва, як: діяльність драматичних гуртків, пересувні просвітницькі потяги, дитячі клуби, будинки, самодіяльні театральні колективи, студії сценічного мистецтва при Академії соціального виховання, культурно-освітніх товариств, художньої (театральної) тощо [242, с. 204-205].

На зміст театралізованих постанов значно вплинув той факт, що у травні 1922 року було прийнято рішення Головосвіти УРСР про так звану цензуру видовищ, з метою заборони демонстрації творів антирадянського, націоналістичного і релігійно-містичного змісту та для контролю створено Головний репертуарний комітет [191, с. 152].

Вивчаючи тематику театралізованих вистав того часу, відзначимо конкурс на кращу п'єсу на тему «Сім'я і виховання дітей» мета якої – педагогічна пропаганда серед дорослих, показ перебудови сімейного виховання в напрямі допомоги у справі комуністичного виховання дітей. В сюжеті повинно було відобразити боротьбу нового виховання зі старим, показати моменти, які погано впливають на дітей в сім'ї – алкоголізм, антисемітизм, релігія і інші пережитки дореволюційного побуту та показати яким чином сім'я може бути допоміжною ланкою у справі суспільного виховання, причому неможна протиставляти сімю школі чи піонерському загону. Потрібно взяти один із зазначених моментів за основну ідею п'єси, необхідно висунути ті явища радянського сімейного і суспільного життя, які сприяють реалізації методів комуністичного виховання підрастаючого покоління. Тому в п'єсі треба відобразити роль партійних, радянських і суспільних організацій, органів Наркомпросу, як по шкільній так і позашкільній лінії, піонерських організацій, учнівських організацій, про важливу роль учителя і вожатого. П'єса повинна відповідати вимогам клубної сцени і, по можливості, самодіяльного сільського театру, тобто бути

п'есою положень, а не характерів, без надлишкового психологізму. Будуючись на побутовому матеріалі, вона не повинна бути нав'язливою агітацією чи складною для постановки і мати найменшу кількість декораційних змін. Число дійових осіб не повинно бути більше ніж 15, з приблизно рівною кількістю чоловічих і жіночих ролей, дітей не більше 3-4 персонажів, причому виконавцями дитячих ролей повинні бути дорослі, а про дітей дошкільного віку слід лише упом'янути [66, с. 47].

На 1929-1930 роки у РСФСР заплановано було створити 12 обласних пересувних дитячих театрів, 30 дитячих денних івечірніх університетів, 300 пунктів педагогічних консультацій для батьків з питань виховання дітей, пересувних дитячих технічних станцій для сіл та робітничих поселень; пересувні інструктивні виставки по роботі з дітьми з виїздами по країні («Чим і як зайняти вільний час дітей в робітничому селищі, в колгоспі», «Як навчити дітей трудовим навичкам», «Релігія і боротьба за дітвору»), 3000 осіб охопити короткотривалими курсами з підготовки керівників для дитячих кімнат в робітничих районах, відкрити дитячий заочний університет який би охопив 15-20 тисяч дітей, побудувати центральний дитячий палац.

Для забезпечення дитячого руху слід було знайти такі ресурси: набори цікавих книг і іграшок, для чого необхідно було масове здешевлене їх виготовлення; прості дешеві проєктивні (чарівні) ліхтарі з діапозитивами різної тематики для дітей; прості набори інструментів для занять з трудового навчання; невеликі дитячі бібліотеки-пересувки з підбіркою книг для дитячого читання, для того щоб завітати у віддалені містечка та села; легкі злободенні п'еси, інсценування, матеріали для стінгазет, дитячих постановок в самих спрощених умовах; невеликі за обсягом (5-10 метрів) кінострічки, де б показували море, водоспади, роботу комбайну, трактора, паровоза, екскаватора тощо; нові масові дитячі пісні [71, с. 27-28].

У гуртку для першокласників «Мурзилки» ініціювалися відкриті драматизації на різні близькі до побуту дітей та їхніх сімей теми. Наприклад, «Дикі тварини» – діти зображували як селянин повертається додому із міста,

на нього нападають вовки, селянин запалює пучок соломки, кидає в них і спасається або «Охорона здоров'я» – із столів будують імпровізовану піч, на якій умовний хворий, зовуть знахаря, стан хворого погіршується, зовуть лікаря – допомогло, а знахаря виганяють з села. Цікаво, що готових текстів дітям не видавали, кожен повинен був увійти в свою роль, вжитися і по своєму її відіграти. Усі разом діти відчували радість творчості [71, с. 30]. Аналізуючи інноваційні практики соціального виховання дітей засобами театрального мистецтва у закладах позашкільної освіти у 20-35 рр. ХХ ст., відзначимо, що одним із видів театральних постановок, який мав значний сценічний ефект при мінімальних затратах часу і коштів був *Театр «живих тіней»*. Головним принципом організації такої форми роботи виступало – відображення на білому фоні темного силуета-тіні від предмета чи предметів, що знаходяться між джерелом світла і екраном. Згодом дана форма повинна була бути поштовхом для створення гуртка «любителів театру тіней», який би детально розробляв як технічні сторони показу вистави, так і створювати репертуар, адже готових п'єс майже не було; давати поради і консультувати дітей в клубах, загонах, школах стосовно театру; виступати з виставами перед глядачами [67, с. 3-4].

Бесіди про виховний вплив кіно під час екскурсії в кіно для групи із 20-25 батьків і громадських-робітників. Перед початком екскурсії батькам задають питання «Чи часто ходять діти в кіно? Що вони дивляться? Як ви, батьки, ставитися до того, що діти відвідують кіно для дорослих?». Правильні відповіді на ці питання повинні з'явитися під час екскурсії. За домовленістю з учасниками будуть такі зупинки: 1. На вулиці, не доходячи до кіно. 2. Біля входу у кінотеатр. 3. В вестибюлі кінотеатру. Під час зупинок екскурсанти повинні подивитися як ведуть себе діти, чим цікавляться і що отримують.

Після завершення сеансу, екскурсанти обговорюють екскурсію та роблять висновки [71, с. 68-71].

Актуальний для часу, що досліджується напрям соціального виховання дітей – антирелігійне виховання – реалізовувався як під час навчання

основам наук, закладаючи фундамент послідовного матеріалістичного світогляду, зокрема у формі просвітницьких лекцій, організації дослідів, так і в процесі масової позашкільної роботи. Серед ефективних методів позашкільної освіти того часу, що інтенсивно реалізовувалися на базі сільбуд відзначимо методи агітації та антирелігійної пропаганди. До цього залучались велика кількість активістів-пропагандистів: шеф працівники, культурно-побутові комісії, культурно-освітні та шкільні працівники, клубні працівники хат-читалень, сільські агрономи і лікарі, інструктори в споживчих спілках [71, с. 140].

Відзначимо, що вибір форм і методів соціального виховання у межах цього напрямку обмежувався лише фантазією суб'єктів такого виховання. Це привело до виникнення широкого спектру не лише педагогічних, а іноді й антипедагогічних інновацій. Серед останніх, наприклад, виявлені нами на сторінках щомісячного журналу з питань позашкільного виховання дітей та підлітків «Позашкільник» Народного комісаріату освіти, дитячі екскурсії на кладовище з метою формування у молодого покоління матеріалістичних уявлень про людське життя. Зокрема, у згаданому педагогічному джерелі вказується, що екскурсію на кладовище на тему «Куди зникає людина після смерті», організовує Піонерський загін, який, крім того, проводить виховну роботу з сім'ями щодо підвищення педагогічної грамотності у вигляді конференцій для батьків, бесід для батьків і дітей (наприклад, бесіда робітника Жезлова на тему «Чим я незадоволений своїм Петром») [69, с. 11-12]. [Зазначені форми подавалися як цікавий та корисний досвід соціального виховання неповнолітніх, що, на думку авторів, заслуговували на популяризацію.

Виховним впливом охоплювалися й наймолодші. Зокрема організатори гуртка для першокласників «Мурзилки» розуміючи, що «...діти живуть сім'ями, де іноді йде боротьба поколінь, новий побут бореться зі старим...», влаштовували разом з дітьми культпоходи, відзначали День жінки [69, с. 29].

Особливо активізувалась антирелігійна робота перед великими релігійними святами, серед яких велику увагу приділяли Різдву та Великодню. Так, наприклад, відповідно до архівних даних, напередодні свята Різдва Христового Міністерство Народної Освіти, Кам'янецької округи на Поділлі, звертаючись до районних інспекторів, учителів та осередків ЛКСМУ з приводу наближення Різдвяних свят зазначало: «перед Різдвом у дітей помітно підвищується настрій, і приходить ідея про ялинку і колядки... відповідно оцінюючи ситуацію нам потрібно використати як одну із форм антирелігійну різдвяну пропаганду». Для цього Відділом народної освіти було вироблено технологію організації «червоної ялинки», що полягала у наступному: «1) Висвітлення антирелігійних тем у стінгазетах для дітей та молоді; 2) Виготовлення та розповсюдження революційних та антирелігійних плакатів; 3) Зобов'язати відвідання в місцевих музеях спеціально організованих відділів релігійної культури; 4) Підготовка революційних та антирелігійних п'єс; 5) Розучування дітьми червоних колядок» [304].

Антипасхальну кампанію починали за місяць до святкування Великодня. У сільських будинках, хатах-читальнях та клубах владою було рекомендовано проводити будь які види агітаційно-пропагандистської і антирелігійної роботи з молодим поколінням, влаштовувати безкоштовні вечори та масові гуляння, залучаючи як можна більше молоді [201, с. 6].

Антирелігійне виховання і суспільно-політичне виховання широко розгорталось влітку, коли дуже багато релігійних свят (Троїця, Спас, Петрів день тощо), навколо яких можна провести ряд антирелігійних бесід, влаштувати антирелігійний карнавал, вечір з виступами хімічних гуртків з демонстрацією дослідів, які б пояснили дітям «церковні дива» [66, с. 7].

Культурний ріст країни взагалі, і підвищення культурних запитів дітей і підлітків зокрема, пред'являють до позашкільної вимоги не тільки кількісного зросту, а й якісного покращення. Поряд з цим, підготовка і організація зимової та літньої позашкільної роботи у канікулярний період проводиться в умовах переходу промисловості, радянського апарату і шкіл на безперервний

промисловий тиждень, що призведе до того, що дні відпочинку батьків та їх дітей у більшості випадках не будуть співпадати, а, отже, значна кількість дітей потраплять в стан безпризорних. Організація вільного часу таких дітей позашкільною роботою стає актуальним завданням. Все це ставить вимогу розширення існуючої мережі позашкільних закладів, відкриття нових, організація масової позашкільної роботи, включення ряду нових форм і видів, достатньої гнучкості організації всієї роботи, яка дозволяла б одночасно і з використанням невеликих зусиль обслуговувати широкий контингент дітей і підлітків. Зрозуміло, що зазначені завдання можна виконати тільки у випадку, коли організація і проведення позашкільної роботи бути в полі зору не тільки органів народної освіти і піонерської організації, а і всіх радянських, професійних, кооперативних і інших громадських організацій. Відзначимо, що для вирішення грандіозних завдань позашкільної сфери необхідно було залучати додаткові сили з розділу охорони дитинства, бо провідне завдання цього відділу профілактика безпритульності є у нерозривній єдності з завданням розгортання широкої позашкільної роботи, які тільки спільними зусиллями можуть бути виконані.

Органам Відділу народної освіти разом з бюро піонерів і професійними союзами організувалися збори та конференції з метою привернути увагу громадськості, довести важливість застосувати сили і засоби до позашкільної роботи. Особлива увага органів народної освіти і піонерорганізацій зосереджувалася на стимулюванні і своєчасном використанні ініціативи та самодіяльності батьків: в жилтовариствах, робочих казармах, школах, на фабриках і заводах, при дитячих клубах і інших закладах.

Розгортання зимової позашкільної роботи потребувало значної кількості підготовлених кадрів: керівники дитячих майданчиків, організатори екскурсій, рухливих ігор і розваг, розповідачі, читачі, бібліотечні працівники, керівники різних галузей художньої роботи, трудовики та ін. Слід зробити так, щоб кожний позашкільний захід був забезпечений групою безоплатних працівників з громадського активу. Культурно-побутові комісії жил

товариств і робочих казарм, фабзавкоми підприємств, профсоюзи, жінвідділи, о-во «Друг дітей» повинні виділити працівників, працівниць, просвітників, техніків і інженерів, які частину свого часу зможуть приділити позашкільній роботі з дітьми. В тому ж руслі слід провести роботу з піонерськими і комсомольськими організаціями, учнівськими самоорганізаціями, які можуть виділити для цієї роботи дітей старшого віку. з цими кадрами слід провести попередню роботу, розподіливши їх за спеціальностями, а з боку Відділу народної освіти або існуючих позашкільних закладів повинно бути забезпечено постійний інструктаж цих працівників.

Готуючись до зими, в першу чергу, ставилися питання організації таких видів і форм роботи, які дозволили б дітям деякий час власного дозвілля проводити на свіжому повітрі. Тому заняття фізкультурою, лижі, вилазки і походи, зимові свята і карнавали, просто забави, ігри і розваги на відкритому повітрі, трудова діяльність, яка стосується обладнання місць для занять на повітрі, спостереження зимової природи повинні знайти місце в плані зимової роботи з дітьми [284].

Відзначимо, що перелік рекомендованих у зимку 1929-30 рр. Відділом народної освіти зимових ігор, а особливо ігор на снігу і з снігом, знайдений у тогочасних джерелах інформації [284], не дуже великий, проте містить ряд цікавих і не складних та, мало відомих ігор, які і сьогодні можна проводити у будь-якому місці, де є сніг, сприяючи згуртуванню дітей у період дозвілля (Додаток Б). Так, цікавими й корисним для прищеплення дітям здорового способу життя, творчості та колективізму були й інші зимові ігри на свіжому повітрі, зокрема **«Гонка снігових куль»**, **«Снігові кола»** , **«Снігова скульптура»**, **«Спіральбол»**, **«Змійка»**, **«Котел»** тощо.

Місцем для зимової роботи з дітьми на відкритому повітрі ставали: зимовий майданчик снігова гірка лижна станція. Будучи найрізноманітнішими за розмірами і ступенем обладнання вони були широко організованими при дитячих клубах, школах, піонерських загонах жилтовариствах, робочих казармах, фабриках, заводах, колгоспах і совхозах.

Місцем для їх розташування ставали вільні майданчики землі при зазначених організаціях а також найближчі пустири, сади, бульвари, сквери, парки, ріка, ставок. Відділ народної освіти мав розробляти оперативні плани, де були б враховані усі місця, які можна було б використати для організації роботи з дітьми взимку, які до цього часу повинні для зимового дозвілля використовувати необлаштовані для цього місця такі як доріжки і тротуари.

Для залучення великої кількості дітей необхідно було мати достатню кількість спортивного інвентарю, за браком останнього пропагандувалися ковзани і лижі, які можна зробити власними руками. Технічні станції повинні були забезпечити дітей у необхідній кількості трафаретами, вказівками, листівками, які б доступно пояснювали як зробити необхідний вид зимового інвентарю. Таку масову роботу проводили «енергійно, підштовхуючи дітвору на визначені, здорові справи, які мають позитивний виховний вплив» [71].

Спортивні дитячі змагання повинні бути обов'язковими в зимовій роботі, організовуючи той чи інший лижний пробіг, змагання лижників, які присвячені пропаганді кооперації, ми зможемо привабити різні кооперативні організації до надання допомоги ними на організацію подібних змагань на визначені, здорові справи, які мають позитивний виховний вплив» [71, с. 2]. Відзначимо, що зимова робота з дітьми не обмежувалася лише фізкультурним напрямом, розвивалися і інші позашкільні масові заходи, що сприяли соціальному вихованню дітей: дитячі ранки, вечори, виступи колективів дитячої самодіяльності, широкий обмін між загонами, школами, дитячими будинками, випуск і розповсюдження спеціальних дитячих абонементів на кіно-сеанси і художні виступи, організація найрізноманітніших, ретельно підготовлених конкурсів (технічних, художніх) – як зазначалося у тогочасних джерелах: «всі ці форми масової роботи, не дивлячись на нашу скутість у фінансових можливостях, можуть бути розвинути ширше, а головне, вони повинні проводитися систематично і у визначений час на визначені, здорові справи, які мають позитивний виховний вплив» [71, с. 2].

Продовжуючи вивчення інноваційних практик соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у 20-35 рр. ХХ ст., розглянемо організацію дозвілля сільських дітей й у літній період. Не дивлячись на швидкий ритм життя села влітку, навіть недовготривалі години відпочинку діти та молодь намагаються використати для гуляння, ігор, веселощів, зібрань на свіжому повітрі. Проте, знаходячись поряд з молоддю діти переймають у старших товаришів найбільш різкі, яскраві і в той же час негативні риси – лайку, хуліганство, пустощі. Є ряд вогнищ, навколо яких діти збираються і самостійно – навколо школи, на ринку, біля річки чи в лісі, але найчастіше такі зібрання проходять неорганізовано, і в результаті них діти набувають не стільки корисні, скільки шкідливі для розвитку, а іноді і для здоров'я навички. Все це заставляє чітко і визначено поставити питання про організацію літнього дозвілля дітей, тобто не лише заповнення їх вільного часу, не тільки відволікання від негативного впливу соціального оточення, а перед організаторами стоїть важливіше завдання – оздоровлення сільського побуту, підвищення загального і політичного розвитку і виховання сільських дітей [71]. Ініціативу щодо організації вільного часу дітей повинні взяти на себе комсомол, піонерський загін, учителі, працівник хати-читальні, приїхавший на літні канікули студент, робітник. На допомогу організатор повинен взяти невелику групу молоді, сформувати з них міцне організаційне ядро. Придивитися до активу сільської молоді, відібрати 5-6 осіб – лідерів і запропонувати їм організувати групу забійників, показавши ряд цікавих, веселих ігор, ряд форм організації дозвілля. Після подібної короткотривалої підготовки (1-2 вечори), організатор разом з групою активу проводить декілька вечорів, ранків, масову гру в лісі, вечір біля вогнища, цікаві ігри з м'ячем на воді, масові танці. У випадку, коли організатор не міг догий час проводити роботу, він пов'язує створене ним ядро з одним із постійних громадських робітників села (член сільради, активним представником батьків або старших братів чи сестер, педагогом тощо), який продовжує допомагати дітям щодо питань організації їх дозвілля [71, с. 9].

Слід охарактеризувати основні види організації дозвілля в сілі влітку: можна використати для дозвілля невелику ділянку біля школи чи сільської ради, подібну ділянку можна обладнати і на околиці села, ринковий майданчик. Театр «Петрушки» - поставити великий ящик, обтагнути його папером і пофарбувати крейдою або сажею, підготувати ляльки і розучити невелику п'єсу. По тому ж ринку діти можуть пройти організованим строєм з гаслоами, з викриками, а під час зупинки і з промовою до дорослих – з приводу соціалістичного змагання, битви за урожай, допомоги школі, піонерам. Звідси ж з ринку можна повести дітей на річку і там організувати ряд ігр і змагань, рухливі ігри на пляжі, фізичні вправи, навчати плаванню, показати надання допомоги людям, які тонуть. В лісі поряд зі збиранням ягід, трав і т.д. можна проводити бесіди: «Навіщо нам потрібен ліс» про значення лісу для сільського господарства і для міста, як його охороняти; хто з птахів і звірів наші друзі, а хто-вороги; організувати ігри в розвідників (одна партія дітей шукає іншу за слідами та шукають захований в лісі прапор, розучити передачу сигналів за допомогою свисту, платків, дзеркалом, азбукою Морзе [285, с. 10].

Особлива увага надавалася організації соціального виховання дітей у період літніх канікул. Аналізуючи історико-педагогічні документи, бачимо списки занять, які можна проводити з дітьми в літній час, зокрема (Додаток В).

Влітку активізувалася робота з дітьми щодо авіа-моделювання, для чого рекомендувалося зацікавлювати і залучати дітей до гуртка юних авіаторів показом досягнень та організації масових свят, катання дітей на човнах, які рухаються за допомогою повітряних зміїв, запускання моделей літаків, планерів, великої повітряної кулі. Після привернення уваги дітей почати практичні заняття: виготовлення «мух» (найпростіших пропелерів) та організація їх змагань, гра запуск «мух» в ціль (ціль-зображене на папері коло), організували свято з постановкою живої і авіа-газет [68, с. 18-19].

У випадку коли необхідно організувати роботу юних авіаторів там, де ще немає відповідних гуртків слід розпочати з найлегшого – виготовлення низки авіа іграшок і найпростіших моделей приваблюючи до такого виду діяльності дітей і підлітків віком 8-16 років. Слід якнайширше розповсюдити інформацію про організацію авіа роботи. Всіх дітей, які збираються слід розподілити на групи за віком 8-9, 10-12, 13-14, 15-16 з розрахунку, що у кожній групі повинно бути не більше 10 дітей. Список справ, якими можуть займатися діти з авіа-моделізму: муха, стріла і голуб, парашут, планер по типу параболи, повітряна куля (монгольф'єр), метелик, повітряний змій, повітряний поштар [68, с. 18-19].

Поряд з практичною роботою треба провести з дітьми ряд бесід: які бувають повітряні машини, навіщо країні повітряний флот, використання повітряних сил на війні і в мирному житті, навіщо будувати авіа-моделі.

По завершенні роботи слід провести конкурси на виготовлення найкращої авіа-моделі, свята з демонструванням авіа-моделей, екскурсії на аеродром, авіаційний музей – все це зацікавить дітей та надасть авіа-роботі масового характеру.

Гра «Пошуки повітряної кулі»: діти запускають повітряну кулю, яка летить туди, куди віднесе її вітер, а головним завданням гравців є якомога швидше знайти і повернути кулю до місця запуску. Варіанти гри: пошуки проводять окремі діти; влаштувати пошук-змагання декількох команд (піонер загонів, школами тощо); естафета з кулею – діти поділені на дві групи, які у свою чергу діляться на тих, хто запускає і тих, хто ловить. Кожна з груп запускає свою кулю і ловить клю суперників.

На початку конкурс слід провести в масштабі одного загону, майданчика або гуртка, а потім, використовуючи отриманий досвід, можна організувати більш масштабні конкурси. Загалом в подібні конкурси потрібно приваблювати якомога більшу кількість дітей, для чого слід провести попередню підготовчу роботу:

1. Організувати ініціативну групу дітей для написання і розповсюдження об'яв, охопити найближчі майданчики, щоб домовитися про їх участь в конкурсі. така група буде відповідати і за технічну підготовку конкурсу: вибір місця для проведення конкурсу, підготовку інвентарю і т.д.

2. Організувати журі.

3. Провести агітаційну кампанію – ряд бесід про значення конкурсу, про призовий фонд. В число доповідачів слід включити дітей з ініціативної групи і членів журі. Для мотивації майбутніх учасників конкурсі слід підготувати призи і облаштувати куточок конкурсу, на якому розмістити положення про конкурс, повідомлення про хід підготовки, виставити літературу з питань будівництва тієї чи іншої моделі, продаж необхідних матеріалів [71, с. 19].

Фізкультурні виступи «жива машина» - це дуже гнучка постановка, може бути легко адаптована до будь яких умов, є ефектним видовищем, може бути залучено велика кількість дітей, час на підготовку найпростішої постановки складає не більше 30-40 хвилин. Проте, є і складніші варіанти, які потребують від виконавців попередньої підготовки, і можуть бути виконані лише школярами старшого віку II ступеня. [70, с. 33].

Характеристика інноваційних практик соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у 20-35 рр. ХХ ст. була б не повною без відомостей про форми організації дозвілля у дитячих будинках та комунах

Робота дитячого будинку для дітей комунарів. 1) Розпорядок дня:и в 7:00 годин ранку – підйом, 8:00 – сніданок, з 9 години до 13:00 діти віком від 8 до 16 години на заняттях в школі. В 13:00 – обід, потім до 16:00 – вільні ігри, прогулянки, в'язання мережива, робота в столярній майстерні, прибирання двору, висадка рослин, розпилювання дров тощо. З 16:00 до 18:00 – підготовка до занять. 18:00 – вечеря, з 19 години до 22 години діти граються, читають книги, репетирують спектаклі, піонер-зібраннями тощо. О 22:00 – відбій. Дошкільники ж займаються в будинку. З 14 до 18 години гуляють на свіжому повітрі, граються, співають, вивчають вірші тощо. В ясну

погоду діти проводять багато часу на повітрі: прогулюються по маєтку або околиціх, граються в піску, бігають наперегонки, спостерігають за природою, слухають розповіді виховательки. В холодні або дощові дні малюки залишаються вдома і не сидять без діла: працюють з папером, співають, по черзі розказують вірші, потім граються в рухливі ігри «Кішка та мишка», «Пошта», «Кільце», «Зіпсований телефон» та інші. Після ігор дітям пропонують помалювати, заняття ліпленням фігур, букв, грибів, придумують казки тощо. О 20:00 відбій [70, с. 38].

Всі спори, сварки, чи навіть бійки протягом дня швидко вирішуються вихователями. Напередодні вихідних днів дітей відпускають додому до батьків. Полюбилися дітям відвідини дитячого будинку різними цікавими людьми. Влаштували ціле свято – діти за власної ініціативи співають для відвідувачів хором, розповідають вірші, показують свої роботи з паперу тощо [70, с. 39].

Наступним важливим елементом соціального виховання дітей у дитячому будинку є повне самообслуговування. Діти шкільного віку слідкують за чистотою, допомагають в роботі вихователя з дошкільниками. Окрім того діти в порядку виконання так званої загальної роботи, яка є обов'язковою для всіх, школярі прибирають двір і садibu від сміття, копають грядки в саду, саджають рослини, ходять за продуктами до загального складу комуни разом з завідуючим дитячого будинку або кухарями. За потреби найсильніші підлітки у вільний час допомагають в рільництві та тваринництві (збирають буряни з орних земель, борнують на конях землю, підвозять вижаний хліб до місця молотьби, випасають свиней, овець тощо. При дитячому домі організовано піонерський загін, який займається видавництвом настінної газети, виписують «Піонерську правду». Діти готуються до відзначення свят: проводять декламації, хорові пісні, вистави тощо. Відповідно до статі дітей навчають різному ремеслу: дівчатка в'яжуть нескладне мереживо, різні речі, виготовляють іграшки для школярів; хлопці

вивчають ази столярного і слюсарного ремесел, деякі захоплюються голубівництвом [70, с. 39].

У цілому, на основі вивчення архівних джерел, наукової літератури і періодичних видань узагальнено інноваційні практики соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у 20-35 рр. ХХ ст.

Установлено, що у цей час відбувалося усталення основних форм позашкільної роботи, започаткованих просвітницькими товариствами початку ХХ ст. та перетворення їх на позашкільні заклади, мережу яких склали: дитяча станція, будинок художнього обслуговування дітей (центральної, обласної, окружної, міської), дитячий університет, дитячий клуб, дитяча хата-читальня, дитяча бібліотека, дитячий парк культури і відпочинку, музей дитячої творчості, дитячі екскурсійні бази, технічна станція тощо.

Педагогічно цінними формами соціально-виховної роботи з дітьми 20 – 35 рр. ХХ ст. у межах напряму, що забезпечував *трудове виховання, організацію дитячої дослідницької науково-технічної та природо-натуралістичної діяльності* були технічні, краєзнавчі гуртки, дитячий університет (дитячий заочний університет, денні або вечірні дитячі курси), демонстрація технічних досягнень, технічні майстер-класи, технічні ігри і заняття, серед яких, наприклад, гра «Телефон»; ящик-організатор, гуртки фотографії та авіа-моделізму, конкурси на виготовлення найкращої авіа-моделі; дитячі бригади для організації позашкільної роботи з сільськими дітьми тощо. Популярними стають форми залучення дітей до вивчення природи: гуртки юних натуралістів, конференції дитячих сільськогосподарських гуртків, двотижневі курси для юннатського активу, участь в весняній посівній та різдвяній антирелігійній кампаніях, екскурсбазі або позашкільні бази, екскурсії-конференції, спостереження за явищами природи, гуртки «Юних мандрівників», самоекскурсії, дослідження куточок живої природи тощо.

Серед найсприятливіших форм просвітницької, пропагандистської,

агітаційної роботи у досліджуваній період популярності набули словесні форми соціального виховання у позашкільлі – лекція, бесіда, дискусія, обговорення важливих тем, збори, консультація, інструктаж тощо, а також форми, які мали на меті привчання населення до читання: книжкові виставки, гучні читальні, театралізовані читання, масовки, літературні вечори, агітпаради, агітплакати, групове читання періодичної преси, конкурси на визначення кращого читця, підготовка вирізок із газет за цікавими для аудиторії темами, «групи читання вдома» тощо, а також дитячі свята, кіно-ранки, концерт, театралізація, театр «Петрушки», ігрові програми, майстер-класи, вечори, ранки, масові заходи, танці.

Фізкультурно-оздоровчий напрям соціального виховання дітей у позашкільних закладах, передбачав реалізацію таких організаційних форм роботи, як: фізкультурні виступи «жива машина», спортивні дитячі змагання, заняття фізкультурою, лижі, вилазки і походи, зимові ігри, забави, ігри і розваги на відкритому повітрі, гру в лісі, вечір біля вогнища, цікаві ігри з м'ячем на воді, дворові майданчики, тощо.

Виділено такі основні методи соціального виховання в позашкільних установах 20-х – 35 рр. ХХ ст., це – метод соціалістичного змагання, метод створення заохочувальних заходів, бригадно-лабораторний метод (Дальтон-план), метод проектування, комплексний метод, пропаганда, агітація, демонстрація, переконання, живі розповіді, літературний, метод друкованого слова (підготовка стінгазет, плакатів, статей, віршів), метод живого слова (усна газета, суди виступи), метод письмових завдань (написання творів, агітвіршів на задану тему), метод залучення до масових дійств (виступи, вечори, звіти, зустрічі); театральний (частушки, балаган, естрада, клоунада, побутова імпровізація, художній вечір, масові постановки, масові дитячі агітаційні ігри); музичний (хори, оркестри, ансамблі, змагання колективів творчої самодіяльності); образотворчий (розробка ескізів плакатів, транспарантів, декорацій) тощо. Визначено засоби соціального виховання в

позашкільних закладах, зокрема: педагогічної анімації, технічні засоби, зокрема чарівний ліхтар, засоби наочності, засоби друкованого слова тощо.

3.2. Зміст, форми і методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в 1936 – 1959 роках

Упродовж 1936-1959 рр. визначення змісту, урізноманітнення та поширення тих або інших форм і методів соціального виховання дітей у позашкільних освітніх закладах залежало від суспільно-історичної обумовленості та цінності їх в процесі здійснення ідеологічного впливу на свідомість індивідуума, безпосередньо залежачи від постанов, рішень і завдань ухвалених владними структурами (див. п.п. 2.2.), що детермінувало значне гальмування подальшої їх еволюції. За характеристикою С. Горбенко, у з другої половини 30-тих по 50-ті роки ХХ століття відбувся перехід до переважно авторитарних форм і методів роботи з дітьми [50, с. 150]. Проте, наголосимо, що зазначений процес у цей досить насичений і різноманітний за історичними та історико-педагогічними подіями період розгортався нелінійно: спостерігалися часи посилення тоталітарного впливу держави на демократичну педагогічну думку та, навпаки, часи «відлиги». Значна кількість проаналізованих вище інноваційних форм і методів 20-х – середини 30-х рр. були впроваджені й у соціальне виховання дітей у позашкільних закладах з 1936 р. по кінець 50-х рр. ХХ ст. Наступність зберегалася і у напрямках соціально-виховної роботи з неповнолітніми на дозвіллі.

Відзначимо, що завдяки різним траєкторіям історичного розвитку у Центрі, на Сході і Заході України зміст та засоби соціального виховання були дещо іншими, хоча і доволі подібними.

У центральних регіонах України та на Сході у передвоєнний період продовжувався розвиток напрямів та форм соціального виховання учнів у позашкільних закладах, започаткованих у 20-х – 35-му рр. ХХ ст. Провідними серед таких напрямів у позашкільних закладах залишаються

трудове виховання, організація дитячої дослідницької науково-технічної та природо-натуралістичної діяльності, демонстрація технічних досягнень, залучення до читання художньої літератури та періодичної преси і обговорення прочитаного тощо. Одним із поширених напрямів соціального виховання дітей стає *художня самодіяльність*, що межує з агітаційною просвітницькою діяльністю.

Серед актуальних у другій половині 30-х рр. ХХ ст. організаційних форм: *словесні форми* соціального виховання у позашкільній (лекція, бесіда, дискусія, обговорення важливих тем, збори, консультація, інструктаж тощо), форми *привчання населення до читання* (книжкові виставки, читальні та читання, масовки, літературні вечори, виступи агітбригад тощо), форми *художньої самодіяльності та дитячої творчості* (дитячі свята, кіно-ранки, концерти, виставки, театралізації, ігрові програми, майстер-класи, вечори, ранки, танці).

Наголосимо, що у другій половині 30-х рр. ХХ ст., у зв'язку із посиленням соціального напруження у Європі, такі напрями соціального виховання неповнолітніх, як *технічний, фізкультурно оздоровчий, науково-дослідний* отримали виразну *військово-патриотичну конотацію*. Так, *технічні майстер-класи, ігри і заняття* було спрямовано, наприклад, на створення радіоприймачів, вивчення побудови гвинтівки тощо, фізкультурні заняття та дослідницькі походи перетворилися на *форми загартовування молоді*, виховання волі та витривалості, необхідних для захисту Батьківщини. Шаленої популярності набули *гуртки авіамоделювання, парашутного спорту, вивчення іноземних мов* (особливо німецької) та міжнародної мови есперанто.

На державному рівні в усі сфери соціально-виховної роботи з дітьми просувається метод *соціалістичного змагання*, що інтегрується навіть у сферу навчання – діти беруть на себе зобов'язання навчатися без трієк. *Пропаганда, агітація, демонстрація, переконання, метод друкованого слова,*

метод живого слова та інші залишаються провідними у роботі з дитячим населенням Східної та Центральної України.

Відзначимо, що в усіх регіонах України незважаючи на купу регламентуючих постанов другої половини 30-х рр. ХХ ст., одну з провідних ролей у формуванні соціальності вихованців позашкільних закладів відіграло *національно-патриотичне виховання, формування любові до великої та малої Батьківщини*.

На Західній Україні, що з 1939 р. доєдналася до складу УРСР, основними формами національно-патриотичного виховання визнавалися *імпрези, фестини (фестивалі), святкові концерти, академії, гуртки* (історичний, краєзнавчий, етнографічний, фольклорний, драматичний та ін.), *курси* (українознавства, бібліотечні та ін.), *лекції, реферати, національні свята, вечори, вистави* тощо. За даними сучасної дослідниці Я. Яців, тогочасні педагоги, усвідомлюючи велике значення туристсько-краєзнавчої роботи, проводили *прогулянки, мандрівки та екскурсії рідним краєм*, що було характерним і для Сходу. За відомостями авторки середини 30-х років ХХ ст. західноукраїнських землях значного поширення набули масові форми роботи, проведення *патриотичних акцій*. У позаурочних формах роботи педагоги використовували *бесіди, виховання прикладом і на прикладі, дискусії, переконання, наслідування, участь у добродійних акціях*, що забезпечувало ефективність виховного процесу. Основними засобами національно-патриотичного виховання західноукраїнські було відзначення *національних свят, музику, співи та мистецтво, працю, друковане слово, мандрівництво, таборування* та інше [273, с. 12-13].

На спрямованості та різноманітності змісту, форми та методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти позначилися події Другої світової війни (1939-1945), частиною якої була Німецько-радянська війна (1941-1945 рр.), що безпосередньо розгоралася на території України.

У межах даного дослідження викликає інтерес дослідження змісту та форм соціального виховання населення на окупованих фашистськими

військами територіях України. М. Михайлюк, аналізуючи агітаційно-пропагандистську діяльність органів окупаційної влади серед населення України у 1941–1944 рр., відзначає, що гітлерівські окупанти, з одного боку, з ненавистю ставились до всього радянського, а з іншого – намагалися грати на національних почуттях українського народу, дозволяючи, навіть, відкриття невеликої кількості шкіл, за допомогою яких, в основному, відбувалося поступове онімечування населення, а особливо молоді шляхом поширення фашистської ідеології. Для цієї мети використовувалися такі засоби соціального виховання, як: театральне мистецтво, друковані джерела інформації, пропагандистка діяльність, потужним засобом формування суспільної думки був вплив націоналістичних організацій (похідні групи ОУН), церкви, закладів освіти [243, с. 14].

А. Фомін зазначає, що й в умовах окупації люди прагнули до чогось духовного. Нацисти незначний час давали надію місцевій інтелігенції на можливість задоволення культурних національних потреб українського народу, не втручаючись в її діяльність з прагматичних міркувань. Так, відновив роботу Юзівський український музично-драматичний театр у м. Сталіно (у 1924 р. Юзівку перейменували в Сталіно, а в 1961 р. – у Донецьк), діяли театральні гуртки та клуби, відкрилися перші кінотеатри у містах Харків та Сталіно. Значно гірша доля спіткала відкриття початкових шкіл, дозволених окупантами. У Сталінській області ця робота розпочалась наприкінці 1941р., у Харкові затяглася до осені 1942 р. (в області ситуація була дещо кращою, на початку 1942 р. діяло близько 500 початкових шкіл, що понад у 3 рази менше, ніж до війни). Мізерна кількість шкіл, що розпочали роботу, здебільшого не опалювалась [245, с. 14].

Окупаційна влада намагалася контролювати усі засоби соціально виховного впливу на думку населення у період дозвілля. Відділ пропаганди „U” у військовій зоні окупації через мережу відділень здійснював цензуру публікацій періодичних видань і нагляд за роботою редакцій та друкарень, забезпечував функціонування радіомережі та кінотеатрів, розповсюджував

пропагандистську літературу та проводив усну агітацію [245, с. 14]. Особливого поширення така робота набула у другій половині 1942 р., коли нацисти почали розбудову інфраструктури дозвілля на Сході України. Зокрема, у червні 1942р. відкрився найбільший кінотеатр Харкова на 1 тис. місць. Налагодилась робота радіомережі Ворошиловграда, Харкова, Юзівки. На 1942р. припадає відкриття музичних шкіл, бібліотек, парків Харкова та інших окупованих міст. Театральні гуртки та клуби діяли у багатьох населених пунктах Сходу України. Проте з погіршенням становища на фронтах окупанти фактично звели нанівець культурне життя населення [245, с. 15].

Продовжуючи розгляд змісту, форм і методів позашкільної освіти важливо наголосити, що наприкінці війни та у перші повоєнні роки суспільство очікувало швидких зрушень на поліпшення свого становища, а радянська влада, комуністична партія та уряд І. Сталіна були зацікавлені будь-якими засобами мобілізувати населення на відбудову соціокультурної і освітньої сфер і відновлення народного господарства в Україні, що становила невичерпне джерело природних і людських ресурсів безпосередньо у центральній частині великого СРСР. Позашкільна робота була важливим напрямом роботи із суспільною думкою, що забезпечувала підтримання «високого бойового духу» населення, формування патріотично налаштованого та здатного до відданої праці молодого покоління. Культурно-освітню роботу з молодим поколінням було офіційно визнано найважливішим засобом соціального виховання дітей та політичного і культурного впливу на широкі верстви населення [204, с. 35]. Тож відновлення інфраструктури, розширення напрямів соціально-виховного впливу, збагачення форм і методів позашкільної соціально-виховної роботи виявилось у цей час гостро актуальним питанням.

Демонструючи урон, нанесений позашкільній сфері України військовими подіями, зазначимо наприклад, що до війни на Харківщині було 2000 клубів і хат-читалень, більшість з яких у воєнні роки було цілком

знищено, а приміщення не зруйнованих клубів використовувалися гітлерівцями як конюшні, склади тощо [287, с. 3]. Отже, відбудова інфраструктури дозвілля виявилася першим питанням, яке треба було негайно вирішувати. За курсом партії та уряду заклади культури мали перетворитися на «вогнища соціалістичної культури і місця відпочинку трудящих», а головні завдання, форми та методи організації дозвілля визначалися рішенням влади 24-26 травня 1944 р. на Пленумі ЦК КП(б)У було прийнято наголошено на необхідності про усебічного сприяння партійними організаціями роботі культосвітніх установ (будинки культури, клуби, хати-читальні, кіно, гуртки художньої самодіяльності та ін.) у впровадженні культури серед населення і розвитку політичної активності мас, пропагуючи кращі твори драматургії, пісенного, музичного, танцювального мистецтва, тим самим залучати усі верстви трудящих до пізнання світу прекрасного, формувати високі естетичні смаки, виявляти нові таланти, виховувати кращі риси характеру [208, с. 35].

Період кінця Другої світової війни та післявоєнної відбудови, за даними О. Титаренко, відзначився кількісним та якісним зростанням *бібліотек*, збільшенням чисельності *читалень*, адже владою було визнано їх важливими засобами соціального виховання дітей, осередками проведення культурно-виховної роботи та просвітницької діяльності з населенням [248, с. 96]. Це було результатом праці населення країни й свідчило про велике значення позашкільної сфери у житті суспільства. За даними тогочасних періодичних джерел відразу ж після визволення від окупантів трудящі та молодь Харківської області взялися за відбудову політосвітніх закладів. З перших же днів було створено спеціальні комсомольсько-*молодіжні бригади*, які поряд з відбудовою приміщень збирали будівельні матеріали, меблі та книжки для бібліотек. В області було відкрито вже 296 *клубів* і понад 500 *хат-читалень* та *червоних кутків*. В багатьох з них уже вируєвала змістовна робота: випускалась *стінгазета*, працювали *бесідники* і *агітатори*, хоріві, драматичні і музичні *гуртки* влаштовували *вистави*, поводилося *голосне*

читання улюбленої книги молоді «Як гартувалася сталь» М. Островського, а після відбувалися читання-диспути і концерти [12, с. 3-4].

Розбудовувалися й більш масові осередки дозвілля населення. Так, у 1944 р. було відкрито *Харківський держцирк*, що стало великою соціально-виховною подією для дитячого населення регіону. Відкриття сезону розпочалося мальовничим парадом учасників вистави – на арені виступали жонглери, акробати, турністи, повітряні гімнасти, комік-пародист [290, с. 4]. Дана подія чітко позначила орієнтацію держави на підготовку до мирного життя.

Проте, широке відновлення роботи соціокультурних та освітніх, у тому числі і позашкільних закладів було пов'язане зі значними труднощами: не вистачало обладнаних належним чином приміщень через їх зруйнованість, меблів, навчального приладдя (зошитів, ручок, олівців, підручників тощо); за браком зошитів писали на старих газетах, клаптиках різного паперу; мало було одягу, взуття, діти погано харчувалися; у зимовий період постійно поставала проблема з опаленням. Ускладнювало роботу закладів освіти й те, що склад дітей за віком та сімейним станом був різним [312, с. 163-164].

У бібліотеках при дитячих будинках не вистачало художньої літератури та підручників [313]. Так, наприклад, не в повному обсязі був забезпечений піонерськими газетами і журналами Андріївський дитячий будинок Ольгінського району Сталінської області [308]. У Лозно-Олександрівському дитячому будинку Ворошиловградської області бібліотека постійно була зачинена оскільки придбання нових книжок та оновлення старих вимагало додаткових коштів [337, с. 23].

Недостатня матеріальна база впливала й на рівень забезпечення дитячих будинків меблями, яких було обмаль. У зв'язку з цим у деяких дитячих будинках, як наприклад у Рубежанському № 1 Ворошиловградської області, діти через брак стільців у години дозвілля грали у шахи та шашки на підвіконнях або на підлозі [330, с. 25]. У зв'язку з відсутністю достатньої кількості столів вихованці Свердловського дитячого будинку

Ворошиловградської області по черзі готувалися до уроків, за маленькій стіл могли сісти тільки два учня, а решта спали, чекаючи своєї черги аж до пізнього вечора. Вихованці Ворошиловградського дитячого будинку № 2 обідали стоячи, стоячи готувалися до занять бо стільці були тільки для 5-річних дітей [335, с. 158].

Виникали й інші проблеми, пов'язані зокрема з неефективною організацією роботи за окремими напрямками соціального виховання. Так, на сторінках журналу «Молодь України» за 19 січня 1944 р. зазначається, що на жаль не скрізь належно ставляться до організації військової підготовки молоді. В Харкові, наприклад, надто повільно відновлюють діяльність спортивні товариства, а там, де вони існують, до них залучено мало молоді [288, с. 4] Нерідко різноманітні заходи, зазначені у планах позашкільної роботи не виконувалися. Так, у Лозно-Олександрівському дитячому будинку у 1950-1951 навчальному році зовсім не була організована робота гуртків [330, с. 25].

Наявність у позашкільній соціально-виховній роботі подібних недоліків, частково пояснювалася тим, що діючими і новоствореними клубами завідувала здебільшого молодь, незнайома з цією роботою. Секретар Харківського обкому ЛКСМУ по пропаганді та агітації І. Чирва відзначив, що для виправлення цієї ситуації відділом народної освіти було проведено п'ятиденний семінар для завідувачів районними клубами. Подібні семінари планувалося проводити систематично, щомісяця при районних парткабінетах, відзначалось також, що було б корисно організувати стаціонарні курси по підготовці інспекторів політосвітньої роботи та керівників гуртків художньої самодіяльності [287, с. 4].

Клуби повинні були поліпшити свою роботу шляхом створення широкого активу, *клубних рад*, які здатні допомогти крім іншого, розв'язати таке важливе завдання, як збір книжок і комплектування невеликих бібліотек, *бібліотек-пересувок*, роль яких у повоєнні часи була виключно велика. Працівники політосвітніх установ потребували й *методичних вказівок* з

питань змісту і форм роботи клубів; назріло питання про про *видання одноактних п'єс, скетчів і водевілей* для самодіяльних гуртків, *збірників пісень*; спостерігалася велика потреба в *настільних іграх* [287, с. 4].

Аналізуючи зміст соціального виховання неповнолітніх у повоєнні роки, наголосимо, що брак друкованої продукції дійсно був колосальним, а її видання спрималося як значна подія. За даними тогочасних джерел інформації, попит на книжку у визволених районах України був величезний, але повністю задовольнити його у держави не було можливості, оскільки фашисти розграбували і знищили книжковий фонд, а коштів на друк нової літератури катастрофічно не вистачало [293, с. 1]. Тому ще більш позитивно сприймається такий історичний факт, що Харківський міський комітет ЛКСМУ у 1944 р. підготував *збірник пісень* для молоді надрукований українською і російською мовами. У збірник увійшли популярні того часу тексти пісень Лебедева – Кумача – «На ворога! За батьківщину, вперед!», Ісаковського – «Москва, Москва», Суркова – «До побачення міста і хати», Френкеля – «Давай закуримо», Чуркіна – «Вечір на рейді» та інші [290, с.3].

Завдання подолання інформаційного голоду серед дитячого населення держави було покладене на комсомольські організації, які мали проводити *колективні читання*, що забезпечувало можливість, навіть при наявності мінімального книжкового фонду, знайомити дітей і молодь з найвидатнішими літературними творами. Як відзначалося у статті «Організація бібліотек, читалень, проведення літературних диспутів, голосні гуртки», виданої в останні воєнні роки, первинним комсомольським організаціям радилося взятись за створення бібліотечок власними силами, організувати збір літератури, створити на кожному підприємстві, в селі хоча б невелику бібліотечку [293, с. 1].

Постанова ЦК ЛКСМУ від 19 жовтня 1943 р. «Про участь комсомольських організацій УРСР у влаштуванні дітей-сиріт» передбачала активну участь комсомольських організацій по лінії допомоги органам народної освіти не лише у справі надання знедоленим дітям даху над

головою, одягу, харчів та медичного догляду, але й організації насиченого шкільного та позашкільного життя через облаштування класних шкільних кабінетів, кімнат відпочинку, забезпечення багатогранної виховної роботи [333].

Виконання зазначеної постанови на місцях у перші повоєнні роки супроводжувалося об'єктивними труднощами, які були пов'язані з відсутністю кваліфікованих вихователів та майстрів для роботи з дітьми у гуртках, догляду за ними у вільний час та на дитячих майданчиках. Давалися взнаки й матеріальні труднощі. В силу складної економічної ситуації, держава прагнула здобути перемогу у Великій Вітчизняній війні і всі наявні ресурси спрямовувала спочатку на військові потреби, а згодом на швидке відновлення промисловості У довідці від 13 січня 1944 р. «Про участь комсомольських організацій Сталінської області у влаштуванні дітей-сиріт» на виконання даної постанови, зазначалося, що культурно-масова робота з дітьми ще проходить на низькому рівні. Читки та бесіди одноманітні та нецікаві, творча самодіяльність не організовується, не має ані походів, ані військових ігор, не вистачає літератури, а піонерська робота знаходиться лише в стадії організації [65, с. 172-173]. Функціонують майстерні та гуртки, але вони обладнані так примітивно, що займатися в них дітям нічим [333, с. 2-3].

У березні 1944 р. пленум ЦК ВЛКСМ видав ще одну постанову, яка значно сприяла посиленню соціально-виховної роботи з дітьми, постраждалими в наслідок бойових дій, з боку комсомольської організації – Постанову «Про заходи щодо покращення роботи комсомольців у школі». Вона, зокрема, проголошувала необхідність широкої ініціативи комсомольських організацій у справі організації і проведення масової політичної та культурної роботи з дітьми у позанавчальний час [176, с. 284-287].

Зважаючи на роль дитячого та молодіжного руху у державі, цікавою ознакою того часу було залучення активної молоді та трудового населення

країни до *відбудови мережі позашкільних закладів* та осередків масового дозвілля задля розширення форм соціально-виховної роботи з дітьми та їх оточенням, що дозволяло відразу охопити виховним впливом і дитяче, і доросле населення країни. Так, посилаючись на тогочасний журнал «Молодь України» Органу Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ, відзначимо, що у відбудові культурно-освітніх закладів, зруйнованих німецько-фашистськими загарбниками активну участь берали комсомольці і молодь Сумщини. Силами комсомольців і молоді було відновлено і відбудовано роботу 25 районних і 222 сільських клубів, 202 хат-читалень, 20 кінотеатрів, 29 бібліотек, 6 музеїв [284, с. 3]. В місті Сновську Чернігівської області, де народився вшанований радянською владою полководець Микола Щорс, відбудовується зруйнований німцями *будинок-музей* його імені, директор музею товариш Борматов – колишній вчитель М. Щорса збирає і впорядковує вцілілі експонати та книги, що зберігалися в будинку-музеї, велику участь в його відбудуванні бере громадськість міста [292, с. 4].

Державна влада поступово вирішувала питання забезпечення закладів соціокультурної сфери та їх вихованців необхідними речами за допомогою громадськості та комсомольських організацій, які збирали серед населення канцелярські товари, підручники, книги; зверталися за необхідною допомогою до інших областей та республік. Молодь «братніх республік» провила велику роботу зі збору книжок для українських дітей та відправила кілька вагонів художньої і політичної літератури до України, що розподілялася між різними регіонами обласними і районними комсомольськими організаціями. Так, до Сталінської області були надіслані книжки з Московської, Кемеровської та Ленінградської областей [318]. Піклуючись про дітей у воєнні часи, комсомольці Новомосковського і Павлоградського районів Дніпропетровської області, відраховували одnodенний заробіток у фонд допомоги дітям, готували кожному маляті святковий подарунок [289, с. 1].

Відзначимо, що просоціальна активність комсомольців була результатом значної соціально-виховної роботи з ними. Торкаючись її сутності, зазначимо, що у досліджувані часи було напрацьовано досвід широкого використання такого засобу соціального виховання молоді, як *комсомольське (спількове) доручення* для залучення молоді до активної роботи в організації та активного громадського життя. Спількове доручення, яке мав кожен член комсомольської організації, було основним у соціальному вихованні дитини, яка досягла комсомольського віку (14 років) [291, с. 2]. Комсомольський керівник передусім мав подбати, яке саме доручення можна дати тому чи іншому товаришеві. Кожен комсомолец одержував таке доручення, яке сприяло б його росту, розв'язувало б його ініціативу, було б йому до душі, відповідало його діловим якостям, нахилам [291, с. 1]. Наприклад, той хто любить читати, стежить за пресою міг бути призначений агітатором. Досвідчений наставник мав розповісти про обов'язки агітатора, про його організаційну роль на виробництві, допомогти скласти план найближчих читань і бесід [291, с. 2]. Починали з невеличкого, посильного доручення. Керівник комсомольської організації повинен був не тільки з повною відповідальністю підійти до вибору доручення, а й вчити як виконувати це доручення, переборюючи перешкоди, перевіряти виконання – адже без перевірки не виховати такої риси в характері як почуття відповідальності за доручену справу. Рекомендувалося також практикувати *звіти на зборах комсомольців про виконання доручень* [287, с. 1].

Характеризуючи зміст, форми і методи соціального виховання дітей у позашкільних закладах у військові та повоєнні роки, відзначимо суттєве зростання ролі *піонерської організації* у соціальному вихованні неповнолітніх та її вплив на соціальне життя у цілому. Часто питання організації комсомольської і піонерської роботи обговорювалися разом і спрямовувалися на вирішення спільних завдань. Зокрема, на черговому пленумі Ворошиловградського обкому ЛКСМУ, що відбувся у 1944 р. обговорювалися два питання: про посилення організаційної і політвиховної

роботи комсомольських організацій та про покращення роботи серед піонерів і школярів, відзначалося, що комсомольці і молодь Ворошиловградщини енергійно ремонтували навчальні заклади і дитячі установи. Тепер в області є 987 шкіл і 18 дитячих будинків. Створено 472 піонерські дружини, що охоплюють 2250 загонів. Звання кращої завоювала дружина 53-ї школи м. Ворошиловграда. Піонерам часто читають доповіді, проводять з ними бесіди. Дружина зібрала 88 тонн металолому, 250 комплектів посуду, 152 стільці, 20 столів для школи, відправила фронтовикам 100 пакунків з подарунками [292, с. 1].

Поряд з успіхами в організації піонерської роботи відзначалось і багато недоліків, серед яких наступні: райкоми комсомолу надто формально ставляться до перебудови піонерської роботи; інколи несерйозно підбирають піонервожатих; дуже мало створено первинних організацій ЛКСМУ в школах; комсомольці недостатньо борються за високу успішність і дисципліну в школі [292, с. 2]. Часто стан піонерської організації не відповідав завданням, що стоять перед нею; загони і дружини працювали шаблонно і нецікаво, не враховуючи особливостей віку піонерів; вожаті намагалися самі все зробити за піонерів, а піонери активної участі у роботі ланки, загону, дружини не берали. Хоча робота піонерської організації повинна будуватися на основі найширшої творчої самодіяльності; відомо, що піонерський збір є однією з форм роботи загону, дружини, проте широко розповсюджена була практика, коля вся робота зводилася лише до нудного і нецікавого для дітей проведення зборів [294, с. 4].

Актуальною формою соціального виховання дітей піонерського і комсомольського віку у позашкільний час стають і різноманітні *змагання*, що дозволяли подолати зазначені обмеження і часто мали просоціальний характер. Так, змагання полтавчан і чернігівців, комсомольців і молоді мало на меті відбудову своїх міст, зруйнованих німцями [290, с. 2].

Наголосимо, що саме у досліджуваний час відбулося пересунення акцентів в організації змагання учнів з навчальної у виховну площину. У

доповіді секретаря ЦК ВЛКСМ М. Михайлова «Про заходи про поліпшення роботи комсомолу в школі» у зв'язку з цим відзначається, велике значення для школи має Постанова про скасування соціалістичного змагання в школі серед учнів і вчителів з питань навчальної роботи. Соціалістичне змагання, механічно перенесене з галузі виробництва в навчальну роботу школи, шкідливо відбивалося на якості навчання і дисципліни в школі [294, с. 3].

Молоді патріоти, показуючи зразки трудового ентузіазму включилися в *Першотравневе змагання*, з метою допомогти Червоній Армії швидше розгромити, вигнати німецього-фашистських загарбників. Обов'язок комсомольських організацій полягав у тому, щоб надати йому найширших масштабів. Жоден юнак, жодна дівчина не можуть бути осторонь змагання, яке спрямоване на прискорення остаточної перемоги. Всі повинні знати імена кращих з кращих виробничників, які ведуть у передтравневому змаганні першість, які трудовими подвигами прославляють своє підприємство, свій колгосп. Ось чому слід використовувати всі форми і методи пропаганди досвіду передовиків – випускати «блискавки», «бойові листки», провадити бесіди. Агітатори повинні понести в маси молоді радісні звістки про тих гвардійців тилу, які своєю самовідданою працею день-у-день допомагають фронтовикам нищити гітлерівську погань. Все це ще більше піднесе виробничий ентузіазм нашої молоді, яка прагне відзначити першотравневе свято новими виробничими перемогами [294, с. 1].

Комсомольська і піонерська організації покликані були допомагати педагогам виховувати в дітях безмежну відданість нашій Батьківщині, більшовицькій партії, розуміння свого обов'язку перед Батьківщиною, залучати їх до суспільно-корисної діяльності, викликати в них жадобу знань для чого масово створювалися пересувні позашкільні осередки – *агітбригади*. Так, оратівський райком комсомолу м. Вінниця організував 25 комсомольських агітколлективів, які систематично знайомлять населення району з подіями на фронті, проводять бесіди на різні цікаві теми.

Наприклад, знайомство колгоспників з доповіддю Хрущова на VI сесії Верховної Ради УРСР та безсмертні подвиги краснодонців [294, с. 4].

У січні 1944 р. у Дзержинському районі міста Харкова відкрив двері клуб, що створено на базі Будинку профпрацівників, який за короткий час об'єднала виробнича та студентська молодь району. На відкритті перед переповненим залом з великою концертною програмою виступили студенти Харківської консерваторії. У молодіжному клубі планувалася розгорнути роботу різних *творчих гуртків* (хорового, драматичного, народних інструментів), налагоджувала свою роботу і бібліотека [286, с. 4].

У м. Вінниця піонери і школярі взялися відновлювати місцевий Палац творчості, очищали від бруду, прикрашали кімнати, залу. Днями знову широко розкрились двері Палацу перед юними відвідувачів. Вже почали працювати військово-фізкультурний, драматичний, музичний та інші гуртки. При Палаці піонерів був великий сад, який діти старанно доглядають [296, с. 4].

У містах і селах Рівенської області відбудовувалися зруйновані німцями культурно-освітні заклади. Відновили роботу клуби в Тульчені, Острозі, Корці, Сарнах. Обласний відділ народної освіти організував серед населення збір літератури для комплектування бібліотек. У Ровно незабаром буде відкрито будинок творчості та обласний будинок селянина [296, с. 4]. У м. Конотопі Сумської області з 1 червня 1944 р. починає діяти *піонерський табір*, здатний за літо пропустити 1 200 дітей фронтовиків, робітників, колгоспників [296, с. 4].

Слід відзначити, що часто молодіжні ініціативи були доволі інноваційними за формою, хоча й надто ідеологізованими за змістом. Наприклад, за даними того ж журналу, цінну ініціативу проявили комсомольці Конотопського району Сумської області – при в'їздах в населені пункти встановили *дошки з написами*: «Товаришу! Чи знаєш ти, що зробили німецько-фашистські загарбники в нашому селі?»; далі йшов перелік злочинів (прообраз сучасних біл-бордів з соціальною рекламою) [284, с. 4]

Така тематика була наближена до регіональних проблем та особистого досвіду населення, а не була пропагандою «взагалі», що значно посилювало соціально-виховний вплив розміщеної на дошках інформації. Крім того, для посилення соціально-виховного впливу, майже в кожному селі комсомольці провели *«вечори про звірства гітлерівців»*, на яких виступили старики, жінки, підлітки, які зазнали знущань від загарбників [284, с. 4]. Відзначимо, що, як і у 20 – 30-ті роки ХХ ст., у повоєнні часи гостро актуальним було питання соціального виховання саме тих дітей, які залишилися без батьківського піклування. Для них створювалися дитячі будинки, що безумовно не належали до мережі позашкільних установ, проте, в умовах обмежених ресурсів частенько виступали осередками організації культурного дозвілля та соціального виховання неповнолітніх. За характеристикою сучасних авторів (П. Добров, І. Грідіна, Н. Касьянова), оскільки у перші повоєнні роки серед вихованців дитячих будинків переважали діти, які встигли багато побачити та пережити як на свій вік, вони потребували особливого підходу. У більшості випадків цей життєвий досвід був негативним і полягав у безпритульному існуванні, голодуванні, правопорушеннях. Більшість таких дітей не встигали у навчанні за своїми однолітками, а деякі просто не розуміли необхідності навчання за наявності інших, легких шляхів прибутків – жебрацтва, крадіжок, спекуляції тощо. Безперечно, це відбивалося на якості навчання [65, с. 160] Так, за архівними даними, за результатами 1951-1952 навчального року по дитячих будинках Сталінської області з загальної кількості 5004 осіб залишились на повторний курс 168 дітей, а 101 вихованцю була призначена додаткова робота на осінь [312].

Необхідно зазначити, що особливістю радянської системи освіти було поєднання навчання з соціальним вихованням, із пріоритетністю останнього. Тож роботи з дітьми передбачала не лише навчання за навчальною програмою та розвиток здібностей учнів, як-то увага, мислення, уява, але й неодмінну наявність посиленого виховного впливу – формування рис

характеру, вироблення стійких ідеологічних понять та переконань, вплив на свідомість учнів з метою зрощення в них любові до радянського ладу, трудової діяльності, рідної історії та землі [65, с. 161].

Робота з виховання високих моральних якостей була неодмінною складовою навчальної та трудової роботи з дітьми. Радянське моральне виховання складалося з формування у підлітків усвідомлення нерозривного зв'язку особистості з суспільством та її залежності від нього, необхідності узгодження власної поведінки з інтересами суспільства, у вихованні культури поведінки, моральних почуттів, а саме: совісті, честі, обов'язку, гідності, сором'язливості тощо; та набутті моральних якостей, як то чесність, принциповість, сміливість, послідовність та ін. [65, с. 169-170]. Саме вихованці дитячих будинків вимагали особливого посиленого соціально-виховного впливу, із ними регулярно здійснювалася відповідна робота вихователями дитячих установ. Аналіз архівних даних свідчить, наприклад, що вихователі дитячого будинку № 3 м. Ворошиловграда (сьогодні – Луганськ) систематично проводили в групах *бесіди*, метою яких було пояснення дітям цілей їх навчання у школі. За допомогою слова вони намагалися виховувати в них почуття обов'язку та відповідальності за власну освіту. Так, по групах були проведені *бесіди на теми: «Батьківщина чекає від тебе відмінних знань», «Добра оцінка любить старанного учня»* тощо [319, с. 6]. Взагалі настанови на *відмінне навчання та виправдання підвищених очікувань держави до старанності та успішності дітей як майбутніх «будівників комунізму»* склало новий напрям соціально-виховного впливу, що знайшов віддзеркалення в змісті позашкільної роботи того часу.

Кожен дитячий будинок намагався організувати їх активну позашкільну та позакласну діяльність вихованців щоб сприяти їх активізації. Організовувалися літературні, музичні, художні, науково-технічні гуртки, гуртки образотворчого мистецтва, фізкультурні тощо. Кількість їх постійно збільшувалася. Так, у дитячих будинках Ворошиловградської області у 1952-1953 навчальному році працювали 21 літературний гурток та 18 гуртків юних

мічурінців [333, с. 3]. Інколи робота таких гуртків розвивалася до широкої дитячої самодіяльності. Так, у дитячому будинку № 1 треста «Краснолучвугілля» Ворошиловградської області було утворено ляльковий театр [328]. На базі існуючих творчих гуртків діти виступали по колгоспах, радгоспах та підприємствах.

Окрім роботи тематичних гуртків задля організації культурного дозвілля та відпочинку у дитячих будинках проводили багато розважальних заходів, а саме: вечори художньої самодіяльності, казок та загадок; розгадування кросвордів, ребусів, шарад; вікторини; настільні ігри; дитячі Скостюмовані маскаради; рухливі ігри на свіжому повітрі; масові катання на санях, лижах, ковзанах [314, с. 12]. В організації таких видів роботи активну участь брали районні та міські відділи народної освіти і комітети комсомолу, які організовували роботу бібліотек, читалень, шкільних лекторіїв, демонстрування кінофільмів тощо. З дітьми регулярно проводились читацькі конференції, тематичні вечори, здійснювалось обговорення книжок. Так, у дитячих будинках Ворошиловградської області проводились літературні вечори, які найчастіше присвячували життю і творчості видатних поетів і письменників: О. Пушкіна, М. Гоголя, Т. Шевченко, М. Лермонтова та інших [316, с. 14]. Діти постійно читали газети й журнали – «Піонерська правда», «Зірка», «Сталінське плем'я», «Юний ленінець», «Барвінок», «Дружні діти», «Витівник» [65, с. 175]. Гурткова робота, як бачимо, мала організований характер та сприяла якомога широкому розвитку дітей та підлітків. Наявність такого виду позакласної роботи була продуктивним способом організації дитячого часу та дозволяла створити сприятливі умови для позитивного розвитку молоді. Тим самим у дітей та підлітків залишалось менше часу для безцільного його проведення на вулицях. Кожна дитина, спираючись на власну зацікавленість могла обрати додаткові види занять та розвивати природні завдатки. Поряд з тим, робота гуртків організовувала та виховувала молодь, привчала до наполегливості, вчила працювати у колективі, а отже прислухатися один до одного та допомагати [65, с. 175]. Серед інших видів

позашкільної соціально-виховної роботи з дітьми, які залишилися без батьківського піклування, були лекції, бесіди, зустрічі з учасниками та героями Вітчизняної війни. Лекційну роботу проводили переважно по групах з урахування вікових особливостей. Однак, у будь-якому випадку, спрямування лекцій, бесід та читок носило моральний та патріотичний характер. Найбільш поширеними темами доповідей були – «Любов до Батьківщини», «Дружба з товаришами», «Любов до праці», «Ввічливість та культура», «Повага до дорослих» і т. ін. Нерідко дитячі будинки відвідували місцеві посадовці. Так, у Андріївському дитячому будинку Ольгінського району Сталінської області бували робітники райкому комсомолу, завідувач відділом піонерів і школярів РК ЛКСМУ Трущенко, завідувач інструкторським відділом РК ЛКСМУ Гіль, секретар РК ЛКСМУ Близнюк, які проводили бесіди з вихованцями на різні теми, як то «Про бойовий шлях орденоносного Ленінсько-Сталінського комсомолу», про героїв соціалістичної праці, про вождів більшовицької партії. Вихованцями дитячих будинків разом з вихователями видавались стінгазети, бюлетені, робились фотомонтажі, які відображали події на фронтах, відбудову батьківщини та рідного краю або життя дитячого будинку [65, с. 176].

Спираючись на історико-педагогічні данні, відзначимо, що соціальному вихованні неповнолітніх суто «дитячі» форми організації дозвіллевой діяльності були тісно переплетені з просоціальними формами виявлення дозвіллевой активності дітей, ініційованими та керованими більш старшими за віком «товарищами». Наприклад, за даними періодичної молодіжної преси 1944 р. під час зимових канікул зі школярами 17-ї неповної середньої школи м. Харкова комсомольці провели два дитячі ранки, колективно побували в ляльковому театрі, крім того дитячий драмгурток чотири рази виступив у госпіталі, учениці допомагали прати білизну для поранених, готувати обід, в кількох палатах облаштували ялинки, а для школи діти привезли вугілля та прибрали класні приміщення [285, с. 4].

Одним з головних напрямів формування підростаючого покоління було *трудове виховання*. У запроваджені трудової діяльності учнів влада активно використовувала розробки відомих педагогів-практиків, наприклад В. Сухомлинського та А. Макаренка, які власними прикладами доводили, що дітей треба не тільки знайомити з працею, технікою та технологією праці в ході навчання, але й показувати досягнення передовиків виробництва, які вдало поєднували розумову та фізичну роботу [245, с. 98].

Враховуючи досвід минулих років, партія та комсомольці всіляко намагалися залучити молодь до суспільно-корисної та виробничої праці. Перші кроки на шляху організації виховної трудової роботи з дітьми, які залишилися без опіки дорослих, були визначені у Постанові РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 27 березня 1943 р. «Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули у боях чи закатовані і розстріляні фашистськими загарбниками» [238, с. 341]. Найбільш розповсюдженим засобом трудового виховання дітей, особливо дітей-сиріт, стало *привчання їх до побутового самообслуговування*. Так, наприклад вихователі Дебальцевського приймальників-розподільників намагались залучити вихованців до самообслуговуючої праці незважаючи на короткий термін перебування у цій установі. Як наслідок – діти самі прибирались у приміщеннях, підмітали підлогу і навіть кололи дрова [303, с. 11].

Подальше розв'язання проблема організації трудового виховання дітей дістала у Постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 30 липня 1944 р. «Про заходи по боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю в УРСР». Прийнятий документ зобов'язував виконавчі комітети обласних рад депутатів трудящих і обкоми КП(б)У до 10 серпня 1944 р. скласти й затвердити конкретні плани утворення навчально-виробничих майстерень для дітей – елементарних – для дітей 8-11 років і професійно-трудова – для дітей старшого віку, а також майстерень по ремонту сільськогосподарського інвентарю для дітей, що мешкають у сільській місцевості [323]. До цієї роботи активно залучалися і місцеві органи влади. 14 жовтня 1943 р. вийшла

Постанова виконавчого комітету Сталінської обласної ради депутатів трудящих та бюро Сталінського обласного комітету КП(б)У «Про дитячі будинки Сталінської області». Згідно з цією постановою обласні відділи народної освіти повинні були дітей старших 14 років – працевлаштувати до шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ. Прийнятий документ також визначав необхідність створення у дитячих будинках учбових майстерень [339].

У перші повоєнні роки вихованці дитячих установ повністю обслуговували себе – прали одяг, мили посуд, підлогу, працювали на присадибних ділянках. Кожен дитячий будинок, приймальник-розподільник, школи організовували підсобні господарства на спеціально відведених ділянках. Так, тільки дитячі будинки Сталінської області у 1944 р. мали 735 гектарів землі [304], а посівна площа дитячих будинків Ворошиловградської області складала 400 гектарів землі [335, с. 102]. По дитячих будинках з добре влаштованим та потужним господарством організовувались групи по підготовці сільськогосподарських робітників по таких галузях як птахівництво, тваринництво, садівництво, бджільництво. Ці групи працювали на своїх ділянках під керівництвом бригадирів та агрономів [304, с. 47]. Окрім цього вихованців дитячих будинків, загальних шкіл, а також шкіл ФЗН та ремісничих училищ всіляко залучали до праці в колгоспах та радгоспах. Діти допомагали їм у прополці, знищенні шкідників полів, збиранні врожаю, у зборі металобрухту. Так, учні школи ФЗН № 14 шахти «Комсомолец» Сталінської області впродовж восьми днів працювали на полях та городах радгоспу «Горловський шахтар». За цей час молодь очистила від бур'янів 120 га посівів [252, с. 39]. На допомогу колгоспам та радгоспам організовували у дозвіллевий час *сільськогосподарські недільники*. Наприклад, учні Петровської школи ФЗН № 6 в межах таких недільників обробили 150 га посівів радгоспу № 6 відділу робочого постачання тресту «Сталінвугілля» [70, с. 39]. Федин М. Воскресники на прополке / М. Федин // Социалистический Донбасс. – 1944. –

З 12 років вихованці дитустанов повинні були працювати в виробничих майстернях та проходити виробничу практику. З огляду на це, у всіх дитячих будинках організовувалися *навчальні виробничі майстерні* різного спрямування, працюючи у яких діти у дозвіллевий час набували виробничі навички та певної кваліфікації, а також мали змогу свідомо підійти до вибору майбутньої професії, виходячи з особистих здібностей. Так, при дитячому будинку м. Жданове (сучасне м. Маріуполь) діяли теслярна, столярна, швацька та слюсарна майстерні [306, с. 45]. У дитячих будинках Ворошиловградської області у 1951-1952 навчальному році функціонували 15 столярних майстерень, три слюсарні та 11 швацьких. Окрім того у двох дитячих будинках – Бутковському та Рубежанському № 2 працювали чоботарні майстерні, що носили побутовий характер [317, с. 26]. Схожі чоботарні та швацькі майстерні організовувалися в цілому ряді дитячих будинків Сталінської області. Наприклад, вихованці Макіївського дитячого будинку шили білизну та сукні для дівчат свого будинку [331].

До форм трудового виховання молоді слід віднести не лише підготовку вихованців дитустанов у навчально-виробничих майстернях, але й *організацію екскурсій до підприємств, гуртки технічної творчості, зустрічі з ветеранами праці та кращими молодими спеціалістами*. Так, вихователями Алмазніанського дитячого будинку Ворошиловградської області постійно організовувалися екскурсії для вихованців на місцеві підприємства. Наприклад, були проведені екскурсії на металургійний завод, швацьку фабрику, хлібокомбінат, деревообробну фабрику, у ДЕПО, на шахту «Аненська», до типографії, млину, метеорологічної станції. Кожна екскурсія обговорювалася з вихователями для більш повного розуміння дітьми значення тієї чи іншої професії. Діти висловлювали враження та побажання щодо наступних ознайомчих візитів на підприємства. Оформлювались альбоми екскурсій, писалися твори, складалися колекції з наданих підприємствами подарунків, наприклад з вугілля та матеріалів, з яких виплавляється чавун в доменних печах [314]. Інструктор по трудовому

вихованню й навчанню Краснодонського спеціального дитячого будинку М. Єлісеєв прищеплював дітям інтерес до гірничої справи, передової техніки, знайомив дітей з конструкціями механізмів шахт. Так, діти відвідали один місцевий завод, спускались у шахту, читали спеціальну науково-популярну літературу, слухали цікаві розповіді шахтарів-стахановців. На піонерських зібраннях відбувалися зустрічі з передовиками вугільного Донбасу [270, с. 43].

У ході роботи з дітьми та підлітками не останню роль займало й *правове виховання* дітей, яке передбачало цілеспрямоване формування соціалістичної правосвідомості, глибокої поваги до законів держави. Серед форм правового виховання необхідно виокремити правову освіту дітей у виховних закладах, трудових колективах, індивідуальну виховну роботу щодо попередження правопорушень та перевиховання правопорушників [65, с. 165].

Велике значення у правовому вихованні дітей шкільного віку надавалося *засвоєнню ними державної символіки та атрибутів держави*, зокрема, масове детальне ознайомлення учнів з текстом нового Державного Гімну та історією його створення. Учням розповідали про авторів тексту і музики Михалкова, Ель-Регістана і Александрова, показували їх портрети, аналізували кожний рядок нового Державного Гімну СРСР. Автор публікації 1944 р. Тогочасний автор В. Волкотруб, відзначає, що поряд з вивченням тексту нового Державного Гімну СРСР з дітьми було проведено письмову роботу на тему: «Мої думки про новий гімн і мої почуття» [285, с. 2].

Важливим методом соціального виховання стає *унаочнення державної символіки та атрибутів* в антуражі осередків позашкільної освіти. У тогочасній пресі часто зустрічаються описи подібної наочності: «У колгоспній хаті-читальні висить політична карта СРСР, поруч – недавно підготовлена вітрина з матеріалами про успіхи військ Ленінградського і Волховського фронтів, накази Верховного Головнокомандуючого, карта визволеної території тощо» [290, с. 2]. Підкреслимо, що наочні засоби,

описані тогочасним автором А. Луговим щодо Вільховатського району на Харківщині, не були без дієвим інвентарьом позашкільного осередку – усе зазначене використовувалося для занять *гуртка з вивчення книги товариша Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського союзу»*. Гурток налічував 30 осіб, всі слухачі мали книгу вождя, вели конспекти занять, користувалися допоміжною літературою. Наголошуючи на дієвості подібного соціально-виховного впливу, незалежно від його ідеологічного наповнення, наведемо відомості, що члени зазначеного гуртка були кращими агітаторами колгоспу, які постійно проводили бесіди серед колгоспників, читали їм газетні матеріали, чергові накази Верховного Головнокомандуючого і зведення Інформбюро [290, с. 2].

У ці роки важливим засобом культурного і повсякденного життя продовжували бути *масові заходи*, які проводилися на державні свята та задля відзначення пам'ятних дат. Проте, у після воєнні роки радянською владою було внесено корективи щодо визначення тематики цих дійств – вирішено зробити акцент на героїчній (військовій або трудовій) тематиці у відзначенні свят, прив'язавши їх до трудових звитяг народу, у той же час посиливши боротьбу зі знову поширеними святами релігійного циклу, які були реанімовано подіями військового протистояння [248, с. 74].

Німецький історик М. Рольф, ґрунтовно вивчивши феномен успішності і поширення радянського свята, зробив висновки, що, по-перше, *радянський календар свят* мав на меті продемонструвати населенню новий порядок речей у суспільстві; по-друге, масове святкування стало одним із найважливіших каналів міжособистісного спілкування того часу; по-третє, ключовим моментом в організації даної форми був чітко спланований сценарій, який розроблявся для усієї території Радянського Союзу, до складу якого входили й досліджувані території України, що мало об'єднати населення; по-четверте, свято не обмежувалося однією датою, а було складним комплексом більш простих форм – оголошення соціалістичних

змагань, анонсування заходів, приготування до святкування тощо [216, с. 127-128].

В історичних матеріалах знаходимо числені приклади соціально-виховного впливу радянського календарю свят на дітей та їх оточення, що особливо актуалізувалася на територіях країни, що у період військових подій піддалися окупаційному впливу. Наприклад, у 1944 р. у містах і районах Донбасу, які пережили німецьку окупацію, активно готувалися відзначити 20-річчя з дня смерті «товариша Леніна»: в області тисячі агітаторів і пропагандистів проводили на підприємствах, в установах та освітніх закладах бесіди і доповіді про життя і діяльність Леніна. Безпосередньо ближче до означеної дати – 20 по 22 січня в області планували провести партійні збори та комсомольський політдень на тему: «Під прапором Леніна-Сталіна ми переможемо»; в музеї революції було підготовлено тематичну виставку, де представлено численні фотодокументи та інші експонати, що відображали боротьбу «партії Леніна-Сталіна, всього радянського народу, доблесної Червоної Армії» в 1917-18 рр., в дні сталінських п'ятирічок і вітчизняної війни, в музеї розміщено експозицію і про дні німецької окупації й «теперішні бойові дня відбудування промисловості Донбасу» [288, с. 1]. Зазначений фрагмент віддзеркалює потужний засіб соціального виховання дітей, найбільш повно актуалізований саме за повоєнних часів – *міфологізацію найголовніших постатей і подій у державі шляхом масової та ретельної підготовки до святкування різноманітних річниць*.

Зокрема, визначною подією, міфологізованою за допомогою календаря радянських свят у роки військових подій стає *річниця Червоної Армії*. У тогочасних джерелах підкреслюється: «Молоді громадяни республіки живуть у ці дні єдиним прагненням – ще більше посилити допомогу рідній армії-визволительці в остаточному розгромі німецьких загарбників» [289, с. 1]. Інноваційними і відповідними реаліям часу стали форми участі молодого покоління у відзначенні 26-ї річниці Червоної Армії, що подаються у пресі як «славні вклади, що несе молодь до всенародного фонду перемоги». Серед

«таких вкладів»: батьківське піклування про дітей фронтовиків, дітей-сиріт, поліпшення добробуту дітей, покращення навчально-виховної роботи в школах і дитячих будинках, збір коштів і продуктів для дітей, комсомольці готують малятам індивідуальні подарунки, одяг та взуття. На відкритих зборах комсомольського активу постійно обговорюється єдине питання – піклування про дітей фронтовиків та сиріт, молодь ще і ще перевіряють чи все вони зробили, щоб діти були доглянуті, ситі, одягнуті і зігріті ласкою, щоб вони вчилися і працювали, адже «йдеться про питання важливої державної ваги, про виховання нашого майбутнього, юної зміни» [289, с. 1]. Вражає просоціальна спрямованість молоді та практична користь такої підготовки до відзначення календарної події, такий практикоорієнтований підхід до святкування знаменних подій спостерігається соціальному вихованню дітей у позашкільних закладах протягом усього досліджуваного у підрозділі періоду.

Відзначимо, що *наставництво (шевство)* як важливий інструмент передавання соціального досвіду від покоління до покоління стає провідною ознакою часу. Як відгук на активну роботу комсомола, для участі у святкуванні 26-ї річниці Червоної Армії в гості до харків'ян приїхала група бійців і офіцерів 28 гвардійської Харківської дивізії, привезли *лист до комсомольців і молоді міста*, де, зокрема, зазначалося: «Ми запевняємо Вас, що ми пронесемо свій прапор крізь бурю битв до остаточної перемоги над ворогом», у відповідь молодь Харкова відправила в підшефну дивізію 400 індивідуальних поздоровлень «кращим червоноармійцям» [290, с. 4]. Делегати розповіли дітям про героїчні подвиги бійців та офіцерів своєї дивізії і були ознайомлені із досягненнями мирного життя – відвідали фабрики, заводи, школи Сталінського, Червонобаварського та Комінтернівського районів міста [290, с. 4].

Відзначимо, що спілкування з «шефами» як засіб соціального виховання набуває поширення у позашкільній роботі з дітьми. Однією з форм, у яких відбувається таке спілкування стають «*комсомольські суботи*».

Так, з ініціативи міського комітету ЛКСМУ м. Ворошиловград в місті щотижня влаштовується «комсомольська субота» – у цей день в клубах після роботи збираються школярі, студенти, робітники. До них в гості приходять воїни-фронтовики, герої трудового фронту. Серед тем бесід – «На полі битви», розповідь учасника бойових дій, насичена багатьма епізодами, які змальовують велич духу, сміливість і кмітливість радянського солдата в боротьбі з гітлерівцями [290, с. 2-4]. Зазначений міськком комсомолу ініціював ще одну форму соціально-виховної роботи – *вечір відповідей на запитання*, який викликав великий інтерес серед молоді. Кваліфікованим пропагандистам, задавалося більше сотні найрізноманітніших запитань. Такий захід дозволяє значною мірою прагнення молоді знайти правильну відповідь на незрозумілі запитання, допомагає дівчатам і хлопцям розширити свій кругозір, поповнювати знання з різноманітних галузей науки, літератури, політики, мистецтва [290, с. 2].

Вечір відповідей на запитання – форма соціального виховання, що є достатньо універсальною, її можна було проводити всюди – в позашкільному закладі школі, інституті, в колгоспі, на шахті, в міському театрі тощо. Підготовкою вечора керував комітет комсомолу, заздалегідь домовляючись з керівними працівниками міста, району, які беруть на себе завдання – дати на всі запитання точні, перевірені відповіді. Таким, насамперед, виступали пропагандисти райкому партії, письменники, вчителі, офіцери Червоної Армії, працівники прокуратури, керівники підприємств. Необхідно було заздалегідь сповістити молодь про час і місце, де відбудеться вечір. В одному із приміщень прикріплювали до стіни зачинену скриньку, в яку можна було опускати запитання в письмовій формі. Напередодні заходу скриньку відкривали і запитання вручали тим, хто буде давати відповіді, таким чином вони мали змогу завчасно підготувати вичерпні відповіді. Тобто, вечір мав бути добре підготований і органічно проведений [290, с. 2].

Аналізуючи далі реалії втілення у життя анонсованих у радянському календарі святкових подій, створення ідеологічних міфологем та

підтримання у суспільстві піднесеного настрою, наголосимо, що, у зв'язку з цим, ще одним з найпоширеніших напрямів масової та культурно-мистецької роботи позашкільних закладів стала *організація художньої самодіяльності та творча гурткова робота*. Саме у межах цього напрямку відбувалася підготовка феєричних святкових подій з опорою на національні та регіональні традиції різних місць України.

Ознакою часу було те, що позашкільною соціально-виховною роботою намагалися охопити усі регіони та усі населені пункти без виключення, навіть невеликі села. При чому, інтенсивність та якість роботи залежала, у першу чергу, не від кількості мешканців, а від творчості та соціальної активності дітей та молоді на селі.

Наприклад річна програма дій сільських комсомольців з посилення позашкільної роботи, оголошена на комсомольських зборах колгоспу «Червоне село», присвячених обговоренню відповідної постанови XII пленуму ЦК ВЛКСМ, була досить обширною, включаючи: поширення змагання комсомольських ланок у боротьбі за урожай; посилення культурно-масової роботи в клубі: створення *гуртків* – хорового, музичного і декламаторського; організація хоча б двічі на тиждень *прослуховування доповідей* про міжнародне становище, про наступ Червоної Армії, про нові книжки, про Москву, Київ тощо; *просвітницькі заняття* з молоддю, розповіді про виникнення світу, про різні країни, про видатних діячів російської та української культури; створення ради клубу, затвердження календарного плану роботи. Робота в клубі повинна бути спрямована на розширення знань комсомольців, на виховання молоді і залучення її до комсомолу [295, с. 3].

Збори одностайно схвалили рішення XII пленуму ЦК ВЛКСМ і намітили ряд конкретних заходів, спрямованих на швидше відродження колгоспу, на вирощення високого врожаю, дальший розвиток тваринництва. Намічено заходи щодо поліпшення масово-політичної роботи: всіх агітаторів зобов'язано не менше двічі на тиждень проводити в бригадах і ланках *бесіди*,

випускати газету раз на тиждень; при клубі вирішено створити хоровий і музичний гуртки; двічі на місяць влаштовувати *вечори самодіяльності*; перед початком вистав для молоді читатимуться лекції і доповіді на різні цікаві теми; комсомольські збори зобов'язали кожного комсомольця бути дисциплінованим, сумлінним у праці, показувати приклад самовідданості, зразково виконувати статут сільгосп артілі, брати активну участь в роботі правління колгоспу, допомагати йому в роботі по зміцненню господарства, в боротьбі за високі врожаї [295, с. 3].

Успішна творча робота на місцях завжди відзначалась та підтримувалась державою. С. Калібовець у своєму дослідженні відзначає, що важливе значення для інтенсивного розвитку самодіяльного народного мистецтва мали *місцеві огляди та республіканські олімпіади художньої самодіяльності*, які регулярно проводилися в Україні в повоєнні роки. Так, за даними дослідниці, у 1948-1949 рр. в Україні, було проведено числені масові заходи – олімпіади, огляди, конкурси в центрі і на місцях [88, с. 275-279].

Крім того, відомості про місцеві успіхи творчих колективів широко оприлюднювалися у пресі. Наприклад, у журналі Органу Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ «Молодь України» за 2 лютого 1944 р. відзначається, що на Чернігівщині у багатьох селах Батуринського району успішно працювали гуртки художньої самодіяльності. Так, драматичний гурток в селі Горохово поставив п'єси «Сватання на Гончарівці», «Безталанна», «Наймичка»; драмгуртківці села Артюші виступали не тільки в своєму колгоспі, а і у сусідніх; в клубі райцентру силами талановитої молоді було проведено молодіжний концерт, всі зібрані гроші передано в фонд оборони. Історичні джерела свідчать, що на Чернігівщині систематично організовувалися для молоді цікаві доповіді, лекції: доповідь про міжнародне становище, на теми «Славні перемоги Червоної Армії», «Комсомол України в боях за Батьківщину», «Богдан Хмельницький». В міському драматичному театрі щонеділі відбуваються вечори художньої самодіяльності [290, с. 2].

У тому ж журналі за 11 березня 1944 р. міститься стаття секретаря Ново-Водолазьського райкому ЛКСМУ С. Молчанова, де зазначається: «Цікаво і весело проводить своє дозвілля молодь села Стара Водолага. При клубі працюють музичний, драматичний та хоровий гуртки, часто проводяться читки газет і брошур, бесіди, виступають самодіяльні гуртки. В районі працюють 4 клуби та 19 хат-читалень, керують ними комсомольці. Добре налагоджена культурно-масова робота в Рокитянській сільсько-господарській школі. Клубною роботою керує секретар комсомольської організації М. Ралка. В читальні клубу завжди є свіжі газети, часто влаштовуються бесіди про героїв Вітчизняної Війни, самодіяльні гуртки виступають з виставами і концертами, до послуг відвідувачів клубу – шашки, шахи, доміно» [292, с. 4].

Цікаво відзначити той факт, що самодіяльною соціально-виховною роботою була охоплена й найбільш соціально незахищена частина дитячого населення діти-сироти, які потрапляли до дитячих кімнат міліції та приймальників-розподільників. Так, у дитячих приймальниках-розподільниках повоєнного Донбасу із дітьми проводили художні читки, постійно працювали гуртки самодіяльності, де вивчали з дітьми пісні, вірші, танці, готували дитячі ранки та вечори самодіяльності організовували живі натуралістичні гуртки незважаючи на обмежену кількість співробітників і ресурсів. Наприклад, штат вихователів Сталінського приймальника-розподільника у 1948 р. складався з п'яти осіб. Усі вихованці поділялись на дві групи – старша та молодша. Діти мали змогу займатися у гуртках: драматичному, хоровому, фізкультурному, образотворчого мистецтва, санітарних дружинників. По результатах роботи гуртків було організовано чотири вечори художньої самодіяльності, випускались стінні газети. По вівторках та п'ятницях з дітьми проводили ознайомчі бесіди по газетах «Піонерська правда» та «Молодь України». Дітям показували кінострічки, наприклад «Молода гвардія» [309, с. 171].

У післявоєнні роки актуалізувалося питання використання могутнього впливу *кіномистецтва* на соціальну свідомість та поведінку неповнолітніх. Було створено значну кількість картин, що висвітлювали військові події та героїзм населення України у боротьбі з фашистськими загарбниками. Так, ще за воєнні часи Центральна і Українська студії кінохроніки розпочали роботу над постановкою художньо-документального фільму «Битва за нашу Радянську Україну», режисерами якого були Ю. Солнцева, Я. Авдєєнко, художнім керівником постановки виступив відомий український кинорежисьор О. Довженко. Про мужність і патріотизм радянських людей розповідав фільм «Сім'я Тараса» за однойменною повістю Б. Горбатова. Героїчній праці шахтарів, які відбудовують зруйновану німецькими загарбниками всесоюзну кочегарку присвячений сценарій П. Ніліна «Велике життя», який становив другу серію одноіменної картини режисера Л. Лукова [286, с. 4].

Тематика гноблення радянського народу у воєнні часи та непереборного прагнення його до перемоги виявилася у цей час дуже плідною, тому створення подібних картин було поставлено на потік, що забезпечувало підтримання позитивних настроїв у населення і формування патріотизму у дітей. Так, за історичними даними у січні 1944 р. було заплановано зняти кинострічки про героїчну переправу частин Червоної Армії через Дніпро в жовтні-листопаді 1943 року і про визволення Києва [286, с. 4]. У цей час активізувалася підготовка пропагандистських кинострічок, орієнтованих безпосередньо на дітей та молоді. Так, для юнацтва випускаються фільми: «Зоя Космодем'янська», «Жила була дівчинка» тощо [286, с. 4].

Перегляд цих, та подібних *художніх і документальних фільмів* разом з батьками чи вчителями та однокласниками у кінотеатрах і кіноклубах часто просто неба, ставав значною подією у житті як міських, так і сільських дітей, спричиняючи значний вплив на їхню соціальну свідомість. Спираючись на архівні данні зазначимо, що, у дитячих установах повоєнного Донбасу дітям

показували кінострічки, наприклад «Молода гвардія», у приймальниках-розподільниках [309, с. 171]. Організуючи їхнє дозвілля і здійснюючи соціально-виховний вплив. Підкреслимо, що зазначена форма соціального виховання, з деякими інтерпретаціями, залишається актуальною для різних дитячих аудиторій до кінця досліджуваного періоду.

На провідних позиціях залишався й *військово-фізкультурній напрям* соціального виховання дітей у позашкільних закладах України. У періодичній пресі того часу знаходимо відомості, що в харківському театрі російської драми відбулися загальноміські комсомольсько-молодіжного фізкультурного активу. Після доповіді секретаря обкому ЛКСМУ товариша Щербини про завдання комсомольських організацій у військово-фізкультурній роботі почалися *спортивні виступи*: силу, спритність та високу натренованість продемонстрували майстри спорту СРСР О. Мішаков, А. Кастеллі, першорозрядники – А. Шеболдаєва, Є. Кавазьян, Г. Майборода та інші. Гімнасти показали присутнім цікаві вправи. Присутні на вечорі представники військової частини продемонстрували високу майстерність у вправах з гвинтівкою. Вечір закінчився великим концертом [285, с. 4].

Відновлення спортивного життя спостерігалось у різних кутках України. Так, у м. Чернігів на міському стадіоні почали тренуватися до наступних зустрічей футбольні команди медшколи і середньої школи № 2. Відбулися перші товариські змагання між юними волейболістами. При п'яти школах міста було збудовано спортивні майданчики, де учні мали змогу складати норми з комплексу «Готовий до праці та оборони» (ГПО), готувався до відкриття стадіон спортивного товариства «Трудрезерви» [296, с. 4]. У м. Вінниця Палац фізкультури став улюбленим місцем київських спортсменів. В просторих залах молодь мала можливість корисно провести вільний час [296, с. 4].

Поширеною формою соціального виховання дітей стали *тематичні бесіди, доповіді, читки* на виховні теми, такі як «Любов до Батьківщини», «Жити й творити так, щоб твоя праця була вкладом у побудову комунізму»

тощо. Виховувалась готовність у будь-який час стати на захист Батьківщини. Діти вивчали пам'ятки історичних місць, де відбувалися бої під час громадянської та Вітчизняної війн, організовувалися бесіди учнів із старими досвідченими робітниками, які знали рідний край ще дореволюційним [315, с. 11].

Підкреслимо, що необхідність активного фізичного розвитку та спортивної підготовки постійно популяризувалася у дитячих та молодіжних періодичних виданнях у зв'язку із посиленням військово патріотичної підготовки неповнолітніх як майбутнього оборонного ресурсу. У журналі «Молодь України» за 19 січня 1944 р. з цього приводу зазначається: «у суворі дні Вітчизняної війни золотий фонд Червоної Армії – молодь показує на полі бою чудеса хоробрості і відваги, високу військово майстерність. І коли, поцікавившись біографією найславетніших богатирів, впадає в око одне характерне явище – вони прийшли в армію вже маючи певну військово підготовку, здобуту у себе на заводі, чи колгоспі, чи в інституті» [288]. Безстрашний, самовідданий воїн-захисник Батьківщини не народжується зненацька. Для цього потрібні роки інтенсивної, добре продуманої підготовки, починаючи зі шкільної парти, з перших кроків трудового життя. Комсомольські організації мусять завжди пам'ятати про це, готуючи і проводячи військово-фізкультурні заходи, ми можемо і повинні поставити справу так, щоб фізкультура і спорт стали органічною необхідністю кожної молодої людини. Цього ми досягнемо тільки тоді, коли первинна організація подбає про створення в себе на підприємстві, в селі чи навчальному закладі військово-фізкультурного колективу або гуртка, коли організовуватиме масові змагання, наполегливу і повсякденну військово-фізкультурну роботу серед дівчат і юнаків [290, с. 1-2].

У зв'язку з цим, наголошується, що військово-фізкультурна робота повинна стати в центрі уваги кожної комсомольської організації, щоб при всіх підприємствах, колгоспах, інститутах працювали *гуртки, в яких би юнаки і дівчата оволодівали військовою справою*, треба частіше

влаштувати *лекції на військові теми, доповіді про полководців*, про найвидатніші бойові операції; *стрілецькі змагання, лижні вилазки*, навчити долати перешкоди, виробляти у собі якості солдата сталінського гарту – силу, витривалість, спритність, незламну волю [288, с. 1].

До війни в Україні існувала досить розгалужена сітка спортивних товариств, команд і гуртків. У мирні дні у вільний від роботи час молодь міста і села потрапляла на стадіони, в спортивні зали, на водні станції і гартувала свої м'язи і волю, спритність і витривалість. Під час тяжкої німецької окупації, як і все завмерло і спортивне життя. Не до спорту, не до культури було молоді – рабство, каторжна праця забирали всі сили та молоду енергію. «Українській молоді не потрібна фізична культура, їй потрібно працювати на нас, німців» - проголошували вороги [254]. Триває війна, проте у визволених районах України знову налагоджується спортивне життя: відновлюються спортивні товариства в школах, на заводах, в колгоспах, створюються військово-фізкультурні колективи, команди і гуртки. Центральний Комітет ЛКСМУ прийняв цими днями розгорнуте рішення про посилення військово-фізичного виховання дітей, молоді та комсомольців. У цьому рішенні намічено ряд конкретних заходів, спрямованих на швидке піднесення діяльності спортивних товариств, колективів і гуртків, на підготовку масових фізкультурних кадрів, відбудову силами самої молоді стадіонів, водних станцій, найпростіших спортивних майданчиків, військово-спортивного обладнання. Домогтися, щоб у поточному році кожен комсомолец і комсомолка склали норми на знання ГПО першого ступеня. Війна проти гітлерівських загарбників з усією очевидністю показала, яке величезне значення для захисту Батьківщини має повсякденна наполеглива військово-фізкультурна підготовка молоді. Потрібно уже тепер по-справжньому взятися до військово-фізкультурної роботи в школах, технікумах, інститутах, на підприємствах і в колгоспах. Недалекий той час коли в Україні за рішенням X сесії Верховної ради СРСР почнеться утворення і виховання своїх республіканських військових

формувань. Немає у нас більш почесного обов'язку ніж підготовка мужнього, хороброго поповнення цих формувань Червоної Армії [250, с.1].

Розуміючи значення просвітницької роботи з дітьми, комуністична партія ініціювала мобільні форми соціального виховання по селах – *бесіди, лекції, зустрічі* з добре підготовленим у ідеологічному плані лекторами. «Любов до Батьківщини сильніше смерті» – на цю тему було проведено бесіди з комсомольцями і молоддю сіл Роздори, Вишневецьке і Писарівка Синельниківського району Дніпропетровської області. На прикладах життя Зої Космодем'янської, Олега Кошового, Лялі Убийвовк, Матросова та інших героїв лектор райкому партії показав безмежну відданість радянських патріотів своїй Батьківщині. У кожному з названих сіл лекцію прослухало 200-300 осіб [250, с. 2]. У дитячих будинках та школах систематично проводилися *доповіді та бесіди* по відповідних темах. Особливо вдало використовували вихователі сторінки повісті про правдивість і чесність Зої Космодем'янської. У якості позитивного прикладу наводили біографії В.І. Леніна, Й.В. Сталіна. Проводилися зібрання груп на теми: «Сталін – друг радянських дітей», «Наш перший кандидат» тощо. Вихованців Краснодонського спеціального дитячого будинку ім. Люби Шевцової часто відвідувала Олена Миколаївна Кошова, яка розповідала про подвиги молодогвардійців, про свого сина Олега – як він вчився, високо носив звання юного піонера, а потім комсомольця [270, с. 44].

Широко розгорнули військове навчання молоді Комсомольські організації м. Прилуки, на залізничному вузлі та середній школі №4 було створено *курси телефоністок-морзисток*, на підприємствах і в установах працювали стрілецькі гуртки, кращим з яких був гурток артілі «Швейпром». 70 юнаків і дівчат міста склали норми на значок «Ворошилівський стрілець» І ступеня. Було організовано групи по виченню матеріальної частини гвинтівки, ручного кулемета, автомата, гранати [249, с. 2].

У межах цього напрямку ж соціального виховання одним із популярних форм організації позашкільної активності дітей та дозвілля

дорослих стає крос – біг по пересіченій місцевості часто на дуже великій відстані. Так, є історичні відомості, що стрілецький батальйон харківського жіночого ремісничого училища № 5 здійснив піший похід – так званий *профспілково-комсомольський крос*. Як зазначається у тогочасній пресі: «Багато годин уроків фізкультури, щоранкова зарядка, навчання в *військових гуртках, щоденне тренування* – все це дало свої наслідки у пішому переході на 10 кілометрів» [252, с. 4]. Зауважимо, що у даному фрагменті тексту перелічуються основні засоби соціально-виховного впливу на молоде покоління у межах військово-фізкультурного напряму позакласної роботи: фізкультура, зарядка, тренування, фізкультурні та військові гуртки і заняття, до яких слід додати ще й загартовування, що набули особливої популярності у позашкільній роботі з дітьми у досліджуваний період.

Профспілково-комсомольський крос набував великої масовості – сотні лижних і піших команд, тисячі молодих патріотів виходили на змагання, вони прагнули домогтися кращих показників на лижах і в піших переходах, гартуючи спритність, витривалість, силу [253, с. 1]. Зокрема, у зимка 1944 р. Сумській області учні шкіл, студенти, молоді робітники, колгоспники, службовці масово приєдналися профспілково-комсомольського кросу, демонструючи свою готовність стати на захист Батьківщини. Особливо вдало проходив крос в Лебединському районі, де вже склали норми більше 4 тисяч осіб, а в Шосткинському – 2500 осіб. Всього в області в кросі взяло участь понад 33 тисячі чоловік [253]. Піонери та комсомольці Ворошиловградщини провели воєнізований похід (різновид кросу) в протигазах на 10 кілометрів. В поході взяло участь 1000 школярів [246, с. 2]. Залучення молоді до участі у кросі розглядалося як успішніший початок спортивного року – року докорінного поліпшення військово-фізкультурного виховання дітей і молоді [255, с. 1].

Відзначимо, масові пішохідні походи на великі відстані із фіксуванням часу також були популярні у межах *військово-фізкультурного напряму* соціального виховання дітей, особливо у період канікул. В місті

Лубнах, наприклад, відбувся комсомольсько-молодіжний піший перехід на дистанцію 25 кілометрів, у якому взяло участь 690 чоловік – учні середньої та неповно-середньої школи, ФЗН, студенти двох технікумів, комсомольці і молодь установ та підприємств міста. Дистанцію майже всі учасники пройшли за 2 години 57 хвилин [278, с. 4].

Спорідненою із військово-фізкультурним напрямом була і *краєзнавча робота* з вихованцями, яка включала не лише бесіди, а й екскурсії по містах та селах. Щороку під час екскурсій діти та підлітки знайомилися з видатними місцями рідного краю. Так, вихователі дитячого будинку № 3 м. Ворошиловграда організовували вихованцям екскурсії як по рідному місту, так і до сусідніх міст Кадіївка, Ірміно, а також до сіл Михайлівка, Троїцьке та ін. Вихованці Бутковського дитячого будинку Ворошиловградської області систематично відвідували історичні пам'ятки області та історичні музеї. Наприклад, у 1951-1952 навчальному році була здійснена екскурсія на батьківщину молодогвардійців – до м. Краснодон, організовано екскурсії до кінного заводу, машинно-тракторної станції, соснового лісу-заповідника [314].

Відзначимо, що у 50-х рр. ХХ ст. соціальне виховання дітей у позашкільних закладах зберегло і розширило схарактеризовані вище форми та методи. Просвітницьку та культурно-агітаційну роботу здійснювали переважно у будинках культури або клубах, будинках піонерів та у клубах. [191, с. 126].

Прикладом успішної роботи осередків позашкільної освіти у цей час можуть бути палаци культури та клуби Донбасу, яких у 1951 р. у Сталінській області діяло понад 84. У них утворювали дитячі сектори, які організовували серед дітей багатогранну творчу роботу. Влаштувалися дитячі святкові ранки, концерти, спектаклі, кіносеанси тощо. Організовувалася робота предметних гуртків по окремих областях знань: фізиці, радіотехніці, електротехніці, фотолюбителів. Важка і творча робота цих гуртків не лише розширювала світогляд та кругозір і закріплювала знання дітей але й

прищеплювала любов до праці, навчала застосовувати отриманні знання на практиці. Незамінною була роль палаців культури під час свят, коли діти у повному обсязі могли проявити свої таланти та здібності, отримати подарунки та відчутти атмосферу справжнього свята. Так, у Будьонівському районі м. Сталіно в палаці культури ім. О.С. Пушкіна була організована районна ялинка. Її відкривали 120 дітей у маскарадних костюмах. На святі були представники місцевої влади та районного відділу народної освіти. Діти співали новорічні пісні, водили хороводи, а наприкінці свята отримали подарунки. 3 січня в цьому палаці культури було організовано слухання казок «У бабусі Аріни», які розповідала артистка палацу піонерів м. Сталіно Кутейнікова [306, с. 177-178].

Традиційно значну частину секційної роботи у клубах займала лекційна пропаганда з історії ВКП(б), історії СРСР, педагогіки, літератури, мистецтва, техніки тощо. У неділю у великих лекційних залах збиралися діти, щоб прослухати лекції на різні теми: «Великий план миру», «Люби та поважай свою батьківщину», «Хімія в сільському господарстві», «Історія промисловості», «Їх імена будуть жити вічно» [311]. Лекції готувалися заздалегідь та читались дітям в простій та цікавій формі, диференційовано, з урахуванням їх вікових особливостей. Лекційна пропаганда носила не лише груповий але й масовий характер, який передбачав організацію публічних циклових лекцій для молоді. Такі лекції відбувалися у вихідні дні чи на свята на свіжому повітрі у парках та площах. Тематика їх була досить різноманітною та передбачала перш за все комуністичне, патріотичне виховання молоді. Так, навесні 1952 р. у всіх парках м. Макіївки були організовані відповідні лекційні курси для молоді на теми: «Про життя і діяльність В.І. Леніна та І.В. Сталіна», «Про комуністичне виховання молоді», «Про моральне обличчя радянського громадянина», «Про дружбу та товаришування» [330, с. 238].

Відзначимо, що наприкінці досліджуваного періоду діяли різні типи позашкільних закладів: спеціалізовані (дитячі спортивні школи, станції юних

техніків і натуралістів, дитячі бібліотеки й театри, екскурсійно-туристичні станції та інші); комплексні чи багатoproфільні (будинки та палаци піонерів і школярів, табори, парки, клуби, тобто заклади, що організовували дозвілля дітей в різних галузях науки, культури, спорту), які запроваджували вільний вибір форм і видів діяльності дітей та підлітків, задовольняли їх культурно-дозвіллеві інтереси, сприяли самореалізації, розвитку творчого потенціалу, розкриттю їх нахилів та здібностей, залучали до світу мистецтва, науки, техніки, спорту, допомагали школі і суспільству дієво вирішувати питання соціального виховання дітей, запобігання негативним проявам у поведінці тощо.

Водночас із традиційними формами організації дозвілля (екскурсії, зleti, змагання, конкурси, олімпіади, походи, огляди, фестивалі, вечори відпочинку, виставки, експозиції та ін.), у позашкільних закладах освіти (палацах, будинках піонерів та школярів, станціях юних техніків, натуралістів, краєзнавців, флотиліях юних моряків та річковиків тощо) починають розвиватися нетрадиційні, участь у яких стимулює позитивне ставлення дітей до творчості, дискусій, ігрових технологій. Зокрема, гра стає своєрідним простором для налагодження взаємин дітей із оточенням, можливістю контролювати й регулювати свій внутрішній світ, виявляти кмітливість, спритність, винахідливість, дотепність, готовність до нестандартних рішень.

З'являються інноваційні за суттю масові форми організації дозвілля, що стали прообразами надпопулярних у 60-ті – 80 pp. XX ст. культових у СРСР форм – КВК (Клуб веселих та кмітливих) та КСП (Клуб самодіяльної пісні). За даними І. Карімова, аббревіатура КСП почала використовуватися ще наприкінці 1950-х, але в той час розшифровувалась як «конкурс студентської пісні», включаючи жанри «гітарна пісня», «аматорська пісня», «туристська пісня» тощо. («Історія московського КСП» Ігор Карімов).

Прообразом КВК була передача «Вечір веселих запитань», організована журналістом Сергієм Муратовим в 1957 році. Ідея була абсолютно новою для

того часу. Вперше в радянській телепередачі брали участь не тільки ведучі, а й глядачі, що відповідали на запитання ведучих, причому особливо заохочувався гумор. До того ж «Вечір» йшов в прямій трансляції. Випускала передачу «Фестивальна редакція ЦТ», перша на радянському телебаченні молодіжна редакція, заснована Сергієм Муратовим в 1956 році [<http://kvn.ru/static/history>]. Ведучими були композитор Микита Богословський і актриса Маргарита Ліфанова [<http://kvn.ru/static/history>]. Передача «Вечір веселих запитань» користувалася великою популярністю, але вийшла в ефір всього три рази й далі була закрита через помилку ведучого й відновилася лише через 4 роки [<http://kvn.ru/static/history>].

У 1950-х рр. продовжував розвиватися такий соціального виховання учнів у позашкільних закладах, як художня самодіяльність. Вона набирала знаного поширення і перетворювалася у своєрідний інструмент виховання та ідеологічного впливу на населення, оскільки існувала жорстка цензура стосовно формування та виконання художнього репертуару. Під жорстким контролем перебували майстри-аматори, що захоплювались образотворчим і декоративно-прикладним мистецтвом, лише з дозволу цензури вони отримували право на виставки і поширення власної продукції.

Жителі міст були суттєво обмежені в отриманні інформації українською мовою. Встановлено, що більшість кінофільмів, вистав, друкованих видань у 50-х рр. виходили російською мовою. За роботою театрів, кінотеатрів, видавництв, редакцій газет і журналів слідкували органи цензури. Відбувалося засилля російськомовних естрадних виконавців на радіо і телебаченні України. Хоча у зв'язку із «хрущовською відлигою» у другій половині 1950-х р. були і протележні приклади. Офіційні органи радянської влади пропагували здоровий спосіб життя, закликали до участі в розвитку спорту, проте до фізичної культури була причетна тільки обмежена кількість дорослого населення. Одна з причин такого становища полягала в нестачі спортивно-оздоровчих об'єктів. У 50-х рр. ХХ ст. внаслідок жорсткої регламентації з боку держави форм і методів проведення дозвілля більшість

міських трудящих були позбавленні вибору і мусили задовольнятися використанням тих, що їх пропонували суспільна ідеологія та політика держави. Культурна сфера страждала від обмеженого фінансування, тотального контролю та регламентації з боку державних органів, а тому була безсилою задовольнити духовні потреби жителів міст.

У літній період Міністерство освіти УРСР та органи управління освітою розв'язували важливе завдання: оздоровлення дітей та підлітків у позашкільних закладах, приділяючи особливу увагу його поєднанню з посиленою суспільно-корисною працею на підприємствах, в колгоспах, дослідницькою роботою в гуртках. Відповідно до Постанов Раді Міністрів УРСР щорічно затверджували плани і розробляли заходи щодо організації оздоровлення й відпочинку дітей і підлітків.

Результати здійсненого аналізу свідчать про стрімке зростання мережі оздоровчих закладів у державі, в яких було встановлено відповідний режим дня, налагоджено виховну роботу, організовано змістовне дозвілля, а для дітей, які залишалися поза піонерськими таборами, не брали участі в заходах школи і позашкільних закладах були організовані різні форми дозвільної роботи за місцем проживання: на дитячих і спортивних майданчиках, при дитячих секторах будинків культури, будинкоуправліннях, в міських піонерських таборах.

Дитячі оздоровчі табори були позашкільними виховними закладами, що створювалися з метою зміцнення здоров'я, організації активного відпочинку, задоволення інтересів і духовних потреб дітей і підлітків [164, с. 4].

5 травня 1944 р. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову «Про заходи по зміцненню здоров'я дітей в літній період 1944 р.». Постанова зобов'язувала ВЦСПС, Народні Комісаріати здоров'я та Освіти радянських республік забезпечити відбір дітей шкільного та дошкільного віку, у першу чергу членів родин військовослужбовців, інвалідів Вітчизняної війни та знесилених дітей трудящих та службовців за висновками лікувальних

установ Народного Комісаріату Здоров'я СРСР та розподілити їх на літній відпочинок за віком: в піонерські табори загального типу – дітей школярів до 13 років включно; до піонерських таборів санаторного типу – дітей віком від 7 до 13 років включно [307, с. 8].

Оздоровлення дітей та підлітків проходило як в місцевих піонерських таборах, які створювались районними комітетами профспілок вугільної, хімічної та металургійної промисловості, місцевими комітетами комсомолу, так і в обласних та загально республіканських таборах. Вихованці дитячих будинків, що розташовувалися в сільській місцевості, здебільшого оздоровлювалися на місцях, в межах дитячого будинку шляхом переходу на табірний режим [318].

Літній відпочинок дітей ретельно планувався. Документи, що зберігаються у архівних фондах, містять чіткі статистичні данні про заплановану кількість оздоровчих місць та фактичне їх використання. Отже, здебільшого запланована кількість оздоровчих місць перевищувала фактичну кількість дітей, які користувалися такою можливістю. Поступово кількісний показник змінювався у бік збільшення. У 1947 р. в піонерських таборах загального типу Ворошиловградської області було оздоровлено 24 935 дітей, в піонерських таборах санаторного типу – 4 693 дитини, на дитячих майданчиках – 12 813 дітей. Цього ж літа в піонерських таборах Сталінської області було оздоровлено: у таборах загального типу – 55 961 дитина, санаторного типу – 8 640, на дитмайданчиках – 26 955 дітей. У 1949 р. у піонерських таборах Ворошиловградської області було оздоровлено 38 437 дітей, з них 32 181 дитина у таборах загального типу і 6 256 дітей у таборах санаторного типу, у таборах Сталінської області – 92 245 дітей (79 424 – у таборах загального типу, 12 821 – санаторного типу) [327, с. 69].

Отже, щороку загальна кількість дітей, що направлялися на оздоровлення збільшувалася. Відповідно збільшувалася й кількість піонерських таборів. Порівняно з 1946 роком їх кількість відносно 1947 р.

збільшилася приблизно у півтора рази, а саме з 36 таборів до 50 у Ворошиловградській області та з 79 до 94 у Сталінській [326, с. 180].

Як і в інших випадках, безумовно, до організації літнього відпочинку радянська влада активно залучала Міністерство освіти УРСР, комсомольські та профспілкові організації Сталінської та Ворошиловградської областей. Їх діяльність скеровувалась відповідними постановами. Так, 30 квітня 1948 р., з метою дальшого покращення позашкільної роботи з дітьми, Рада Міністрів УРСР і Центральний комітет КП(б)У прийняли постанову «Про заходи до поліпшення позашкільної роботи з дітьми в містах Української РСР в літній період 1948 р.» [239, с. 3-5], якою зобов'язали Міністерство освіти УРСР, виконкоми обласних рад депутатів трудящих, обкоми КП(б)У і ЦК ЛКСМУ забезпечити організацію масової позашкільної роботи з дітьми в літній період, спрямувати її на виховання дітей в дусі радянського патріотизму, добитися того, щоб позашкільна робота відповідала віковим особливостям дітей, їх інтересам і запитам і провадилась на основі широкої самодіяльності самих дітей. Центральні постанови доповнювались місцевими, які сприяли мобілізації роботи місцевих відділів освіти, комсомольських та піонерських організацій, директорів шкіл та дитячих будинків. Так, на виконання вищезазначеної квітневої постанови завідувачим Ворошиловградського обласного відділу народної освіти було видано Наказ № 272а від 20 травня 1948 р. «Про заходи по оздоровленню дітей влітку 1948 р.», який визначав терміни оздоровлення дітей – вихованців дитячих будинків планували оздоровлювати впродовж 90 днів, а вихованців дитячих садків – впродовж 75 днів [320]. Також по Ворошиловградському відділу народної освіти було видано Наказ № 284 від 28 травня 1948 р., яким зазначалося, що відповідальність за організацію і проведення позашкільної роботи з дітьми несуть завідувачі районними та міськими відділами народної освіти [322, с.180-181].

Подібні постанови приймалися систематично. Так, 30 квітня 1949 р. Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову № 1028 «Про заходи по

оздоровленню дітей влітку 1949 року», якою зобов'язала Міністерство охорони здоров'я УРСР, Міністерство освіти УРСР, виконкоми обласних, міських і районних рад депутатів трудящих провести добір дітей шкільного та дошкільного віку, які за станом здоров'я потребують відпочинку, і забезпечити оздоровлення в першу чергу дітей, батьки яких загинули на фронтах Вітчизняної війни, вихованців будинків дитини і дитячих будинків, патронуваних у сім'ях трудящих, а також дітей-інвалідів і партизанів Вітчизняної війни. Визначалися строки перебування дітей у оздоровчих закладах, а саме: у піонертаборах загального типу – 21 день; у піонертаборах санаторного типу – 40 днів; на дошкільних дитячих майданчиках – 30 днів; на шкільних дитячих майданчиках – 30 днів; у будинках дитини, дитячих будинках, дитячих яслах і дитячих садках – 90 днів; на екскурсійно-туристських базах із строком перебування відповідно до опрацьованих маршрутів. Колгоспам та радгоспам рекомендувалося організувати в сільській місцевості оздоровчі майданчики для дітей віком від семи до 12 років [325, с. 181-182].

Значну допомогу в проведенні літнього відпочинку надавав Комітет Червоного Хреста. Так, у 1945 р. Сталінський обком Червоного Хреста на оздоровлення дітей було перерахована сума у розмірі 15 тисяч карбованців. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 73, спр. 333, арк. 36 Під час оздоровчої компанії 1951 р. в Артемівському районі Ворошиловградської області за рахунок коштів організації Червоного Хреста було оздоровлено 102 дитини і 96 осіб – за рахунок районного відділу народної освіти [324, с. 5].

Що стосується виховної роботи у дитячих оздоровчих таборах, то вона включала розумове поєднання відпочинку, праці, спорту з пізнавальною, естетичною, оздоровчою діяльністю. А всі види виховної діяльності здійснювалися в тимчасових різновікових дитячих колективах. Важливим завданням вихователів оздоровчих таборів було продовження в літній оздоровчий період формування дитини як суб'єкта життя, формування у неї цілісного ставлення до себе як до людини, до інших людей, їхніх вчинків, до

природи, предметів, явищ, формування відповідальності за свою долю. Тому для роботи вихователями та піонервожатими в дитячі будинки направлялися найкращі комсомольці. Так, влітку 1944 р. Ворошиловградський обком комсомолу направив на роботу в дитячі будинки області 28 комсомольців [331, с. 16]. Для підвищення їх кваліфікації систематично організовувалися семінари. Так, у серпні 1944 р. подібний шестиденний семінар для піонервожатих та педагогічних працівників було організовано Сталінським відділом Народної Освіти [332].

У таборах з дітьми організовувалася різноманітна робота: літературні та географічні вікторини, конкурси на краще виконання віршів, пісень, танців, спортивно-масова робота, а саме – фізична зарядка з охопленням всіх дітей та з урахуванням їх вікових особливостей, естафети, змагання. Так, у Красноярському піонерському таборі Кадієвського району Ворошиловградської області в хоровому гуртку були вивчені пісні – «Пісня про Сталіна», «Марш піонерів», «Пісня про краснодонців», «Пшениця золота», «Перемога» та інші [337, с. 34], діти регулярно купались у Донці, здійснювали туристичні походи до лісу, проходили волейбольні та футбольні турніри [321, с. 182-183].

Не дивлячись на величезну роботу з виховання дітей усе ж таки в роботі піонерських таборів були суттєві недоліки. Деякі керівники таборів не завжди вчасно та якісно організовували їх роботу через що підлягали заміні. Так, у селі Миколаївка Ворошиловградської області вчитель фізичної культури Столов не забезпечив роботу табору та після першої зміни був знятий з роботи. У селі Краснопольє з цієї ж причини був знятий з роботи вчитель математики Сергієнко [321, с. 183].

Відсутність постійного штату співробітників піонерських таборів призводила до того, що на роботу до них інколи потрапляли випадкові люди, які допускали розбазарювання таборних фондів. Цей вид роботи, безперечно, був складним оскільки мав як явну, так і пограничну мету – це, по-перше, оздоровлення та відпочинок дітей, а по-друге, їх безперервне виховання, що

досягалося завдяки комплексній роботі. Функціонування оздоровчих таборів характеризується як позитивними, так і негативними моментами, що мали об'єктивні та суб'єктивні причини [65, с. 184].

У цілому, процесі дослідження змісту, форм та методів соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у 36–59 роках ХХ століття з'ясовано, що пріоритетним стає формування у дітей глибоких і стійких ідейних переконань, чому сприяло залучення їх до участі у піонерських зборах та ініціативах, створення шкільних музеїв, кімнат, залів, кутків В. Леніна-Сталіна, відвідання музеїв бойової, трудової та революційної слави, історико-краєзнавчих музеїв тощо. Піонерстка та комсомольські організації, що об'єднували переважну більшість дітей, допомагали школі, суспільству активізувати діяльність задля усунення дитячої бездоглядності, правопорушень, негативних проявів та ін.

Чільне місце посідала й робота з дітьми за місцем проживання (клуби, кімнати, дитячі майданчики при будинкоуправліннях, сільрадах, колгоспах, міських парках і скверах). Особлива увага приділялась залученню дітей до участі у таборах праці й відпочинку, учнівських виробничих бригадах, у колгоспах, радгоспах. Це сприяло поступовому залученню учнівської молоді до продуктивної праці і дослідницької діяльності з біології й сільського господарства, формуванню трудових вмінь і навичок, розвитку фізичних якостей, зміцненню здоров'я в процесі активного дозвілля. У досліджуваний час час було сформовано своєрідну «індустрію організації дозвілля дітей та підлітків», яка була спрямована на виконання завдань ідейно-політичного, морального, трудового, естетичного і фізичного виховання зростаючого покоління.

3.3. Екстраполяція історико-педагогічного досвіду соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в сучасних умовах

Процес інтегрування України в європейський культурний та економічний простір визначив кардинальні зміни в суспільно-політичному, соціально-економічному житті, зумовив реформаційні процеси в освітній галузі, спрямовані на досягнення рівня світових стандартів. Саме тому нагальною потребою сьогодення є формування повноцінної особистості, розвинутої фізично, інтелектуально та духовно, здатної стати необхідною рушійною силою змін у суспільстві. У зв'язку з цим істотно актуалізуються завдання сучасної позашкільної освіти.

Однією із сфер життєдіяльності школярів, де найбільш яскраво проявляються наслідки цих трансформацій, є дозвілля, де виявляються природна потреба, можливість розвитку соціальної активності і творчого потенціалу особистості. Однак лише педагогічно організоване дозвілля, орієнтоване на врахування можливостей, інтересів, нахилів, психофізичних особливостей, стану здоров'я дитини, буде сприяти подоланню бездоглядності, зменшенню кількості правопорушень; активізації особистісного потенціалу, розвитку здібностей до прийняття і реалізації власних рішень, підвищенню комунікативної компетентності дітей та підлітків.

Успішному вирішенню зазначених завдань сприяє широка мережа позашкільних навчальних закладів – справжніх осередків дозвілля у системі позашкільної освіти та виховної роботи, яка з кожним роком зростає. Так, на початку XXI ст. в Україні працювало понад 1500 позашкільних навчальних закладів дослідницько-експериментального, художньо-естетичного, еколого-натуралістичного, туристично-краєзнавчого, науково-технічного напрямів та 660 дитячо-юнацьких спортивних шкіл, які відвідували понад 1,5 млн. дітей,

що становить третину (33,9%) від загальної кількості дітей шкільного віку. З ними працювало понад 3,5 тис. педагогічних працівників [].

До 1983 року простежуємо тенденцію до збільшення позашкільних установ (майже вдвічі), порівняно з початком 90-х рр.. ХХст. У наступні роки їхня кількість значно зменшується: до 1991 року мережа скоротилась на 267 закладів [208]. Проводилась робота щодо удосконалення мережі діючих позашкільних установ, розробка та впровадження проектів нових навчальних планів, програм, положень, методичної літератури з питань позашкільної роботи; вивчення й узагальнення передового педагогічного досвіду та його впровадження. Переважаючими принципами дозвільної діяльності були: суспільна спрямованість, добровільність дітей у виборі форм занять, ініціативність, самодіяльність, активність, цілеспрямованість та системність, обов'язковість, комплексність, природовідповідність і культуровідповідність, поєднання навчання з життям тощо.

Провідні напрями роботи позашкільних закладів – технічний, природничий, туристично-краєзнавчий, спортивно-оздоровчий, естетичний; культурно-дозвільний, бібліотечно-бібліографічний, соціально-профілактичний, профорієнтаційний. Діти та підлітки надавали перевагу участі у гуртках технічного спрямування (радіоконструкторський, фізико-технічний, радіооператорський, кінооператорський, автоматики і телемеханіки, технічного моделювання, судномодельний, автотехнічний, автолюбителів, картингістів та ін.) [288].

Зміст організації дозвілля 1960-1991 рр. відповідно до змісту освіти загалом, і позашкільної зокрема, поєднував у собі систему знань, умінь і навиків, оволодіння якими забезпечувало розвиток розумових і фізичних здібностей дітей та підлітків, формування у них основ комуністичного світогляду, моралі та відповідної поведінки, готувало до життя, до праці, сприяло розкриттю і розвитку талантів, вибору професії, культурній організації дозвілля дітей та підлітків, виконанню завдань ідейно-політичного, морального, трудового, естетичного і фізичного виховання

підростаючого покоління.

Урізноманітнися і зміст роботи позашкільних закладів, які, водночас, були організаційно-методичними центрами., Вони надавали методичну допомогу, розробляли методику і зміст роботи усіх закладів, навчали керівні кадри (директорів, завучів, методистів, працівників облвно), сприяючи школам, комсомольським і піонерським організаціям, консультували піонервожатих і школярів.

Провідними формами дозвілля зростаючого покоління у 1960-1991 рр. були: індивідуальні (самостійне читання літератури, колекціонування, філателія, нумізматика, гра на музичних інструментах, вишивання, малювання), гурткові (заняття, походи, екскурсії, ігри та ін.), масові (тематичні вечори, конференції, огляди, конкурси, фестивалі, лекції, зустрічі, клубні свята та ін.).

Сутність сучасної державної політики України щодо організації дозвілля дітей і підлітків у системі позашкільної освіти зафіксовано у Конституції України (ст.53), законах України «Про освіту», «Про позашкільну освіту», «Про охорону дитинства», «Про молодіжні та дитячі організації», Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ століття»), Національній програмі «Діти України», «Концепції Державної цільової програми розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року», реалізація яких сприяє збереженню мережі позашкільних закладів й збагаченню їх змісту діяльності, пошуку нових дозвіллевих технологій організації різноманітних форм дозвілля з метою розвитку соціальної активності і творчого потенціалу особистості, створення умов повної самореалізації дітей та підлітків.

Осмислення проблеми організації дозвілля у позашкільних закладах переконує, що освітній процес, побудований за принципами демокра-тизації, гуманізації, потребує врахування вітчизняних та світових культурно-історичних, виховних традицій; педагогічного досвіду органі-зації дозвілля професійної майстерності педагогів, істотних інноваційних змін у системі позашкільної освіти України не лише на мікро-, а й на макрорівнях

соціалізації, пошуку оптимальних шляхів її реорганізації з метою всебічного розвитку дітей та підлітків як особистостей у сучасній системі цінностей, здатних до активної соціальної адаптації в суспільстві й самостійного життєвого вибору, до самоосвіти й самовдосконалення.

До прогресивних ідей досвіду організації соціального виховання дітей у системі позашкільної освіти України у досліджуваний період, які заслуговують на осмислення у контексті їх впровадження у позашкільних закладах у сучасних умовах, належать: розробка нормативно-правової бази, яка забезпечує сприятливі умови для регулювання та саморегулювання дозвілля зростаючого покоління; створення розгалуженої інфраструктури позашкільних установ та творчих об'єднань; державне фінансове забезпечення; встановлення взаємозв'язків позашкільних установ з державними, приватними та громадськими організаціями; організація дозвілля дітей та молоді з урахуванням їх інтересів, потреб та запитів; упровадження інноваційних технологій організації дозвілля зростаючого покоління; формування культури дозвілля в учнівській молоді; залучення позашкільних установ до розробки та реалізації довготривалих соціокультурних проектів та програм; підвищення статусу соціально-цінних видів дозвілля; регулювання та вдосконалення системи професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців сфери дозвілля у системі позашкільної освіти; матеріально-технічне та навчально-методичне забезпечення дозвілля дітей і підлітків у позашкільних закладах.

Висновки до третього розділу

Проведене дослідження досвіду організації соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті-50-ті роки ХХ ст. дає підстави зробити такі висновки:

На основі вивчення архівних джерел, наукової літератури і періодичних видань узагальнено інноваційні практики соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у 20-35 рр. ХХ ст.

Установлено, що у цей час відбувалося усталення основних форм позашкільної роботи, започаткованих просвітницькими товариствами початку ХХ ст. та перетворення їх на позашкільні заклади, мережу яких склали: дитяча станція, будинок художнього обслуговування дітей (центральної, обласної, окружної, міської), дитячий університет, дитячий клуб, дитяча хата-читальня, дитяча бібліотека, дитячий парк культури і відпочинку, музей дитячої творчості, дитячі екскурсійні бази, технічна станція тощо.

Педагогічно цінними формами соціально-виховної роботи з дітьми 20 – 35 рр. ХХ ст. у межах напряму, що забезпечував трудове виховання, організацію дитячої дослідницької науково-технічної та природо-натуралістичної діяльності були технічні, краєзнавчі гуртки, дитячий університет (дитячий заочний університет, денні або вечірні дитячі курси), демонстрація технічних досягнень, технічні майстер-класи, технічні ігри і заняття, серед яких, наприклад, гра «Телефон»; ящик-організатор, гуртки фотографії та авіа-моделізму, конкурси на виготовлення найкращої авіа-моделі; дитячі бригади для організації позашкільної роботи з сільськими дітьми тощо. Популярними стають форми залучення дітей до вивчення природи: гуртки юних натуралістів, конференції дитячих сільськогосподарських гуртків, двотижневі курси для юннатського активу, участь в весняній посівній та різдвяній антирелігійній кампаніях, екскурсбазі або позашкільні бази, екскурсії-конференції, спостереження за явищами природи, гуртки «Юних мандрівників», самоекскурсії, дослідження,

куточок живої природи тощо.

Серед найсприятливіших форм просвітницької, пропагандистської, агітаційної роботи у досліджуваній період популярності набули словесні форми соціального виховання у позашкільлі – лекція, бесіда, дискусія, обговорення важливих тем, збори, консультація, інструктаж тощо, а також форми, які мали на меті привчання населення до читання: книжкові виставки, гучні читальні, театралізовані читання, масовки, літературні вечори, агітпаради, агітплакати, групове читання періодичної преси, конкурси на визначення кращого читця, підготовка вирізок із газет за цікавими для аудиторії темами, «групи читання вдома» тощо, а також дитячі свята, кіно-ранки, концерт, театралізація, театр «Петрушки», ігрові програми, майстер-класи, вечори, ранки, масові заходи, танці.

Фізкультурно-оздоровчий напрям соціального виховання дітей у позашкільних закладах, передбачав реалізацію таких організаційних форм роботи, як: фізкультурні виступи «жива машина», спортивні дитячі змагання, заняття фізкультурою, лижі, вилазки і походи, зимові ігри, забави, ігри і розваги на відкритому повітрі, гру в лісі, вечір біля вогнища, цікаві ігри з м'ячем на воді, дворові майданчики, тощо.

Виділено такі основні методи соціального виховання в позашкільних установах 20-х – 35 рр. ХХ ст., це – метод соціалістичного змагання, метод створення заохочувальних заходів, бригадно-лабораторний метод (Дальтон-план), метод проектування, комплексний метод, пропаганда, агітація, демонстрація, переконання, живі розповіді, літературний, метод друкованого слова (підготовка стінгазет, плакатів, статей, віршів), метод живого слова (усна газета, суди виступи), метод письмових завдань (написання творів, агітвіршів на задану тему), метод залучення до масових дійств (виступи, вечори, звіти, зустрічі); театральний (частушки, балаган, естрада, клоунада, побутова імпровізація, художній вечір, масові постановки, масові дитячі агітаційні ігри); музичний (хори, оркестри, ансамблі, змагання колективів творчої самодіяльності); образотворчий (розробка ескізів плакатів,

транспарантів, декорацій) тощо. Визначено засоби соціального виховання в позашкільних закладах, зокрема: педагогічної анімації, технічні засоби, зокрема чарівний ліхтар, засоби наочності, засоби друкованого слова тощо.

У процесі дослідження змісту, форм та методів соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти у 36–59 роках ХХ століття з'ясовано, що пріоритетним стає формування у дітей глибоких і стійких ідейних переконань, чому сприяло залучення їх до участі у піонерських зборах та ініціативах, створення шкільних музеїв, кімнат, залів, кутків В. Леніна-Сталіна, відвідання музеїв бойової, трудової та революційної слави, історико-краєзнавчих музеїв тощо. Піонерстка та комсомольські організації, що об'єднували переважну більшість дітей, допомагали школі, суспільству активізувати діяльність задля усунення дитячої бездоглядності, правопорушень, негативних проявів та ін.

Чільне місце посідала й робота з дітьми за місцем проживання (клуби, кімнати, дитячі майданчики при будинкоуправліннях, сільрадах, колгоспах, міських парках і скверах). Особлива увага приділялась залученню дітей до участі у таборах праці й відпочинку, учнівських виробничих бригадах, у колгоспах, радгоспах. Це сприяло поступовому залученню учнівської молоді до продуктивної праці і дослідницької діяльності з біології й сільського господарства, формуванню трудових вмінь і навичок, розвитку фізичних якостей, зміцненню здоров'я в процесі активного дозвілля. У досліджуваний час час було сформовано своєрідну «індустрію організації дозвілля дітей та підлітків», яка була спрямована на виконання завдань ідейно-політичного, морального, трудового, естетичного і фізичного виховання зростаючого покоління.

Упродовж досліджуваного періоду позашкільні установи активно співпрацювали із школами, профспілковими організаціями, створювали необхідні умови для виховання учнівської молоді шляхом організації дозвілля різної тематичної спрямованості.

З'ясовано, що позашкільний навчальний заклад означеної доби являв

собою спільноту дітей та дорослих, яка характеризувалася цілеспрямованістю, різновіковим складом учасників навчально-виховного процесу, автономністю існування, циклічністю функціонування, різноманітністю та свободою вибору виду діяльності, взаємовідносинами між дітьми і дорослими, які давали можливість дитині виступати у новій соціальній ролі. Позашкільні установи проводили інструктивно-методичну роботу з вчителями, працівниками позашкільних закладів, громадськістю та учнівським активом, здійснювали вивчення, узагальнення і розповсюдження передового педагогічного досвіду щодо позашкільної роботи, допомагали школам, суспільству активізувати діяльність з приводу дитячої бездоглядності, правопорушень, негативних проявів тощо.

До прогресивних ідей досвіду організації дозвілля дітей та підлітків у системі позашкільної освіти України, які заслуговують на осмислення у контексті їх впровадження у позашкільних закладах у сучасних умовах, належать: розробка нормативно-правової бази, яка забезпечує сприятливі умови для регулювання та саморегулювання дозвілля зростаючого покоління; створення розгалуженої інфраструктури позашкільних установ та творчих об'єднань; державне фінансове забезпечення; встановлення взаємозв'язків позашкільних установ з державними, приватними та громадськими організаціями; організація дозвілля дітей та молоді з урахуванням їх інтересів, потреб та запитів; упровадження інноваційних технологій організації дозвілля зростаючого покоління; формування культури дозвілля в учнівської молоді; залучення позашкільних установ до розробки та реалізації довготривалих соціокультурних проектів та програм; підвищення статусу соціально-цінних видів дозвілля; регулювання та вдосконалення системи професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців сфери дозвілля у системі позашкільної освіти; матеріально-технічне та навчально-методичне забезпечення дозвілля дітей і підлітків у позашкільних закладах.

Результати дослідження за третім розділом висвітлено у працях автора [97, 101, 110].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне обґрунтування та вивчення історико-педагогічного досвіду соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст., проаналізовано його зміст, форми та методи, визначено можливості використання позитивних педагогічних здобутків минулого у сучасних освітніх та соціокультурних умовах. Результати проведеного дослідження свідчать про досягнення мети, розв'язання визначених завдань і є підставою для формулювання таких висновків:

1. Розкрито теоретичні основи дослідження та встановлено, що позашкільна освіта дітей ґрунтується на історично обумовлених традиціях соціального виховання особистості у сфері дозвілля, закладених у світовій педагогічній спадщині, національному досвіді народної та родинної педагогіки, звичаях піклування про дітей у громаді, цінностях, поглядах, переконаннях, педагогічних та соціокультурних традиціях суспільства.

Феномен соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти визначено як цілеспрямовану діяльність соціальних вихователів – фахівців у галузі організації дитячого дозвілля, – яка має на меті задоволення та формування культурних потреб дитини у вільний від обов'язкових занять час, забезпечує розвиток особистості, зокрема засвоєння нею системи соціальних знань, умінь, цінностей і норм соціальної поведінки, отримання практичного соціального досвіду у спеціально створеному на перехресті дозвіллевої та освітньої сфер виховному осередку – закладі позашкільної освіти – за активної участі інших інститутів соціалізації: сім'ї, школи, дитячих та молодіжних організацій, закладів соціокультурної сфери тощо.

Встановлено, що особливостями соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти є: поєднання інституційної цілеспрямованості та стихійності соціально-виховного впливу; виховання через практичний досвід; вибір напрямів діяльності відповідно до суспільних вимог і реальних потреб та інтересів особистості; активна співпраця з різними соціальними

інститутами; спрямованість на розвиток соціальності дітей, підготовку їх до життя у конкретному соціумі; вихід за межі освітнього процесу; творчий підхід до кожної справи тощо.

2. Схарактеризовано передумови розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-х рр. ХХ ст., серед яких: соціально-економічні наслідки військових та революційних подій, поширення явища дитячої безпритульності і бездоглядності, зміна ідеологічної концепції держави, етнокультурне відродження українського народу, парадигмальні зміни процесу соціального виховання неповнолітніх, розбудова кардинально нової системи освіти, виникнення та поширення позашкільної освіти як інноваційного педагогічного явища.

Науково обґрунтовано етапи розвитку соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у досліджуваній період: 1920–1935 рр. – інноваційний – обґрунтування концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти; 1936–1945 рр. – екстенсивний – ідеологізація концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах загострення ідеологічної кризи всередині тоталітарної радянської держави, до складу якої входила у цей час Україна, та зовнішнього військового протистояння; 1946–1959 рр. – інтенсивний – розширення концепції соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в умовах післявійськової відбудови.

3. Проаналізовано зміст, форми і методи соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст. Установлено, що зміст соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти інтегрував такі напрями: просвітницький, пропагандистський, агітаційний, трудового виховання, дослідницький, науково-технічний, природничо-натуралістичний, фізкультурно-оздоровчий, національно-патріотичний, військово-політичний, естетичний.

Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти здійснювалося у таких організаційних формах, як: індивідуальні: підготовка

вирізок із газет, фізкультурні заняття («зарядка»), загартовування, дистанційні заняття із самоосвіти; групові заняття, майстер-класи, ігрові програми, курси для активу, досліди, просвітницькі лекції, товариські бесіди, збори, консультації, інструктажі, книжкові виставки, гучні та театралізовані читання, усна газета, «суди», хори, оркестри, ансамблі; масові дитячі конференції, весняні посівні та різдвяні антирелігійні кампанії, екскурсійно-конференції, самоекскурсії, масовки, агітпаради, агітплакати, змагання колективів творчої самодіяльності, конкурси читців, дитячі свята, концерти, театралізації, кіноранки, святкові ранки, тематичні вечори, танці, спортивні дитячі змагання, фізкультурні виступи «жива машина», вилазки, походи, забави, ігри і розваги на відкритому повітрі, вечори біля вогнища, дворові майданчики тощо.

Серед основних методів соціального виховання, що практикувалися у досліджуваній період, визначаємо: змагання, бригадно-лабораторний,

проекування, комплексний, пропаганди, агітації, демонстрації, переконання, друкованого слова, живого слова (літературний), письмових завдань, залучення до масових дійств – театральних, музичних, образотворчих тощо. Для реалізації соціального виховання у закладах позашкільної освіти використовувалися такі засоби: стінгазети, плакати, транспаранти, декорації, агітаційні вірші, книги, іграшки, хімічні та фізичні дослідницькі прилади, «чарівний ліхтар», «ящик-організатор» тощо.

4. Виявлено можливості екстраполяції історико-педагогічного досвіду у діяльність сучасних позашкільних закладів, а саме: використання позитивних соціально-педагогічних здобутків минулого у сучасних освітніх та соціокультурних умовах, які полягають у залученні позашкільних установ до розробки та реалізації довготривалих соціокультурних проектів та програм, підвищенні статусу соціально корисних видів дозвілля, у регулюванні та вдосконаленні системи допрофесійної підготовки дітей у системі позашкільної освіти, оновленні матеріально-технічного і навчально-методичного забезпечення організації дозвілля дітей та підлітків у

позашкільних закладах.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. *Перспективними напрямками* її подальших досліджень вважаємо вивчення особливостей організації просоціальної діяльності дітей і підлітків, механізмів взаємодії позашкільних закладів із соціально-культурними установами, соціальними службами та центрами, спільну діяльність батьків із педагогами-позашкільниками щодо соціального виховання молодого покоління; розробку науково-методичного забезпечення їхньої діяльності, а також підготовку майбутніх фахівців до роботи у закладах позашкільної освіти України в різні історико-педагогічні періоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автушенко І. Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2001. 20 с.
2. Азарова Р. Н. Досуг современной молодежи. *Внешкольник*. 2003. № 10. С. 19–21.
3. Алексеєнко Т. Ф. Соціалізація особистості: можливості й ризики: (соціально-педагогічний аспект): науково-метод. посібник. Київ: Саммит-книга, 2007. 152 с.
4. Алексеєнко Т. Ф., Грітчина А. І., Карпушевська Л. Р., Роговець О. В. Громадянські якості підлітків: теорія і практика становлення: монографія / за заг. ред. А. І. Грітчиної. Київ – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. 136 с.
5. Андрухів І. О. Виховна діяльність українських молодіжних товариств у Галичині (1894 – 1939 рр.): дис. ... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 1997. 210 с.
6. Антология педагогической мысли Украинской ССР. Москва: Педагогика, 1988. 640 с.
7. Арістотель. Політика. Київ: Основи, 2000. 239 с.
8. Артемов В. А. Социальное время: проблемы изучения и использования. Новосибирск: Наука, 1987. 465 с.
9. Астаф'єв О. Творчість як академія живопису. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Літературознавство*. 2013. № 38. С. 402–407.
10. Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т.1. Харків: Держвидав України. 1928. 389 с.
11. Багно Ю. М. Соціально-культурні компоненти навчально-виховного процесу сільської початкової школи в Україні (20 – початок 30-х рр. ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук. Переяслав-Хмельницький, 2009. 219 с.

12. Балахтар В. В. Педагогічні засади організації дозвілля дітей та підлітків у системі позашкільної освіти в Україні (1960-1991 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 2010. 20 с.
13. Балясная Л. К. Внешкольные учреждения. Пособие для работников внешкольных учреждений. Москва: Просвещение, 1978. 256 с.
14. Балясная Л. К. Улучшить работу внешкольных учреждений. *Советская педагогика*. Москва. 1959. № 10. С. 9–19.
15. Баранецька Ю. М. Виховання у студентів вищих педагогічних навчальних закладів культури дозвілля засобами музичного мистецтва: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Вінниця, 2017. 20 с.
16. Безлюдна В. В. Основні елементи системи соціально-педагогічної роботи. *Розвиток освітніх систем у глобальному вимірі: тенденції і прогнози*: матеріали міжнар. наук. конф. (Умань, 26–27 трав. 2011 р.). Частина II. Умань: ПП Жовтий, 2011. С. 160–162.
17. Безпалько О. В. Дитячі громадські організації як суб'єкт виховної діяльності в сучасних соціокультурних умовах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: Зб. наук. праць. Вип. 12. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 48–54.
18. Белоконь В. И. Культурно-досуговая деятельность. Курс лекций. Конспект. Мелитополь, 2002. 53 с.
19. Белоконь В. И. Культурно-досуговая деятельность. Мелитополь: Университетская книга, 2002. С. 120–123.
20. Берека В. Є. Соціально-педагогічні основи розвитку позашкільної освіти в Україні (1957–2000 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2001. 24 с.
21. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003. 280 с.

22. Белошицький О. О. Розвиток технічної творчості учнів у позашкільних закладах освіти України (20–30 рр. ХХ ст.): автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2007. 19 с.
23. Биковська О. В. Позашкільна освіта в Україні: навч. посіб. / О. В. Биковська, С. В. Бут, О. П. Дмитренко, І. І. Загарницька, Г. Г. Ковганіч, О. Є. Кузик, О. В. Литовченко. Київ, 2006. 223 с.
24. Биковська О. В. Теоретико-методичні основи позашкільної освіти в Україні: дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2008. 470 с.
25. Биковська О. В. Трудове виховання в позашкільних закладах у сучасних економічних умовах (на прикладі гуртків науково-технічного профілю): дис... канд. пед. наук. Київ, 2000. 198 с.
26. Биковський Т. В. Методика навчання інформаційних технологій у позашкільних навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2011. 198 с.
27. Блонский П. П. Избранные педагогические произведения / Редкол. Б. П. Есипов, Ф. Ф. Королев, С. А. Фрумов; сост. Н. И. Блонская, А. Д. Сергеева. Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1961. 696 с.
28. Богуславский М. В. ХХ век российского образования. Москва: ПЕР СЭ, 2002. 336 с.
29. Бойко В. М. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919: Т. 5. Київ: «Наукова думка», 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Konstitutsiya_Usrr_1919. (дата звернення: 29.11.2018).
30. Бойко О. П. Культура дозвілля у суспільстві ризику: монографія. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. 285 с.
31. Борисенко В. Й., Телегуз І. О. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії: навчальний посібник. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 156 с.

32. Бочелюк В. Й. Дозвіллізнавство: навчальний посібник. Київ, 2006. 208 с.
33. Бозцій С. Антология средневековой мысли. Теология и философия европейского средневековья / под ред. С. С. Неретиной. СПб. 2001. Т. 1. С. 113–119.
34. Бугрій В. С. Становлення та розвиток системи краєзнавчої роботи в школах Північно-Східної України (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): дис... канд. пед. наук. Суми, 2006. 234 с.
35. Букреева С. М. Становление и развитие системы внешкольного воспитания детей в Украинской ССР (1917–1941 гг.): автореф. дисс.. канд. пед. наук. Киев, 1981. 20 с.
36. Бурим О. В. Соціальне виховання молодших школярів у приватних загальноосвітніх навчальних закладах: автореф. дис... канд. пед. наук. Луганськ, 2008. 20 с.
37. Вербицький В. В. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925–2000 рр.): автореф. дис... д-ра пед. наук. Київ, 2004. 48 с.
38. Вербицький В. В., Ковбасенко Л. І., Липецький О. П. Виховний потенціал позашкільних навчальних закладів: колект. моногр. / за ред. О. В. Литовченко. Київ: ОТ Ростунов, 2011. 200 с.
39. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій українських земель / Енциклопедія історії України: Т. 1. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Administratyvny_podil (дата звернення: 04.07.2018).
40. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2018. 256 с.
41. Внешкольник: журнал по вопросам внешкольного воспитания детей и подростков. Москва; Ленинград: [б. в.] 1929. № 1-10.

42. Вовк Л. Г. Товариство «Учительська громада» у суспільно-культурному житті Галичини (1908–1939): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2017. 20 с.
43. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). Київ: «Просвіта», 1998. 179 с.
44. Военно-воспитательная работа сельбудов и хат-читалень. *Радянська школа (б. Освіта Донбасу)*. 1927. № 8. С. 72–77.
45. Возняк А. Б. Формування творчої особистості підлітків у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи (1946–2006 рр.): автореф. дис...канд. пед. наук. Дрогобич, 2008. 20 с.
46. Волобуева Л. Н. Досуг в структуре образа жизни (философско-культурологические аспекты): дис. ... канд. филос. наук. Москва, 2004. 152 с.
47. Воловик А. Ф., Воловик В. А. Педагогика досуга: учебник. Москва: Флинта: МПСИ, 1998. 240 с.
48. Выготский Л. С. Собр. соч.: в 6 т. Т.4. Детская психология / под ред. Д. Б. Эльконина. Москва: Педагогика, 1984. 432 с.
49. Гавлітіна Т. М. Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу: дис... канд. пед. наук. Рівне, 2007. 20 с.
50. Галів М. Д. Проблема формування характеру особистості в історії розвитку української педагогічної думки (60-ті роки ХІХ – 60-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. пед. наук. Житомир, 2007. 20 с.
51. Галущинський М. Справа членської вкладки на 1926 рік. (Загальні Збори 1925). // *Народня Просвіта часопис, присвячений справам позашкільної освіти*. Рік (XIV). IV. Січень-лютий. Ч. 1-2. Львів, 1926. 64 с.
52. Глух Е. Г. Развитие советской системы внешкольной работы с детьми (1945–1973 гг.). Москва, 1975. Ин-т общей педагогики АПН СССР, 1975.

53. Головка С. Г. Наукові засади розвитку творчої пізнавальної діяльності учнів у вітчизняній педагогіці (20-ті – середина 80-х років ХХ ст.): дис... канд. пед. наук. Луганськ, 2006. 194 с.

54. Гончаров М. К. Про науковий зміст освіти у середній школі. *Радянська школа*. 1967. № 10. С. 52–57.

55. Горбенко С. С. Розвиток ідей гуманістичного виховання учнів молодшого та підліткового віку засобами музики у творчій спадщині вітчизняних педагогів (ХХ – початок ХХІ століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2016. 37 с.

56. Гребінь Л. О. Організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук. Умань, 2014. 295 с.

57. Григоренко В. Л., Рассказова О. І. Професійна підготовка соціальних вихователів в умовах розгортання інклюзивної освіти в Україні: тенденції та суперечності. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2016. №14. С. 215–222.

58. Гринько Г. Ф. Нариси радянської просвітницької політики. Харків, 1922.

59. Гринько Г. Ф. Соціальне виховання дітей. Порадник по соц. вихованню дітей / упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УСРР. Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1921. Вип. 1. С. 5–23.

60. Грищенко М. М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. Київ: Тов-во для поширення політ. та наук. знань в Українській РСР, 1957. 132 с.

61. Громадянські якості підлітків: теорія і практика становлення: монографія / Грітчина А. І., Алексеєнко Т. Ф., Карпушевська Л. Р., Роговець О. В. / за заг. ред. А. І. Грітчиної. Київ – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. 136 с.

62. Грошовенко О. П. Формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи у позаурочній виховній роботі: дис... канд. пед. наук. Вінниця, 2007. 254 с.

63. Гудовсек О. А. Становлення і розвиток естетичного виховання учнів у позашкільних закладах України (1954 – 1991 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Рівне, 2011. 20 с.

64. Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. Київ 1993.

65. Гутник І. М. Педагогічні засади організації дозвілля підлітків засобами української народної педагогіки: автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2006. 19 с.

66. Гуцол А. В. Нормативно-правове забезпечення позашкільної освіти у 1946–1979 рр. *Історико-педагогічний альманах*. Умань, 2009. Вип. 1. С. 47–52.

67. Гуцол А. В. Розвиток системи позашкільних закладів освіти в Луганській і Донецькій областях (1946–1991 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2010. 20 с.

68. Гушулей Й. М. Теорія і практика загальнотехнічної підготовки учнів у процесі трудового навчання: дис... д-ра пед. наук. Тернопіль, 2000. 389 с.

69. Данилов М. А. и др. Дидактика / Б. П. Есипов, М. Н. Скаткин; под ред. Б. П. Есипова. Москва: Изд-во Акад. пед. наук, 1957. 517 с.

70. Денисенко А. Д. Становлення ідеї організації дозвілля у світовій і вітчизняній педагогічній думці. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2013. Ч. 2. С. 112–122.

71. Дереш В. С. Соціалізаційний вплив сім'ї на формування дитини в соціокультурному вимірі (друга половина ХХ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Умань, 2015. 20 с.

72. Державна цільова соціальна програма «Молодь України» на 2016–2020 роки: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 18.02.2016 № 148. *Офіційний вісник України*. 2016. № 21. Ст. 828.

73. Дідух І. Я. Виховна теорія і практика українського скаутського руху на західноукраїнських землях у 1910-х – 30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. пед. наук. Тернопіль, 2013. 290 с.

74. Дмитренко Т. О., Яресько К. В. Методологічні основи соціальної педагогіки. Харків: Крок, 2003. 32 с.

75. Добров П. В., Грідіна І. М., Касьянова Н. М. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу): монографія. Донецьк, 2011. 203 с.

76. Дюмазедьє Ж. Планирование досуга и культурное развитие. *Образование взрослых и досуг в современной Европе*. Прага: «Обрис», 1966. С. 51–59.

77. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / под ред. А. Б. Гофмана. Москва: Канон. 1995. 352 с.

78. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.

79. Єршова Л. М. Історіографія дослідження виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії ХІХ – початку ХХ ст. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 233–237.

80. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика керівництва ВКП (б) в Україні 1932 – 38 рр. *Освіта і наука*. К., 2000. 72 с.

81. Жданова Л. С. Развитие пионерских лагерей в СССР (1945–1975): автореф. дис ... канд. пед. наук. Москва, 1976. 22 с.

82. Жураковский Г. Е. Очерки по истории античной педагогики. Москва: Гос. учебно-педагогическое изд-во Наркомпроса РСФСР, 1940. 472 с.

83. Жураковский Г. Е. Очерки по истории античной педагогики. Москва: Изд. акад. пед.наук, 1963. 510 с. і

84. Заверико Н. В. Теоретичні засади соціально-педагогічної технології роботи з підлітками. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: зб. наук. пр.* Київ, 2004. № 2. Серія 11. Соціологія. Соціальна робота. Управління. С.80–86.
85. Занков Л. В. Наглядность и активизация учащихся в обучении. Москва: ГУПИ МП РСФСР, 1960. 312 с.
86. Збірник декретів, наказів та розпоряджень по Народньому Комісаріату Освіти УСРР. Харків, 1920. Вип. I. 60 с.
87. Зверева І. Д. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія. За заг. ред. І. Д. Зверевої. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 336 с.
88. Зверева І. Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 1999. 451 с.
89. Зеньковский В. Социальное воспитание, его задания и пути. Москва: Моек, просвет. Комиссия, 1918. 91 с.
90. Зільберштейн А. Система народної освіти. Збірка: посібник у пед. вузах. Харків: Держ. видав. України, 1929. Вип. IX. 320 с.
91. Итальянский гуманист и педагог Витторино да Фельтре в свидетельствах учеников и современников / Составитель Н. В. Ревякина. Москва: Росспэн, 2007. 264 с.
92. Іваніків Н. М. Принцип краєзнавства в організації навчального процесу початкової школи в Україні (20 – 30-ті роки ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук. Дрогобич, 2009. 246 с.
93. Ілійчук Л. В. Організаційно-педагогічні засади природоохоронної діяльності учнів молодших класів на західноукраїнських землях (1919–1939 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.
94. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.

95. Історія педагогіки / За заг. ред. члена-кор. АПН України, д. пед. наук, проф. Г. В. Троцько. Харків, 2008. 545 с.
96. Історія педагогіки / за ред. М. В. Левківського, О. А. Дубасенюк. Житомир, 1999. 336 с.
97. Історія розвитку фізичної рекреації. Навч. посібн. / Т. Ю. Круцевич, Н. Є. Пангелова, С. Б. Пангелов. Київ: Академвидав, 2013. 160 с.
98. IX з'їзд ЛКСМУ, X з'їзд ВЛКСМ: [доповіді і резолюції]. Київ: Партвидав ЦК КП (б) У. 1936. 522 с.
99. XII съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 г.: стенограф. отчет. Москва: Политиздат, 1968. 903 с.
100. Калібовець С. М. Роль художньої самодіяльної творчості на формування національної самосвідомості населення Лівобережної України у 1943–1950 роках. *Українознавство*. 2008. №1. С. 275–279.
101. Каліна К. Є. Моральне виховання студентської молоді на Слобожанщині (кінець XIX – початок XX століття): автореф. дис... канд. пед. наук. Харків, 2008. 17 с.
102. Канішевська Л. Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності: теорія і практика: монографія. Київ: Компринт, 2017. 402 с.
103. Канцелярський П. Інтернаціональне виховання в добу реконструкції. *Комуністична освіта*. 1931. № 4. С. 16–19.
104. Капська А. Й. Теорія розвитку соціального виховання. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка*. 2018. Вип. 24(1). С. 48–57.
105. Катунова М. Р. Формирование образовательной среды клуба учреждения дополнительного образования детей. автореферат дисс. на соиск. ученой степени канд. пед. наук. СПб, 1998. 23 с.

106. Квинтилиан Марк Фабий. Двенадцать книг риторических наставлений. Перевод А.Никольского. Москва, 1834.

107. Кікто С. М. Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2016. 20 с.

108. Кірсанов В. В. Теоретико-методологічні та методичні засади педагогічної діагностики організації дозвілля: монографія. Київ: Альтерпрес, 2006. 352 с.

109. Климент Александрийский. Педагог. Пер. Н. Корсунского. Ч. II. Москва, Учебно-информационный экуменический центр ап. Павла, 1996.

110. Климчук В. А. Организация досуга детей и молодежи в работе социального педагога: технологический подход. *Перспективы развития высшей школы*: материалы VIII Междунар. науч.-метод. конф. 28-29 мая 2015. Гродно : ГГАУ, 2015. С. 340–342.

111. Клімчук В. А. Дозвілля як сфера соціального виховання дітей та молоді. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2017. Вип. 8 (313), Ч. I. С. 260–266.

112. Клімчук В. А. Заклад позашкільної освіти як осередок забезпечення права дітей та молоді на освіту і виховання: історико-педагогічний вимір. *Права дитини від витоків до сьогодення*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 19 верес. 2013. Умань. С. 75–78.

113. Клімчук В. А. Інноваційні форми і методи соціального виховання дітей у позашкільній освіті в Україні у 20–50-х рр. XX ст.). *Sciences of Europe: Sciences journal. Praha. Czech Republic*. 2018. Vol. 1. № 28 (28). P. 23–28.

114. Клімчук В. А. Історична періодизація процесу соціального виховання дітей у позашкільних закладах освіти в Україні (20–50-ті рр. XX ст.). *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 6 (81). С. 94–105.

115. Клімчук В. А. Концепція соціального виховання дітей у позашкільній сфері: історико-педагогічний аспект. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. 2017. Вип. 2. Ч. 2. С. 51–59.

116. Клімчук В. А. Механізми репродукування гендерних стереотипів у традиційних системах соціального виховання дітей та молоді: історико-педагогічний аспект. *Гендерна політика очима української молоді: матер. підсумк. конф. XI Регіон. конкурсу молодих вчених*. 24 жовт. 2017. Харків. 2018. С. 102–107. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/47799/1> (дата звернення: 29.11.2018 р.).

117. Клімчук В. А. Подолання посттравматичного стресу у післявійськовий період: соціальне виховання дітей у позашкільних закладах в Україні (20-ті–середина 30-х рр. ХХ ст.). *Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти і родини в умовах війни*. 2017. Т. II. С. 204–217.

118. Клімчук В. А. Позашкільні заклади як осередки реінтеграції неповнолітніх, що стали жертвами революційних та військових подій початку–середини ХХ ст. *Модифікація концепції соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні у контексті реалізації Цілей сталого розвитку суспільства: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* 14 груд. 2017. Харків. 2018. С. 60–61.

119. Клімчук В. А. Проблематизація питань соціального виховання неповнолітніх у 20–30-ті рр. ХХ ст. в Україні. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи: тези доповідей I Всеукр. наук.-практ. конф.* 26 трав. 2016. Івано-Франківськ. 2016. Вип. 4. С. 25–29.

120. Клімчук В. А. Проблематика соціального виховання дітей в епоху суспільних трансформацій у педагогічній спадщині С. Т. Шацького. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 10 (54). С. 231–240.

121. Клімчук В. А. Соціальне виховання дітей та молоді у сфері позашкільної освіти в Україні у першій половині ХХ ст. *Nowy sposób rozwoju pedagogika*. Warszawa. Polska. 2017. С. 197–202.

122. Клімчук В. А. Соціальне виховання дітей у позашкільних навчальних закладах: історичний аспект. *Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми та перспективи*. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 6 лист. 2014. Харків. 2014. С. 169–170.

123. Клімчук В. А. Соціальне виховання дітей, схильних до протиправної поведінки, засобами дозвіллевої діяльності. *Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні*: матеріали Регіон. наук.-практ. конф. 23 берез. 2017. Харків. С. 155–157.

124. Клімчук В. А. Стан розробки проблеми соціального виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20–50-ті рр. ХХ ст. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2017. Вип. 54 (107). С. 30–39.

125. Клімчук В. А. Технологія професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи у сфері дозвілля. *Сучасні проблеми гуманітаризації професійної підготовки майбутніх педагогів*: матеріали Всеукр. наук.-метод. семін. 20 лют. 2014. Умань. 2014. С. 20–21.

126. Клімчук В. А., Пахомова Л. В., Рассказова О. І., Рассказова П. І. Розробка інноваційних форм і методів як основа синергії дошкільної, шкільної та позашкільної освіти у питаннях соціального виховання дітей у 20–50-х рр. ХХ ст. в Україні. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VI (71), 173, 2018 Sept. P. 11–15.

127. Коберник О. Виховання в учнів ціннісного ставлення до інших людей. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2018. Вип. 6. С. 179–192.

128. Кобзар Б. С. Педагогічні проблеми розвитку шкіл-інтернатів і шкіл подовженого дня. Київ: Радянська школа, 1968. 269 с.

129. Ковальчук В. М. Педагогічні погляди та громадсько-просвітницька діяльність М. Галушинського: автореф. дис... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 2004. 19 с.

130. Ковбасенко Л. І. Визначні сторінки історії позашкільної освіти. *Позашкілля*. 2009. Верес. (№ 9). С. 3–5.

131. Ковбасенко Л. І. Роль позашкільної освіти в оптимізації процесу формування у старшокласників потреби у навчанні впродовж життя. *Рідна школа*. 2010. №10. С. 28–33.

132. Ковбасенко Л. І. Формування ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі дослідницької діяльності засобами позашкільної освіти. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський. 2009. Вип. 13. кн. 1. С. 441–450.

133. Кодекс Законів про Народню Освіту У.С.Р.Р. Збірник У законень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Відділ 1 за 1922 р. Харків, 1922. С. 873–881.

134. Кодекс законів о народном просвещении УССР. Харьков, 1922. 75 с.

135. Колодійчук О. Я. Розвиток технічної творчості дітей та молоді у навчальних закладах Галичини (1900–1939 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук. Дрогобич, 2009. 20 с.

136. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920). Харків: Консум, 1998. 190 с.

137. Коляда Н. М. Дитячий рух як середовище соціального захисту дитинства: до історії діяльності форпостів (20 – 30-ті роки ХХ ст.). *ІІІ регіональний круглий стіл «Форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід Черкащини»* (28 вересня 2016 р.). Умань: ФОП Жовтий, 2016. С. 45–48.

138. Коляда Н. М. Розвиток дитячого руху в Україні (початок ХХ ст. – середина 30-х років ХХ ст.): монографія. Умань: ПП Жовтий. 2012. 407 с.

139. Коляда Н. М. Соціально-педагогічні засади розвитку дитячого руху в Україні (початок ХХ ст. – середина 30-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Луганськ, 2013. 44 с.
140. Коляда Н. М. Позашкільна піонерська робота як важлива соціально-педагогічна засада розвитку дитячого руху (перша половина 30-х років ХХ ст.). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 42(2). С. 213–223.
141. Комсомолец України: орган ЦК і Київ. ком. ЛКСМ України. ЦК ЛКСМ України. Харків; Київ: [б. в.], 1925. № 2-11.
142. Комуністична освіта: наук.-пед. журнал / Народний комісаріат освіти УРСР. Харків: [б. в.], 1941. № 1-6.
143. Кон И. С. Ребенок и общество. Москва: Наука, 1988. 270 с.
144. Конончук І. М. Етнокультурні процеси в селах України (1920-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) автореф. дис... канд. істор. наук. Чернігів, 2014. 20 с.
145. Конституція України: *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. 141 с.
146. Концепція «Нова школа. Простір освітніх можливостей». 40 с. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/> (дата звернення: 16.11.2018 р.).
147. Концепція краєзнавчої освіти та виховання (шкільної, позашкільної, вищої педагогічної): Київ: Науковий світ, 2000. 48 с.
148. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Шкільна бібліотека плюс. 2015. № 9–10. С. 3–9.
149. Корнієнко А. В. Виховання національної самосвідомості підлітків у позашкільних навчальних закладах: дис... канд. пед. наук. Київ, 2008. 251 с.
150. Корнієнко Т. М. Організація дозвілля школярів у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2011. 20 с.

151. Кравченко О. О. Всеукраїнський Пролеткульт: освітньо-просвітницька та культуротворча діяльність (1917-1932 рр.): монографія. Умань: Видавець «Сочінський М.М.», 2017. 320 с.
152. Кравченко Т. В. Статеве виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20-30 років ХХ століття: дис. ... канд. пед. наук. Херсон, 2009. 202 с.
153. Красняков Є. В. Державна політика в сфері позашкільної освіти: сучасний стан та перспективи її удосконалення. *Наукові записки. Серія: Педагогічні та історичні науки*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 118. С. 118–125.
154. Крикун І. Є. Проблема формування працелюбства в учнів початкових класів у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2011. 20 с.
155. Крупская Н. К. О культурно-просветительной работе: Избр. статьи и речи. Москва: Советская Россия, 1957. 163 с.
156. Крупская Н. К. Педагогические сочинения: в 6-ти т. / под. ред. А. М. Гончарова и др. Москва: Педагогика, 1980. Т. 5. 495 с.
157. Крупская Н. К. Детское коммунистическое движение. Пионерская и комсомольская работа. Внешкольная работа с детьми. Москва: Директ-Медиа, 2014. 558 с.
158. Крупська Н. К. Суспільне виховання. Хрестоматія сучасних педагогічних течій / Я. Мамонтов. Харків, 1926. С. 322–328.
159. Кузик О. Є. Трансформація традиційної обрядовості та використання в сучасній педагогічній, культурно-дозвіллевій діяльності установ культури: автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 1998. 17 с.
160. Кузь В. Народна педагогіка – основа національного виховання. *Збірник наукових праць*. Київ: Науковий світ, 2002. С. 7-10.
161. Культура досуга / В. М. Пича, И. В. Бестужев-Лада, В. М. Димов и др. Киев: Издательство Киевского государственного ун-та, 1990. 240 с.

162. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
163. Кульчицький С. Національна політика більшовиків під час створення комуністичного ладу. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*: Міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 2005. Вип. 13. С. 3–57.
164. Куркіна С. В. Проблеми виховання особистості і колективу в реформаторській педагогіці (кінець XIX – перша третина XX століття): автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2008. 20 с.
165. Лавриненко В. Н. Социология. Москва: Инфра-М, 1998. 560с.
166. Лазурский А. Ф. Теория личности: 100 лет забвения и развития / Сост. В. Ю. Слабинский, Н. М. Воищева. СПб, 2017.
167. Латышина Д. И. История педагогики (История образования и педагогической мысли): учеб. пособие. Москва: Гардарики, 2005. 603 с.
168. Левандовська І. З. Підготовка молоді до самостійного трудового життя у діяльності молодіжних об'єднань на західноукраїнських землях (20 – 30-і рр. XX ст.): автореф. дис... канд. пед. наук. Тернопіль, 2008. 20 с.
169. Левицька Н. М. Становлення та розвиток вищої гуманітарної освіти Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2012. 37 с.
170. Ленінська зміна. Орган Харківського обласного і міського комітетів ЛКСМУ. Харків. 2 липня 1935 р. № 139 (260).
171. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. Москва: Педагогика, 1981. 185 с.
172. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: автореф. дис... д-ра іст. наук. Харків, 2001. 39 с.
173. Литовченко О. В. Виховання соціально компетентної особистості в позашкільному навчальному закладі. *Шлях освіти*. Київ: Педагогічна преса. 2009. № 4. С. 28–31.

174. Литовченко О. В. Виховний потенціал позашкільних навчальних закладів: рівні реалізації виховних можливостей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. Кіровоград, 2010. Вип. 14. кн. 1. С. 220–228.

175. Литовченко О. В. Соціальне становлення особистості: соціально-педагогічний потенціал позашкільних навчальних закладів. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 12. С. 50–56.

176. Лібер Ю. Питання національної ідентичності в містах Радянської України в 20-х роках ХХ ст. *Україна модерна*. Львів, 1999. Ч. 2–3. С. 206–216.

177. Лобанов Ю. Н. Отдых и архитектура. Будущее и настоящее. 1982. 208 с.

178. Макаренко А. С. Педагогические сочинения: в 8-ми томах / А. С. Макаренко. Москва: Педагогика, 1983–1986.

179. Максимовська Н. О. Теоретичні і методичні засади соціально-педагогічної діяльності зі студентською молоддю у сфері дозвілля: дис. ... д-ра пед. наук. Харків, 2015. 559 с.

180. Мамешина О. С. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників у системі позашкільної освіти: дис... канд. психол. наук. Київ, 2004. 29 с.

181. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929–1938 рр. Івано-Франківськ, 1998. 254 с.

182. Марков В. И. Советская система народного образования УСРР. *Материалы к истории развития системы народного образования УСРР*. Саратов: б.н.в., 1928. 65 с.

183. Матвієнко О. В. Соціально-педагогічні умови виховання: теоретичні і практичні проблеми. *Соціалізація особистості*: зб. наукових праць] / За заг. ред. проф. А. Й. Капської. Том ХІХ. Київ: Логос, 2003. С. 15–22.

184. Мачуський В. В. Педагогічне управління професійним самовизначенням вихованців позашкільних закладів у сфері технічної діяльності. *Професійна орієнтація: теорія і практика: наук.-метод. посіб. / за ред. О. В. Мельника. Івано-Франківськ: Вид. «Ті повіт», 2011. Вип. 2. С. 116–125.*

185. Маштакова В. О. Розвиток соціального виховання на Слобожанщині (XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2011. 20 с.

186. Методика роботи в літньому оздоровчому таборі: навч. посібник для педагогів серед. закладів освіти та позашк. закладів, студентів вузів / Є. І. Коваленко, А. І. Конончук, І. М. Пінчук, В. М. Солова / за заг. ред. Є. І. Коваленко. Київ, 1997. 278 с.

187. Мінскін Ю. М. Станція дитячих розваг. *Піонерія України. 1917–1941 рр.: збірник / уклад. І. С. Вавілов. Київ: «Молодь», 1979. С. 214–219.*

188. Мкртічян О. А. Організація соціально-педагогічної діяльності в позашкільних закладах України (20 – 80 рр. XX ст.): дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2006. 209 с.

189. Могилка О., Рассказова О. Соціально-педагогічна діяльність у позашкільній сфері. Харків: Крок, 2003. 30 с.

190. Можарівська І. М. Позашкільна освіта й виховання на Волині-Житомирщині у спадщині вітчизняних педагогів і громадських діячів. *Юридична психологія та педагогіка. 2009. № 2. С. 54–66.*

191. Молода гвардія: орган Луган. промисл. і сіл. обл. ком. ЛКСМ України. ЛКСМ України. Луганськ: [б. в.], 1958. № 1-28.

192. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. Київ. 8 січня 1944. № 5 (4725)

193. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. Київ. 12 січня 1944. № 8 (4728).

194. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. Київ. 14 січня 1944. № 9 (4729).
195. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. Київ. 18 січня 1944. № 12 (4732).
196. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. Київ. 19 січня 1944. № 13 (4733). С.4
197. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. Київ. 19 лютого 1944. № 34 (4754).
198. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. 27 лютого 1944. № 40 (4760).
199. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. 29 лютого 1944. № 41 (4761).
200. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. Київ. 11 березня 1944. № 43 (4769).
201. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. Київ. 7 березня 1944. № 46 (4766).
202. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. Київ. 24 квітня 1944. № 71 (4791).
203. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. Київ. 8 травня 1944. № 76 (4796).
204. Молодь України. Орган Центрального та Київського комітетів ЛКСМУ. Київ. 16 травня 1944. № 79 (4799).
205. Мор Т. Утопия / пер. с лат. и коммент. А. И. Малеина и Ф. А. Петровского. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1953. 297 с.
206. Мочан Т. М. Виховний потенціал позашкільних закладів освіти Закарпаття в естетичному розвитку школярів. *Гірська школа Українських Карпат*. 2013. № 10. С. 156–158.
207. Мудрик А. В. Социализация человека: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Академия, 2004. 304 с.

208. Муромець В. Г. Формування у підлітків готовності до взаєморозуміння в позашкільних навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2013. 261 с.

209. Мушка О. В. Організаційно-педагогічні засади діяльності Наркомосу УСРР у галузі шкільної освіти (1919 – початок 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Переяслав-Хмельницький, 2011. 20 с.

210. Мялкин А. В. Способности и потребности личности. Москва: Мысль, 1983. 260 с.

211. Наровлянський О. Д. Організаційно-виховні засади діяльності українського дитячого центру «Молода гвардія» (1923–1992 рр.): дис. ... канд. пед. наук. Умань, 2014. 274 с.

212. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917–1973 гг. Москва: Педагогика, 1974. С. 284–287.

213. Наторп П. Культура народа и культура личности. Шесть лекций П. Наторпа, проф. Марбургского университета. Пер. с нем. М. М. Рубинштейна. СПб. 1912. 189 с.

214. Науменко Р. А. Державне регулювання розвитку позашкільної освіти в Україні: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. Київ, 2013. 40 с.

215. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: *Указ Президента України* від 25.06.2013 р. № 344/2013. URL: <http://www.president.gov.ua/ru/documents/15828.html> (дата звернення: 04.05.2018 р.).

216. Новгородський Р. Г. Проблема соціалізації особистості в педагогічній теорії і практиці України в 20-ті роки ХХ століття: автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2009. 20 с.

217. Новикова Л. И. Воспитательное пространство: опыт и размышления. *Методология, теория и практика воспитательных систем: поиск продолжается*. Москва, 1996. С. 195–203.

218. Обозний В. В. Шляхи реформування позашкільного навчання і виховання. *Позашкільна педагогіка: пошук і проблеми*: тези доп. наук.-практ. конф. Київ, 1994. С.106–108.

219. Огляд соціального виховання. Соціальне виховання. 1922. № 5. С. 91.

220. Огородников И. Т. Оптимальное усвоение учащимися знаний и сравнительная эффективность отдельных методов обучения в школе. Москва: МГПИ им. В.И. Ленина, 1972. 352 с.

221. Окушко Т. К. Особистісно орієнтовані технології патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях: теоретичні засади. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Вип. 20 (2). С. 68–78.

222. Олексієнко Н. В. Становлення та розвиток освітньо-виховної роботи у вітчизняних дитячих оздоровчих таборах східного регіону України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Кіровоград, 2014. 20 с.

223. Опанасенко Н. І. Виховний ідеал у творчій спадщині український діячів «Просвіти» кінця ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2002. 19 с.

224. Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу: колективна монографія / В. В. Вербицький, О. В. Литовченко, Л. І. Ковбасенко та ін. /за ред. О. В. Литовченко. Київ: Педагогічна думка, 2012. С. 91–99.

225. Опыт педагогической деятельности С. Т. Шацкого и Л. Н. Скаткина. Москва: Педагогика, 1976. 119 с.

226. Організуйте детвору. *Орган Наркомпроса РСФСР и ЦК ВЛКСМ*, 1935. июль-август. №4.

227. Організуйте детвору. *Орган Наркомпроса РСФСР и ЦК ВЛКСМ*. 1932. №1-2.

228. Організуйте детвору. *Орган Наркомпроса РСФСР и ЦК ВЛКСМ*. 1934. январь-февраль. №1.
229. Організуйте детвору. *Орган Наркомпроса РСФСР и ЦК ВЛКСМ*. 1935. январь-февраль № 5. С.7–8.
230. Організація вільного часу школярів: навчальний посібник / С. Я. Харченко, І. В. Белецька, Т. С. Гаміна. Луганськ: Альма-матер, 2006. 230 с. URL: http://softacademy.lnpu.edu.ua/Programs/Organizacia_vilnogo_chasu/index.html. (дата звернення: 30.11.2018 р.).
231. Оржеховська В. М., Федорченко Т. Є. Формування просоціальної поведінки школярів в умовах превентивного виховного середовища: посібник. 2016. 194 с.
232. Орлов Г. П. Свободное время и личность. Свердловск. 1983.
233. Останіна Н. С. Проблеми організації клубної роботи з учнівською молоддю в педагогічній теорії й практиці України (1917–1931 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2004. 20 с.
234. Осташко Т. С. Организация культурно-просветительной работы на Украине в первые годы Советской власти. Украина в 1917 – 1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сб. науч. трудов / Отв. ред. Ю. Ю. Кондуфор. Киев. 1991. С. 249–279.
235. Очеретянюк В. І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 1999. 19 с.
236. Пантнюк М. П. Виховання підлітків у діяльності молодіжних товариств і об'єднань в західноукраїнських землях кінця ХІХ – початку ХХ століття (історико-теоретичний аспект): автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 1998. 16 с.
237. Пантнюк М. П. Організація виховання дітей та молоді у дитячо-юнацьких товариствах Галичини: історико-педагогічний аспект. Дрогобич, 2006. 87 с.
238. Паркер С. Дозвілля і робота. Лондон: Аллен і Унвін, 1983.

239. Патрушев В. Д. Возможные изменения в использовании бюджетов времени. Соц. иссл. 1982. № 1. С. 28.

240. Педагогика: учебное пособие для педагогических высших учебных заведений и университетов / под ред. И. А. Каирова. Москва: Учебно-педагогическое издательство, 1948. 387 с.

241. Педагогічно-просвітницька діяльність громадських організацій України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / І. В. Албул, О. О. Гоменюк, Н. М. Коляда, Т. Д. Кочубей та ін.. Умань: ФОП Жовтий, 2015. 417 с.

242. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах Навчальний посібник. Київ: Кондор, 2005. 408 с.

243. Петрова І. В. Дозвілля у працях ранньохристиянських апологетів. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2014. № 3. С. 63-67.

244. Пенюк В. В. Особливості змісту валеологічної освіти на південноукраїнських землях в міжвоєнний період (1918–1939 рр.). Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2016. Вип. 55. С. 208–215.

245. Пенюк В. Історичні особливості культурно-освітнього розвитку Півдня України в XIX – на початку XX ст. *Витоки педагогічної майстерності. Серія Педагогічні науки*. 2016. Вип. 18. С. 275–282. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpm_2016_18_49 (дата звернення: 23.09.2018 р.).

246. Пинкевич А. П. Педагогика и марксизм. Москва: Работник просвещения, 1930. 239 с.

247. Пискунов А. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. Москва: Просвещение. 1981. С. 35-36.

248. Піонерія. ЛКСМ України, Центральний комітет Київ: Молодь, 1939.

249. Піча В. Культура вільного часу: (філософсько-соціологічний аналіз). Львів: Світ. 1990. 149 с.

250. Пішун С. Г. Вільний час та його використання як інтегративний чинник розвитку особистості студента. *Освітологічний дискурс*. 2011. № 1. С. 197–210. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/osdys_2011_1_20 (дата звернення: 15.06.2018 р.).

251. Платон. Филеб, Государство, Тимей, Критий. Москва: Изд-во «Мысль», 1999. 656 с.

252. Плахотнік О. Тенденції становлення та розвитку позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2007. № 21. С. 163-170. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2007_21_27 (дата звернення: 01.12.2018 р.).

253. Плясецька І. А. Моделювання морально-естетичного виховання в системі додаткової освіти (на прикладі Центру дитячої творчості): дис ... канд. пед. наук. Москва, 1998. 174 с.

254. Політосвітні організації під час проти пасхальної кампанії. Червоний кордон. 10 квітня 1928. Ч. 43. С. 6.

255. Пономарчук Н. Д. Формирование активной жизненной позиции подростка в клубных объединениях по интересам: дис...канд.пед.наук. Киев, 1991. 125 с.

256. Попов О. Архівні джерела з історії виїзного туризму в СРСР (на прикладі Криму). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2009. Вип. 12. С. 290-295.

257. Порадник бібліотечної роботи на селі. Харків: ДВУ, 1929. 156 с.

258. Порадник по соціальному вихованню дітей. Харків: Всеукраїнське Державне Видавництво, 1921. 134 с.

259. Порадник по соціальному вихованню. Полтава: ДВУ, 1925. 271 с.

260. Порадник політосвітроботи на селі / за ред. М. С. Волобуєва. Харків: ДВУ, 1929. 580 с.

261. Про нові підручники для шкіл соцвиху (3 матеріалів Окрнаради Соцвиху 26-28 квітня 1928 р.) *Радянська школа (б.Освіта Донбасу)*. 1928. № 5–6. С. 11–13.

262. Про партійно-масову роботу в Сталінській і Харківській областях. *Агітатор*. 1944. № 5. С. 35.

263. Про педологічні перекручення в системі Наркомосів: Постанова Центрального Комітету ВКП(б) від 4 липня 1936 р. Керівні матеріали про школу / упоряд: В. Бабич, В. Вікторов, С. Заволока. Київ: Радянська школа, 1962.

264. Про позашкільну освіту: Закон України прийнятий 22 червня 2000 р. № 1841-III: Київ, 2011. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1841-14> (дата звернення: 03.12. 2018 р.).

265. Пустовіт Г. П. Дослідницька робота учнів з екології в позашкільних установах: автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 1994. 24 с.

266. Рассказова О. І. Організація творчої діяльності учнів у позашкільному закладі: дис... канд. пед. наук. Харків, 2002. 225 с.

267. Ращенко А. В. Виховання національної самосвідомості учнів у позашкільних навчальних закладах. *Позашкільна освіта та виховання*. 2007. № 1. С. 31–36.

268. Редіна В. А. Організація пошукової діяльності учнів у позашкільних закладах освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2000. 19 с.

269. Резолюція по доповіді – масова антирелігійна робота в літній період. *Радянська школа (б. Освіта Донбасу)*. 1929. № 4–5. С. 32–34.

270. Рибалко В. Психологія розвитку творчої особистості: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ: ІЗМН, 1996. 236 с.

271. Рижанова А. О. Соціальне виховання у вітчизняній системі освіти інформаційної доби. *Вісник Харківської державної академії культури: Збірник наукових праць*. Харків, 2007. Вип. 21. С. 211–218.

272. Рольф М. Советские массовые праздники / пер. с нем. В. Т. Алтухова. Москва. 2009. 439 с.

273. Рудницька Н. Ю. Становлення та розвиток шкільного краєзнавства на Волині (1917–1932 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2000. 22 с.

274. Русова С. Ф. Позашкільна освіта та шляхи її проведення. Вибрані педагогічні твори: кн. 3 / за заг. ред. Є. І. Коваленко; упорядн., прим. Є. І. Коваленко, О. М. Таран. Чернігів: Деснянська правда, 2008. 226 с.

275. Русова С. Ф. Позашкільна освіта. Вільна українська школа. 1917. № 2. С. 89–91.

276. Рябченко И. М. Система работы внешкольных учреждений по формированию активной жизненной позиции старшеклассников: дисс... канд. пед. наук. 1983. 198 с.

277. Ряппо Й. П. Народное образование на Украине за десять лет революции. Харьков: ДВУ, 1927. 125 с.

278. Ряппо Я. П. Новий етап в праці Наркомосвіти. *Радянська освіта*. 1925. №2. С. 8–12

279. Савченко С. В. Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді в позанавчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору : автореф. дис... д-ра пед. наук. Луганськ, 2004. 41 с.

280. Савшак Т. М. Розвиток методики навчання історії в українських школах Галичини у другій половині XIX – першій третині XX ст.: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2016. 230 с.

281. Сватъев А. В. Соціально-педагогічні умови форм фізичного здоров'я підлітків у позашкільній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2001. 20 с.

282. Свиридова Г. Г. Розвиток ідеї взаємозв'язку морального та естетичного виховання учнівської молоді в історії педагогічної думки України (20 – 80-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харків, 2011. 20 с.

283. Семенов О. С. Особистісне самовизначення школяра в діяльності комплексного позашкільного навчально-виховного закладу: автореф. дис... канд. пед. наук. Київ, 2000. 18 с.
284. Семченко А. В. Соціально-педагогічні погляди С. Т. Шацького: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Москва, 1995. 17 с.
285. Сенека. О краткости жизни / пер. с лат., ст. и примеч. В. С. Дурова. Санкт-Петербург: Глаголь, 1996. 93 с.
286. Сергеев І. П. Діяльність більшовиків у сфері освіти (1917–1921). Москва, 1998.
287. Сергієнко С. М. Виховання культури дозвілля підлітків у позаурочній та позашкільній діяльності засобами педагогічної анімації: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2013. 19 с.
288. Серебряний Л. Піонерський форпост. Київ: Видавництво ЦК КП (б) У «Комуніст», 1936. 63 с.
289. Сидор І. П. Організаційно-педагогічні умови дозвіллевої діяльності студентів у педагогічних коледжах Великої Британії: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Тернопіль, 2010. 20 с.
290. Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-ті роки): історіографія: автореф. дис... канд. іст. наук. Київ, 2003. 15 с.
291. Сімейний кодекс України: станом на 15 листоп. 2008 р. Харків: Одиссей, 2008. 111 с.
292. Сінькевич Н. П. Формування морально-ціннісних орієнтацій у дівчат-підлітків в умовах взаємодії школи та позашкільних закладів: дис. ...канд. пед. наук. Київ, 2000. 183 с.
293. Сірополко С. Національне виховання й позашкільна освіта. *Рідна школа*. 1925. Ч. 26. С.4–6.
294. Сірополко С. О. Народна освіта на українських землях і в колоніях. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / за ред. В. Г. Кременя. Київ: Знання, 2005. 767 с.

295. Скаткин М. Н. Политехническое обучение на современном этапе развития школы. Москва, 1956.

296. Слободянюк П. Українська церква: Історія руїни і відродження. Наукове видання, присвячене 2000-літтю Різдва Христового. Хмельницький: Поділля, 2000. С. 140.

297. Смена комсомола: документи, воспоминания, материалы по истории Всесоюзной пионерской организации имени Ленина (1917–1962 гг.). Москва: «Молодаягвардия», 1964. 328 с.

298. Смолій В. А. «Українізація» 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки: колективна монографія / за ред. В. А. Смолія. Київ. 2003. 392 с.

299. Совгіра С. В. Передумови та формування екологічної культури особистості в контексті збалансованого розвитку. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Сер.: Педагогічні науки.* 2016. Вип. 31. С. 7-14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgnpu_2016_31_3 (дата звернення: 02.11.2018 р.).

300. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в 3-х томах. Т. 2. Киев. 1985.

301. Современная практика социального воспитания: сб. ст. / предисл. Н. К. Крупской. Москва: Работник просвещения, 1925. 277 с.

302. Соколянський І. П. До питання про методику праці в комдитгрупах і установах соціального виховання. *Дитячий рух.* 1925. № 2. С. 9–20.

303. Соколянський І. П. Ув'язка соцвиху з дитячим рухом. *Радянська освіта.* 1925. № 2. С. 13–19.

304. Сорока-Росинский В. Н. Школа и клуб. Летняя работа дефективного ребенка. 1923. С. 23–25.

305. Сотникова Н. Н. Формирование экологической культуры детей в учреждениях дополнительного образования (на примере краевого эколого-

биологического центра): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Ставрополь, 2000. 20 с.

306. Соціальне виховання: орган Головного комітету по Соціалістичному вихованню. Народний комісаріат освіти УСРР. Харків: [б. в.], 1922. № 1.

307. Спектор М. П. Перший в СРСР. Піонерія України. 1917–1941 рр.: збірник / уклад. І. С. Вавілов. Київ: «Молодь», 1979. С. 258–264.

308. Спутник вожатого / сост. А. Волков. Москва: Юношеский сектор издательства «Пролетарий», 1926. 399 с.

309. Стан та завдання культурного будівництва на Україні. Тези доповіді Нарком освіти Скрипника на X-му з'їзді КП(б)У. *Радянська школа (б. Освіта Донбасу)*. 1927. № 11. С. 3–17.

310. Стельмах С. С. Розвиток художньо-естетичного виховання учнівської молоді у реформаторській педагогіці Галичини першої половини ХХ століття: автореф. дис... канд. пед. наук. Дрогобич, 2008. 19 с.

311. Степаненко А. В. Освітні товариства в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 7 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Osvitni_tovarystva (дата звернення: 19.07.2018).

312. Стихун Н. В. Розвиток професійної майстерності вчителів загальноосвітніх навчальних закладів засобами театрального мистецтва (20 – 80-ті рр. ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук. Рівне, 2017. 310 с.

313. Стрельцов Ю. А. Культурология досуга: учебное пособие. Изд. 2-е. Москва: МГУКИ, 2003. 296 с.

314. Струкевич О. К. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2018. С. 39.

315. Сухомлинский В. А. Воспитание коммунистического отношения к труду. Москва: АПН РСФСР, 1959. С. 98.

316. Сухомлинский В. О. Этюды о коммунистическом воспитании. *Народное образование*. 1967. № 2 (6). С. 154.
317. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук. Київ, 2006. 47 с.
318. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. Вибрані педагогічні твори: в 5 т. Київ, 1976. Т.1. С. 59–206.
319. Сущенко Т. І. Педагогічний процес у позашкільних закладах: дис...д-ра пед. наук. Запоріжжя, 1993. 332 с.
320. Теплова Т. Избранные труды. Т. 1–2. Москва, 1985.
321. Терновая Н. И. Изучение, обобщение и внедрение в практику передового опыта внеклассной и внешкольной воспитательной деятельности: дис. ... канд. пед.наук. Киев, 1982. 233 с.
322. Титаренко О. Культурне життя на Донбасі у відбудовчий період (1943–1953 рр): дис. ... канд. іст. наук. Дніпро, 2017. 288 с.
323. Титунь О. Л. Підготовка майбутніх учителів до позакласної виховної роботи з молодшими школярами: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Вінниця, 2013. 20 с.
324. Трегубенко О. М. Розвиток природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти (20 – 80 рр. ХХ століття): дис. ... д-ра пед. наук. Луганськ, 2012. 579 с.
325. Троцкий Л. Д. Сталин: в 2 т. Т. 2 / Вступ, ст. В. Козлова, А. Ненарокова. Москва: ГЕРРА, 1996. 286 с.
326. Усачова Г. М. Розвиток основ гуманістичного світогляду молодших школярів засобами українського національного виховання: дис... канд. пед. наук. Київ, 2006. 183 с.
327. Усенко І. Б. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / І. Б. Усенко, О. М. Мироненко, В. А. Чехович, Л. Ю. Снісаренко та ін. Київ, 2001. 219 с.
328. Устав Св. Бенедикта 48 / Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: Быт, нравы, идеалы. Москва: Юристъ, 1996. С. 291–297.

329. Федин М. Воскресники на прополке. *Социалистический Донбасс*. 9 июня 1944. С.167.

330. Федорченко Т. Є. Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Луганськ, 2013. 44 с.

331. Філоненко О. С. Аналіз процесу становлення та розвитку піонерських таборів у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття в Україні. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2016. Вип. 140. С. 396-399.

332. Флегонтова Н. М. Педагогічна організація культурного дозвілля школярів: Навчально-методичний посібник. Київ: Освіта України, 2007. 144 с.

333. Фомін А. В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941–1943 рр. За матеріалами Донецької, Луганської і Харківської областей): автореф. дис... канд. іст. наук. Луганськ, 2007. 20 с.

334. Фукидид. Цит. Призв., I I, 38.

335. Фуштей Л. І. Вибрані твори: у 3 т. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти, ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», Навч.-наук. центр «Педагогіка і психологія вищ. шк.». Івано-Франківськ, 2016. Т. 1: Історико-педагогічні твори. 492 с.

336. Фуштей Л. І. Вибрані твори: у 3 т. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти, ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», Навч.-наук. центр «Педагогіка і психологія вищ. шк.». Івано-Франківськ, 2016. Т. 2: Соціально-педагогічні твори. 493 с.

337. Харинко Н. Ф. Педагогические проблемы воспитательной работы в условиях внешкольных учреждений (на опыте УССР): автореф. дисс... канд. пед. наук. Минск, 1973. 20 с.

338. Цвірова Т. Д. Розвиток позашкільних закладів різних типів в Україні (1920–1941 рр.): дис... канд. пед. наук. Київ, 2003. 236 с.

339. Цибар Т. М. Естетичне виховання учнів середнього шкільного віку в полікультурному середовищі на Закарпатті (1919–1939 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук. Тернопіль, 2008. 20 с.

340. Цибулько Л. Г. Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20-х–30-х років ХХ століття: автореф. дис... канд. пед. наук. Луганськ, 2005. 20 с.

341. Цимбалюк Н. М. Інституціональна модернізація культурно-дозвілдової сфери в Україні: дис... д-ра соціол. наук. Київ, 2005. 375 с.

342. Ченбай І. В. Становлення і розвиток в Україні сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (40-і роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.

343. Чепіга Я. Ф. Соціалізація народної освіти. Вибр. пед. тв.: навч. посібник / упоряд., наук. ред. Л. Д. Березівська. Харків: ОВС, 2006. 328 с.

344. Черкаська С. Чергові завдання сельбудів та хат-читалень. *Радянська школа (б. Освіта Донбасу)*. 1929. № 1. С. 27–28.

345. Чернов И. В. Бюджет времени и организация труда. Ростов-на-Дону. 1981.

346. Чернуха Н. М. Соціальне виховання у сучасному українському соціумі: реалії, досвід, перспективи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка*. 2018. Вип. 24(2). С. 153-158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_011_2018_24%282%29__23 (дата звернення: 23.10.2018 р.).

347. Чертова К. М. Розвиток ідей соціального виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці (друга половина ХХ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2007. 20 с.

348. Шаповал Ю. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993. 351 с.

349. Шапошник П. Піонерський форпост. Київ: Молодий більшовик, 1936. 126 с.
350. Шаргородська І. А. Поліпшити роботу піонерських організацій дитячих будинків. *Радянська школа*. 1952. № 2. С. 43.
351. Шахрай В. Педагогічні умови формування ціннісних орієнтацій підлітків у діяльності дитячого театру. *Рідна школа*. 2002. №5. С. 66–68.
352. Шацкая В. Н., Шацкий С. Т. Бодрая жизнь: из опыта детской трудовой колонии. Москва: Грамотей, 1915. Кн. 1: Дети в трудовой обстановке. 1915. 183 с.
353. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения: в 2-х т. Т. 2 / сост.: Л. Н. Скаткин, М. Н. Скаткин, М. В. Голованова. АПН СССР. Москва: Педагогика, 1982. 414 с.
354. Шацкий С. Т. Педагогические сочинения. В 4 т. Т. 1. Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1962. 504 с.
355. Шацкий С. Т. Педагогические сочинения. В 4 т. Т. 2. Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1964. 476 с.
356. Шевченко С. Особливості організації диференційованого підходу до навчання дітей у російських школах УСРР в умовах українізації (20-ті рр. ХХ ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2013. Вип. 1. С. 83–86.
357. Шепилова А. С. Внешкольная воспитательная работа с детьми в РСФСР 1917–1941 гг.: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1975. 22 с.
358. Шмаков С. А. Досуг школьника: проблемы. Прогнозы. Секреты. Подсказки. Калейдоскоп развлечений. Липецк, 1991. 192 с.
359. Шмегнов А. С. Досуг школьников как социально-психологическая проблема. *Советская педагогика*, 1980. №3. С. 43.
360. Штефан Л. А. Питання морально-духовного виховання особистості в історії соціальної педагогіки (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді) у 2 кн.: зб. наук. праць. Київ, 2000. Кн. 2. С. 186–192.

361. Штефан Л. А. Розробка питань соціального виховання в працях вітчизняних і зарубіжних педагогів (історичний аспект). *Теорія та методика навчання і виховання*. Харків: ХДПУ, 2001. Вип. 8. С. 76–84.

362. Штефан Л. А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20 – 90-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис... д-ра пед. наук: Харків, 2003. 43 с.

363. Штомпель Л. А. Смыслы времени. Москва, 2001. 204 с.

364. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. Москва: Логос, 2005. 664 с.

365. Янченко Т. В. Педологія як основа соціального виховання дітей в Україні у 20-ті роки ХХ ст. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 4. С. 233–239.

366. Яців Я. М. Національно-патріотичне виховання учнівської молоді у позаурочний час на західноукраїнських землях (1919–1939 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 2005. 20 с.

367. Friedmann G. Le travail en miettes. P., 1964.

368. Kaplan M. Leisure: theory and policy. N. Y., 1975. 444 p.

369. Popp R. «Freizeitpädagogik» – ein neues Subsystem der Sozialpädagogik / Sozialarbeit: «Gemeinwesenorientierung» und «Animation» als Bestimmungsmomente der «Freizeitpädagogik». Konturen der Sozialarbeit. Wien, 1995.

370. Shivers J. S. Leisure and recreation concepts: a critical analysis. Boston, 1981. 216 p.

371. Інформація обласних відділів народної освіти на виконання Наказу Міністерства освіти УРСР «Про участь шкіл та позашкільних установ в міжнародній кампанії по пам'ятниках культури». ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4414. 105 арк

372. Матеріали о работе Центральной детской опытной экскурсионной станции. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 806. Оп. 1. Спр. 858. 18 арк.

373. Матеріали про організацію Центрального і районних будинків комдитруху та поширення позашкільної роботи серед дітей (положення і проект положення, протоколи, тези доповідей, резолюції). *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф.166. Оп. 10. Спр.437. 122 арк.

374. Матеріали про підготовку до проведення оздоровчої кампанії дітей шкільного віку на Україні (постанови, обіжники, доповіді, доповідні записки, кошториси, статистичні відомості, зведення). *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 166. Оп. 11. Спр. 157. 55 арк.

375. Положення про відділи народної освіти і соціального виховання. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 166. Оп. 1. Спр. 162. 125 арк.

376. Проекты решений ЦК ЛКСМУ, докладные записки о состоянии детского коммунистического движения и работе пионерских организаций на Украине. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 994. 121 арк.

377. Протокол III з'їзду КП(б)У та резолюції з'їзду 01-06.06.1919 р. (чорнові екземпляри). *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 1. Оп. 1. Спр.16., 70 арк.

378. Резолюція VII з'їзду РКП(б) «Про Радянську владу на Україні»; організація народного господарства УСРР. 18-23.03.1919 р. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 1. Оп. 20. Спр.7. арк. 9-11.

379. Стенограма VII конференції КП(б)У (ч. I). 04-10.06.1923 р. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 97. 198 арк.

380. Стенограма III з'їзду КП(б)У. Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 1. Оп. 1. Спр.15. 194 арк.

381. Стенограма VII конференції КП(б)У. Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України 04-10.06.1923 р. (виправлений екземпляр, Ч. I). *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 97. 243 арк.

382. Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории РСФСР. Путеводитель (1917-1988). Т. 2. 1996. (Центр. орг. управ. РСФСР И подведомств. учрежд). Ф. А-2306. Оп. 80.

383. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 13. Спр. 109. 25 арк.

384. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 13. Спр. 109. 238 арк.

385. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1202. 16 арк.

386. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України),. Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1202. 205 арк.

387. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1202. арк. 2-3.

388. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1202. 1 арк.

389. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1225. 102 арк.

390. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7, Оп. 3. Спр. 1225. 158 арк.

391. Циркуляр ЦК КСМУ про поширення та створення нових осередків роботи з дітьми. Доповідна записка про чергові завдання дитячого руху в Україні. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 5. Спр. 32. 14 арк.

392. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 5. Спр. 569. 23 арк.

393. Директиви, проекти постанов, доповідні записки ЦК ВЛКСМ про стан організацій піонерів, завданнях комсомолу в області роботи з дітьми у зв'язку з ліквідацією куркульства в регіонах суцільної колективізації. 16.08.1924 р. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 41. 45 арк.

394. Резолюція на звіт ЦК на VI Всесоюзному з'їзді РКСМ і створення осередку з 600 політпрацівників для роботи в селах (червень 1924 р.). *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 42. 10 арк.

395. Доповідь, висновки і постанови Президіума ЦК КП(б)У з обстеження дитячого комуністичного руху в Україні (травень 1925 р.). *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 75. 24 арк.

396. Проекти постанов ЦК ЛКСМУ, доповідні записки, переписка з видавництвами і редакціями про видавництво газет та журналів для піонерів і комсомольців «Комсомолец України», «Юнг-штурм», «Молодий більшовик», «Голос молоді» та ін. 03.02.1925 р. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 105. 21 арк.

397. Протоколи засідань Секретаріату ЦК ЛКСМУ і висновки про за результатами дослідження політико-виховної роботи. *ЦК ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 106. 74 арк.

398. Матеріали про стан боротьби з антикомуністичними і релігійними угрупованнями дітей та молоді в Україні. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). 20.06.1926 р. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 164. 66 арк.

399. Виписки з протоколів про видання дитячої літератури, газет про фізкультурну роботу в Україні. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 5. Спр. 182. 211 арк.

400. Проекти постанов ЦК ЛКСМУ, доповідні записки про участь комсомолу в оздоровленні дітей та про план мавого відпочинку в Україні у

1932 р. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 195. 24 арк.

401. Протоколи Бюро ЦК ЛКСМУ про стан роботи комсомолу Західної України. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 341. 52 арк.

402. Інформаційне зведення про досвід сільськогосподарської роботи піонерів. 31.01.1928 р. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 382. 23 арк.

403. Постанова Бюро ЦК ЛКСМУ щодо організації масових екскурсій для піонерів. 27.05.1930 р. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 589. 78 арк.

404. Проекти рішень, протоколи засідань Бюро і Секретаріату ЦК ЛКСМУ про стан культурно-масової роботи серед дітей та дорослого населення на новобудовах. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 717. 189 арк.

405. Проекти постанов про стан політнавчання та організації культурно-просвітницької роботи серед дітей та молоді у колгоспах. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 723. 154 арк.

406. Стенограма наради щодо організації воєнно-фізкультурної підготовки дітей та молоді. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 744. 117 арк.

407. Проекти рішень ЦК ЛКСМУ про організацію культурно-масової роботи під час літніх посівних робіт у селі. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 852. 49 арк.

408. Проект постанови про проведення кінофестивалю колгоспної молоді і стану роботи дитячих кінотеатрів. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 856. 51 арк.

409. Проект постанови про роботу колгоспних хат-лабораторій. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1121. 120 арк.

410. Стенограма першої всеукраїнської наради працівників дитячих майданчиків при жилкоопах. 1935 р. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1310. 175 арк.

411. Стенограма радіопереклички, організованої ЦК ЛКСМУ з питань підготовки позашкільних закладів до зими. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1312. 53 арк.

412. Стенограма наради щодо організації дитячого декадника. 19.11.1935 р. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1314. 12 арк.

413. Стенограма наради при піонервідділі ЦК ЛКСМУ про організацію фізкультурної десятирічки та додаткового виготовлення фізкультурного знаряддя. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1326. 21 арк.

414. Проект постанови ЦК ЛКСМУ і народного Комісаріату просвіти про роботу Центральної дитячої технічної станції. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 1. Оп. 5. Спр. 1360. 11 арк.

415. Довідки і матеріали до пленума ЦК КП(б)У про стан культурно-просвітницької роботи в Українській ССР. Травень 1946 р. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 713. 143 арк.

416. Матеріали про хід і результати виконання завдань з воєнно-технічних екзаменів у Харківській області. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1200. 143 арк.

417. Протоколи Засідань колегії Наркомпросу УСРР і матеріали до них. Копії (21 січня 1931 – 21 грудня 1932). *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єдн. України). Ф. 166. Оп. 10. Спр. 18/828. 142 арк.

418. *ДАДО* (Держ. архів Донецьк. обл.). Ф. 326. Оп. 2. Спр. 443.
48 арк.
419. *ДАДО* (Держ. архів Донецьк. обл.). Ф. 326. Оп. 2. Спр. 445.
47 арк.
420. *ДАДО* (Держ. архів Донецьк. обл.). Ф. 424. Оп. 3. Спр. 59. 8 арк.
421. *ДАДО* (Держ. архів Донецьк. обл.). Ф. 424. Оп. 3. Спр. 367.
3 арк.
422. *ДАДО* (Держ. архів Донецьк. обл.). Ф. 424. Оп. 3, Спр. 704,
45 арк.
423. *ДАДО* (Держ. архів Донецьк. обл.). Ф. 903. Оп. 1. Спр. 180.
4-5 арк.
424. *ДАДО* (Держ. архів Донецьк. обл.). Ф. Р 920. Оп. 2. Спр. 127.
13 арк.
425. *ДАДО* (Держ. архів Донецьк. обл.). Ф. Р 920. Оп. 2. Спр. 127.
109 арк.
426. *ДАДО* (Держ. архів Донецьк. обл.). Ф. 1173. Оп. 1. Спр.
6. 11 арк.
427. *ДАДО* (Держ. архів Донецьк. обл.). Ф. Р-2794, Оп. 1, Спр. 99.
11 арк.
428. *ДАДО* (Держ. архів Донецьк. обл.). Ф. Р-5154, Оп. 1. Спр. 1.
42 арк.
429. *ДАЛО* (Держ. архів Луган. обл.). Ф. Р-1067. Оп. 4. Спр. 503.
6 арк.
430. *ДАЛО* (Держ. архів Луган. обл.). Ф. Р-1067. Оп. 4. Спр. 503.
11 арк.
431. *ДАЛО* (Держ. архів Луган. обл.). Ф. Р-1067. Оп. 4. Спр. 503.
12 арк.
432. *ДАЛО* (Держ. архів Луган. обл.). Ф. Р-1067. Оп. 4. Спр. 503.
14 арк.

433. *ДАЛО* (Держ. архів Луган. обл.). Ф. Р-1067. Оп. 4. Спр. 503.
26 арк.
434. *ДАЛО* (Держ. архів Луган. обл.). Ф. Р-1067. Оп. 4. Спр. 503.
47 арк.
435. *ДАЛО* (Держ. архів Луган. обл.). Ф. Р-2251. Оп. 2. Спр. 22.
34 арк.
436. *ДАЛО* (Держ. архів Луган. обл.). Ф. Р-2481. Оп. 1. Спр. 17,
40 арк.
437. *ДАЛО* (Держ. архів Луган. обл.). ф. Р-2481. Оп. 1, Спр. 22. 34
арк.
438. *ДАЛО* (Держ. архів Луган. обл.). Ф. Р-2481. Оп. 1, Спр. 22. 36
арк.
439. *ДАЛО* (Держ. архів Луган. обл.). Ф. Р-2481, Оп. 1, спр. 52, арк. 5.
440. *ДАХО* (Держ. архів Харк. обл.). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 92. 33–34 арк.
441. Циркуляри и инструкции окружных комиссий помощи детям.
Об организации ячеек «Друзья детей» при райисполкоме Харьковского
округа, 1925–27 гг. О задачах районной ячейки «Друзья детей» в воспитании
подростающего поколения. *ДАХО* (Держ. архів Харк. обл.). Ф. 1574. Оп. 3.
Спр. 52. 327 арк.
442. О работе кружков. Доклад принятый Харьковским Губ
политпросветом 1921–1929 гг. *ДАХО* (Держ. архів Харк. обл.). Спр. 1574.
24 арк.
443. *ЦДАВОВ України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр.
України). Ф. Р-2605. Оп. 8. Спр. 134. 18-19 арк.
444. *ЦДАВОВ України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр.
України). Ф. Р-2605. Оп. 8. Спр. 134. 66 арк.
445. *ЦДАВОВ України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр.
України). Ф. Р-2605. Оп. 8. Спр. 134. 69 арк.
446. *ЦДАВОВ України* (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр.
України). Ф. Р-2605. Оп. 8. Спр. 255. 26 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

ПЕРЕЛІК ЗИМОВИХ ІГОР РЕКОМЕНДОВАНИХ ВІДДІЛОМ НАРОДНОЇ ОСВІТИ У 1929-30 РР. (Внешкольник / ежемесячный журнал по вопросам внешкольного воспитания детей и подростков. – Наркомпрос РСФСР, № 10. 1929 г. с. 47)

Гра «Котел»

Для проведення гри «Котел» у дворі слід було підготувати майданчик 10x10 метрів, ретельно утоптавши сніг. Посеред майданчика викопати круглої форми яму розміром 20-30 см, в поперечнику – котел. Навколо котла роблять невеликі ямки – лунки. Кожен учасник повинен бути оснащений палицею приблизно 1 м довжиною. Крім того необхідно знайти дерев'яну кулю або м'яч з ганчір'я. Один з гравців-ведучий намагається закотити кулю в котел, а всі інші гравці повинні йому завадити це зробити, відбиваючи кулю своїми палицями. Проте, відбиваючи кулю, кожен з гравців повинен бути дуже уважним, щоб в момент, коли вони приберуть свою палицю з лунки для удару, їх лунку може зайняти ведучий своєю палицею. Той гравець, який втратить лунку стає ведучим. Як тільки м'яч попаде в котел всі гравці швидко міняються лунками. Хто залишиться без лунки – той стає ведучим. Гра починається спочатку.

Гра «Змійка»

Для гри потрібні декілька довгих рівних палиць довжиною 2 м і діаметром 3 см з дещо загостреним кінцем. Гравці, з визначеного місця, по черзі кидають палиці з таким розрахунком, щоб вони ковзали по снігу. Перемогу здобуває той, хто якнайдалі кине палицю.

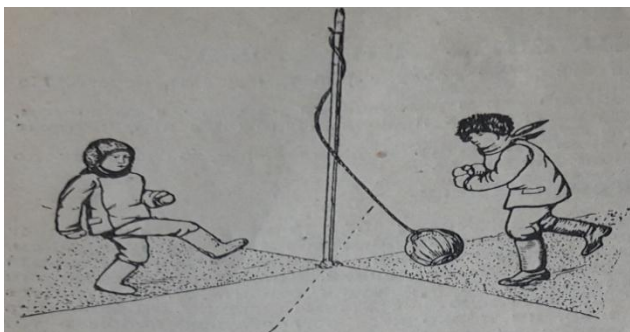
Гра «Спіральбол»

Для організації цієї гри необхідні: палиця (довжиною 3 м і шириною 5-7 см), міцна мотузка (3 м) і футбольний м'яч з петлею. Палиця закріплюється в землі та для більшої міцності у основи підморожується. До палиці на висоті $2^{1/2}$ м від землі прив'язують мотузку до якої, у свою чергу, кріпиться м'яч. Біля основи палиці, на утопаному снігу, за допомогою сажі або піску проводяться дві межі, які пересікають одна другу під прямим кутом і створюють таким чином чотири сектори. Два сектори, які знаходяться навпроти один одного посипають попелом або піском і є ігровими, два інших сектори – «нейтральні» і в свою чергу поділяються додатковою межею навпіл. Гравців – двоє. Вони повинні ударити ногою по м'ячу, щоб мотузка повністю обвилась навколо палиці і при цьому у визначеному для кожного з гравців напрямі. Для цього, кожен з починаючих гру, кладе м'яч на сніг на довжину мотузки і б'є ногою по м'ячу, щоб він описавши якомога більше кіл навколо палиці тим самим давши можливість мотузці обвити її. Інший гравець, який стоїть навпроти, намагається завадити цьому, перехоплюючи м'яч ногою і намагаючись направити його у своєму напрямку. Таким чином гравці б'ють по м'ячу кожен в свою сторону стільки разів, поки мотузка не обкрутиться навколо палиці. Тоді гра (партія) вважається завершеною на користь того гравця, який зумів виконати умови гри.

Продовження додатку А

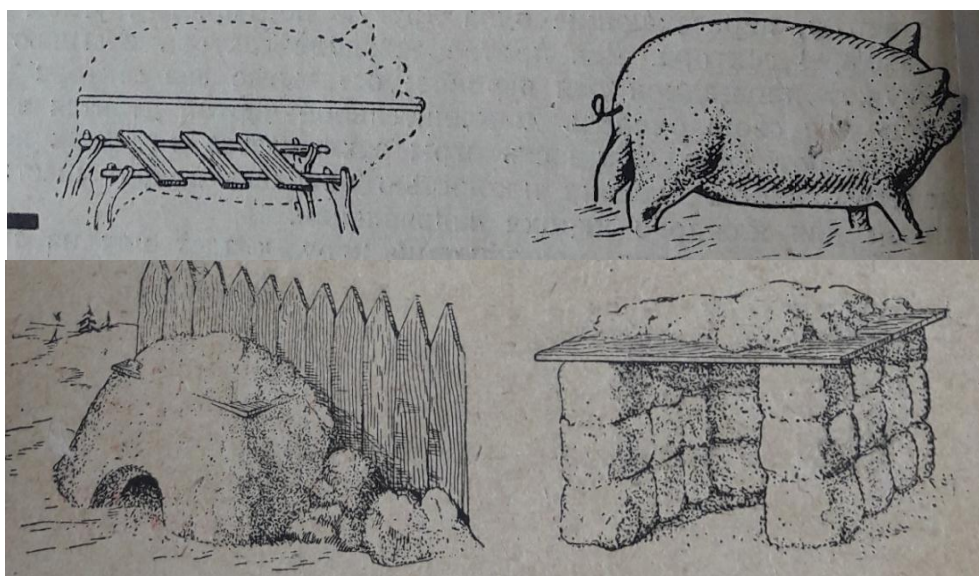
Ударяти по м'ячу можна без черги – один і той же гравець може бити необмежену кількість разів, якщо його візаві у цей час не перехоплює м'яч.

Під час гри не дозволяється вступати на «нейтральний» сектор, бити по мотузці чи палиці ногою. Взагалі дотик будь чим до м'яча крім ступні вважається за помилку. Після такої помилки гравець зупиняється і відновлюють початкове положення мотузки, що було до помилки. Потім суперник має право зробити удар. Переможець той хто першим виграє дві партії.

Гра «Снігова скульптура»

У цю гру доречно грати з дітьми під час відлиги, коли сніг стає зручним матеріалом для ліплення фігур різної складності. Але, для того, щоб фігура зі снігу була міцною, вона обов'язково повинна мати каркас (остов), який виготовлено з дощок, палиць і т.д. За необхідності каркас зв'язують мотузкою, дротом або збивають за допомогою цвяхів, а вже на нього ліплять фігуру. Для того, щоб подібна фігура довше збереглася, її в мороз слід полити водою. За подібною технікою можна виліпити фігури різних тварин (сніжна сова, свиня, собака, ведмідь тощо) або бюст людини. Також можна робити різі будівлі зі снігу (хатина, укріплення). Проте, у такому випадку, слід стежити за дотриманням техніки безпеки і дах снігової фортеці закріпити жердинами і дошками.

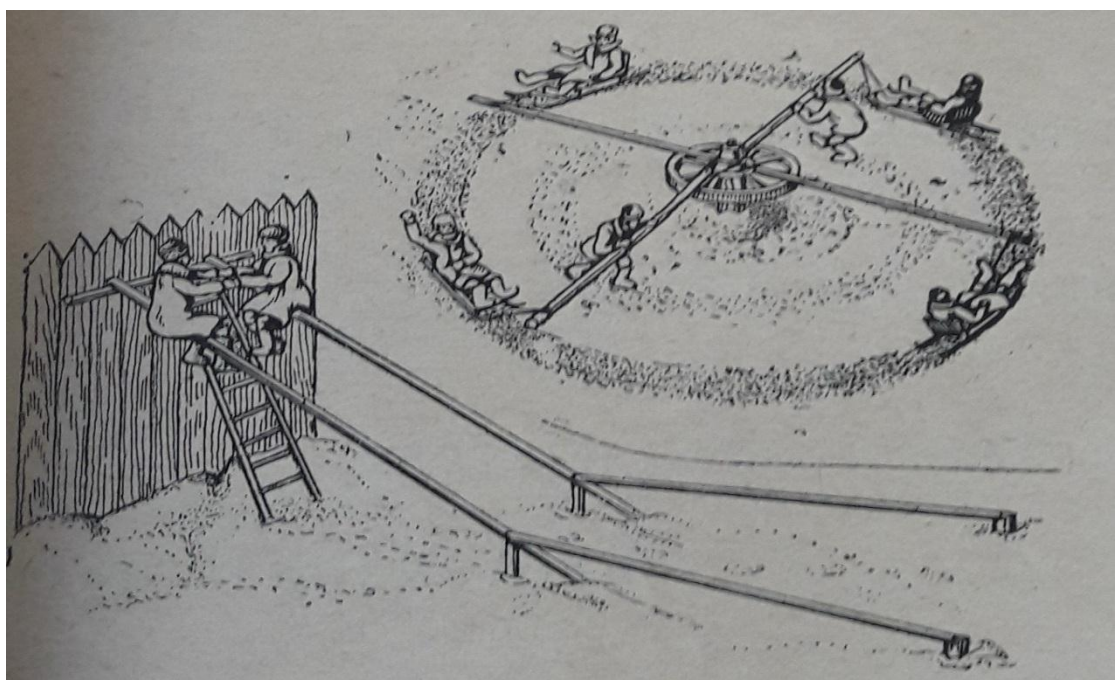
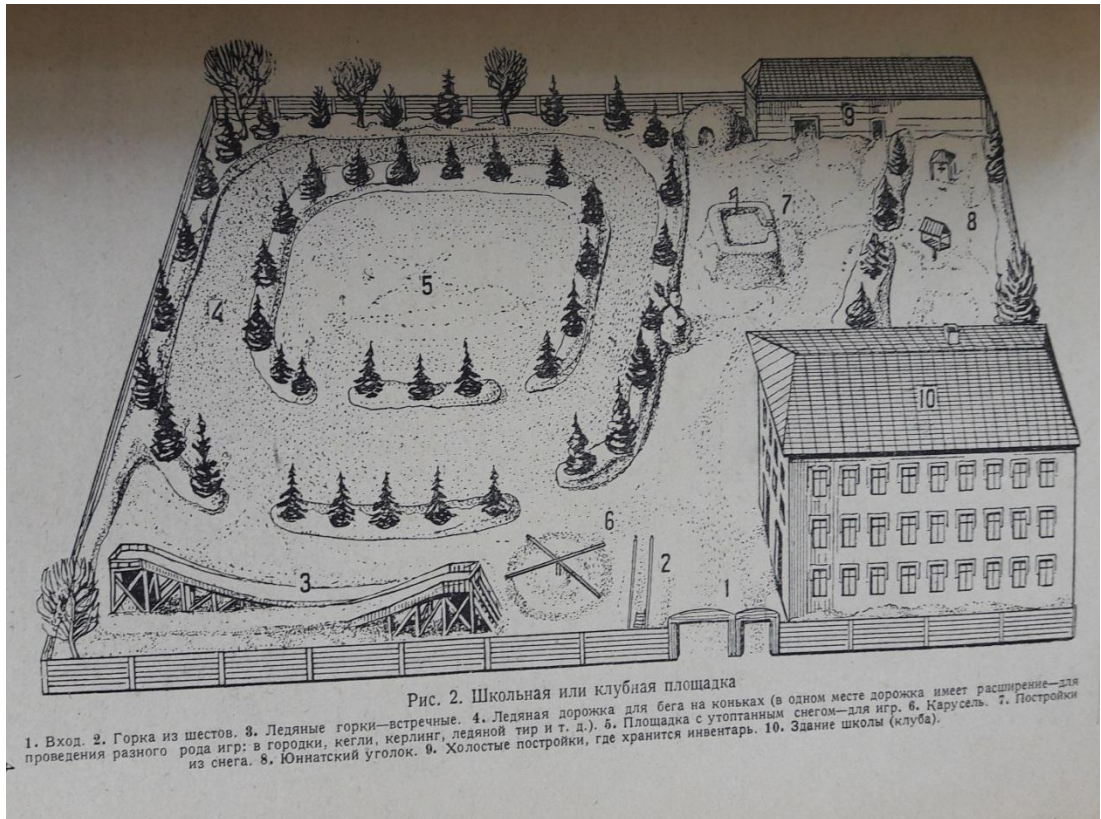
Гра «Снігові кола»

Для гри потрібно на стіні якої-небудь споруди на висоті витягнутої вверх руки намалювати 2 кола діаметром 25-50 см кожен. На відстані у 5-8 м від стіни проводиться лінія на якій розташовуються діти, об'єднані у дві команди. Кожна команда займає місце навпроти свого кола. За сигналом гравці обох команд, не виходячи за лінію, кидають

сніжки в коло, намагаючись якомога швидше заліпити його снігом. Команда, яка заліпила коло першою здобуває перемогу.

Цікавими й корисним для прищеплення дітям здорового способу життя, творчості та колективізму були й інші зимові ігри на свіжому повітрі, зокрема «Гонка снігових куль»..... тощо.

Список занять для дітей в літній час:

1. Будівництво, машини і двигуни:

- будівництво спостережного пункту на деревах для військових ігор (на гілках дерева укріплюють кронштейни з брусків, на яких будують курінь або палатку, яка буде відігравати роль спостережного пункту, її облаштовують телефоном, з цього укріплення влаштовують сигналізацію прапорами, геліографом;

- землянка – облаштовується на схилі яру. Земля виймається прямокутником, ставиться дерев'яний каркас, який зверху обшивається дошками і закидується землею, сухим листям для маскуванню. В іграх така землянка може бути використана як таємний військовий штаб;

- будиночки з глини, індіанські хатини, курені, курінь на палях;

- підвісна канатна дорога – облаштовується між дерев на рівній місцевості або через яр, струмок для переправи самих дітей або переміщення через переправу різного вантажу;

- гірки біля річки для скочування в воду, водяні трампліни, містки для купання тощо;

- мости з жердин і різного роду переправи (мотуз'яні містки, плаваючий міст на бочках і т.д.);

- плоти (з щоглами, парусами, с куренями, місцями для вогнища тощо);

- саморобні човни;

- повітряні двигуни;

- будівництво греблі на струмку, водяні турбіни;

- меблі з ящиків, з гілок і інше саморобне обладнання.

2. Радіо:

- слухання радіоприймача на відкритому повітрі у визначений час за попередньо розміщеною об'явою;

- установка гучномовця, влаштування трансляцій з найближчого клубу, школи на майданчик і інші місця;

- створення радіогазети дитячою редакційною колегією для дітей;

- досліди із передачі телеграфних сигналів з допомогою передавача Зуммера та його застосування у іграх;

- досліди з радіотелефоном (передавання мови з допомогою регенеративного приймача);

- досліди з радіопересувкою;

- радіо розваги – запалювання лампочок на відстані, лялька що розмовляє тощо.

3. Хімія:

- облаштування саморобної пересувна лабораторія;

- підготовка і проведення дослідів на вечорів «Чудеса хімії»;

- виготовлення бенгальських вогнів;

- демонстрація дослідів з хімії на відкритому повітрі.

4. Електротехніка:

- облаштування електробудильників, електросигналізації з використанням в іграх;
- освітлення від елементів;
- облаштування телеграфної лінії і телефону;
- облаштування світлових гасел.

5. Фотографія:

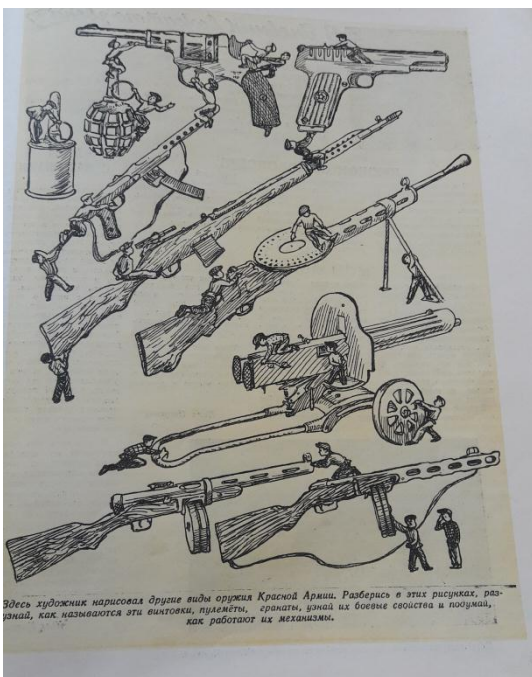
- будівництво саморобного фотоапарата;
- обладнання фотолабораторії;
- фотографування об'єктів природи, життя дітей, роботи табору, майданчика тощо;
- фотографування з повітряного змія, з висоти, фотографування засобом електричного затвора на відстані (наприклад, птиць біля гнізда).

6. Землемірні роботи і топографія:

- зробити саморобні вимірювальні пристрої;
- вимірювання висоти дерева, ширини русла річки тощо;
- орієнтування по карті;
- малювання нескладних планів місцевості.

ІГРИ-ХВИЛИНКИ для дітей на дозвіллі

**Установчі рекомендації щодо позашкільної культурно-масової роботи
серед дітей на другу культурну п'ятирічку (1933-1937 рр.) (с. 11-14
Організуйте дітвору. Червень № 4 1932 р.)**

«...Основним політичним завданням другої п'ятирічки є завершення боротьби з ліквідації капіталістичних елементів і класового поділу взагалі, повне знищення причин, які призводять до класового розшарування населення, експлуатації, а також необхідності подолання пережитків капіталізму в економіці та свідомості людей, перетворення усього трудового населення на свідомих активних будівників безкласового соціалістичного суспільства...» (із резолюції XVII партконференції 1934 р.).

«...Необхідно наголосити на важливості масової і гурткової позашкільної культурно-масової роботи за усіма її напрямками: інтернаціональне і антирелігійне виховання, воєнно-фізкультурна робота, художня робота (кіно, теа, ізо, музо), технічна пропаганда, екскурсії (туризм) і дитяча книга – є засобами широкого охоплення дитячого населення комуністичним вихованням, засобом боротьби з класово-ворожим впливом вулиці і зі спробами «прищепити дітям радянської школи елементи антипролетарської ідеології...» (із постанови ЦК про школу).

Виходячи з вищезазначеного конкретними завданнями другої п'ятирічки є:

- перетворення школи в організаційний центр, який спирається у своїй роботі на допомогу піонерської організації; забезпечує умови для створення в самій школі, колгоспі, жакті широкої мережі додаткових закладів і відповідної матеріальної бази для позашкільної роботи;
- розгортання в кожному колгоспі кімнат, майданчиків, бібліотек для дітей шкільного віку і підлітків;
- широке розповсюдження в кожному районі і, в першу чергу, в промислових містах, новобудовах, важливих районах суцільної колективізації, в національних відстаючих районах та на околицях: дитячих технічних і сільськогосподарських станцій, екскурсійно-туристичних станцій і баз при них, дитячих будинків культури, дитячих театрів, диткіно, дитячих таборів і будинків відпочинку, фізкультурних баз і дитячих бібліотек з пересувними фондами;
- охопити максимально усіма видами позашкільної культурно-масової роботи і, зокрема, стовідсоткове охоплення учнів фізкультурними гуртками і оздоровчими заходами;
- повне охоплення дітей культурно-масовою роботою у вихідні дні;
- охопити максимальну кількість дітей гуртками самодіяльності, технічної і художньої роботи;
- організувати дві місцеві і одну дальню екскурсії (відповідно до віку) для учнів за час навчального року у школі.

Для виконання поставлених завдань необхідно:

1. забезпечення шкіл і районних дитячих закладів кваліфікованими педагогами-організаторами культурно-масової роботи і спеціалістами з окремих видів роботи (фізкультура, бібліотечна робота тощо).
2. Широкого запровадження спеціальних технікумів, вузів і позашкільних відділень при педагогічних і спеціальних вузах і технікумах, а також курсів для підготовки кадрів позашкільної роботи. Поряд з цим, вирішенню даної проблеми сприятиме включення в програми шкільних відділень вузів і технікумів розділів або окремих дисциплін з культурно-масової позашкільної роботи серед дітей;

3. Максимально використовувати школи, клуби, червоних куточків, будинків соцкультури, кінотеатрів, екскурсійних баз, будинків відпочинку і інших закладів для організації дитячих секторів, ранків тощо.

4. Широкого пристосування та виділення приміщень для позашкільної культурно-масової роботи з дітьми при проектуванні і будівництві нових шкіл, клубів, театрів, гуртожитків і т.д., а також широкого розгортання нового будівництва позашкільних районних, міських і обласних закладів;

5. Налагодження виробництва обладнання для позашкільної роботи (спортивного, туристичного, технічного, агротехнічного, радіо тощо);

6. Рішучого збільшення фінансування позашкільної роботи з державного і місцевих бюджетів.

Виходячи з цього, при складанні плану на другу п'ятирічку повинно бути враховано створення наступних видів дитячих позашкільних закладів:

В школі:

1. Клуб при кожній школі(у великих школах – з дитячими кімнатами).
2. Дитячий майданчик для літньої і зимової роботи (спортмістечко, каток, зала для занять фізкультурою тощо).
3. Дитяча бібліотека з читальною залом.
4. Диткіно (в показових школах і усіх великих школах, де навчається більше 300 учнів).
5. Радіоустановки.
6. В великих школах (більше 1000 учнів або 2-3 прилеглих шкіл) повинні бути організовані дитячі технічні і сільськогосподарські станції і радіовузли.

В жакті, колгоспі:

1. Дитячий майданчик (каток, спортивний майданчик).
2. Дитяча кімната.
3. Дитяча бібліотека-читальня.
4. Кіно і радіо установки.
5. Дитяча технічна сільськогосподарська станція при будинку культури і клубах.

В районі:

1. Районний дитячий будинок культури (масова робота з дітьми і інструктаж дитячих шкільних клубів).
2. Дитяча технічна сільськогосподарська станція.
3. Дитяча екскурсійно-туристична станція з базою при ній.
4. Будинок художнього виховання (у великих промислових районах).
5. Дитячий кінозал та театр юного глядача (стаціонарні та пересувні) на кожні 2-3 райони.
6. Піонеркабінет як методичний центр піонер роботи в районі.
7. Дитяча фізкультурна база з будинком відпочинку вихідного дня і дитячим табором відпочинку (зимовим і літнім).

8. Районна бібліотека (з пересувним фондом).

У містах з більше 150 тисяч населення:

1. Міський дитячий парк культури і відпочинку.
2. Міський дитячий будинок культури.
3. Дитяча екскурсійно-туристична станція і база.
4. Дитяча бібліотека з пересувним фондом.
5. Лижна, водна станції, дитячий стадіон, фізкультбаза.
6. Радіовузол.

В області:

1. Обласний дитячий будинок культури у складі якого: дитяча технічна сільськогосподарська станція, екскурсійно-туристична станція і база, фізкультбаза і стадіон, піонеркабінет, музей.
2. Дитячий журнал з культмасової роботи.
3. Обласний будинок художнього виховання, який включає в себе: театр юного глядача, дитячий кінозал, ляльковий театр, інші художні заклади для дітей.

В столиці:

1. Центральний будинок художнього виховання.
2. Державний центральний театр юного глядача.
3. Державний дитячий кінотеатр.
4. Центральна дитяча технічно-сільськогосподарська база.
5. Центральна дитяча екскурсійно-туристична станція і база.
6. Центральний будинок фізичної культури і дитячий стадіон.
7. Центральний кабінет позашкільної роботи.
8. Дитячий будинок техніки.
9. Дитячий палац культури.
10. Радіостанція для дітей.
11. Дитяча газета.
12. Науково-дослідні інститути.

Виходячи із запланованого розвитку мережі дитячих позашкільних закладів, необхідно організувати підготовку відповідних категорій позашкільних працівників:

ВНЗ і науково-дослідні інститути:

1. Викладачі педагогічних технікумів.
2. Інструктори-методисти.
3. Керівники великих екскурсійно-туристичних станцій, клубів, парків культури і відпочинку тощо.

2. Педагогічні технікуми:

1. Керівники і педагоги-методисти клубів, дитячих таборів, парків культури..
2. Педагоги-організатори культурно-масової роботи з дітьми.

Педагогічні відділення спеціальних інститутів і технікумів:

1. Працівники дитячих театрів, кіно, будинків художнього виховання.
2. Організатори фізкультурної та військової роботи.
3. Працівники дитячих бібліотек.

Короткострокові курси:

1. Організатори культурно-масової роботи.
2. Працівники дитячих майданчиків.
3. Керівники гуртків, екскурсіводи, затійники.

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ДИТЯЧОГО ТЕАТРУ «ЖИВИХ ТІНЕЙ»

Дитячий театр «Живих тіней» є одним із видів театральних вистав, який має значний сценічний ефект та переваги – необхідність мінімальної кількості часу і ресурсів для підготовки виступу.

Для облаштування **сцени** необхідно: закріплений на дерев'яній рамі (або між двома дверима суміжних кімнат) відріз тканини білого кольору необхідного розміру, довга стійка лавка (або дошка на ящиках), виділити місце між підлогою та лавкою для акторів, які допомагатимуть створювати сценічні ефекти (показувати різні фігури, тримати інвентар тощо), відстань між джерелом світла та екраном повинна бути від 1^{1/2} м до 2 м.

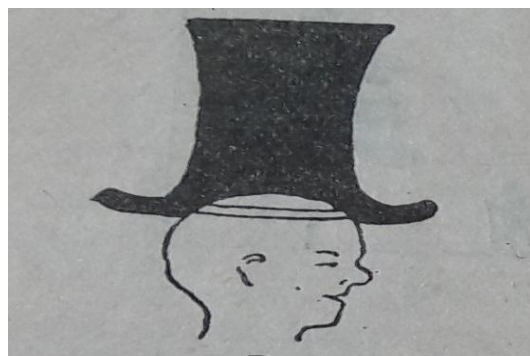
Декорації та бутафорія в театрі тіней виключно плоскі. З щільного паперу або фанери вирізають контур різних фігур або силуети, які на екрані повинні дати тіні повномірного предмета. Декорації краще робити не громіздкі, щоб не затулити світло (наприклад, ліс зображають за допомогою одного або двох дерев, фабрику – тільки фасад, корабель – корма тощо) та розміщуються з боків екрана або у вигляді рамки, яка обрамляє екран. Костюми можна виготовити з будь-якого шматка тканини, яку тільки слід відповідним чином драпірувати, щоб досягти бажаного образу.

Особливістю театру «Живих тіней» є те, що актори майже завжди рухаються в профіль. Це значно полегшує виготовлення головних уборів, зачісок, борід, вусів і , навіть носів з картону.

Актори в театрі тіней грають ролі виключно за допомогою виразних жестів та рухів, рухаючись в профіль.

Фігури **тварин** вирізаються в натуральну величину з картону та прикріплюють до них мотузки (або палиці), за які помічники акторів тримають фігури нижче рівня сцени.

Окрім цього для кожного сюжету вистави необхідно підібрати музичний супровід. Іноді для того, щоб глядачі зрозуміли сюжет вистави слід перед початком вистави коротко розповісти її зміст.

«СВІТО-ГАЗЕТА»

«Світо-газета» – це засіб пропаганди книг та одна з форм масової роботи читальні в дитячому клубі. Подібна газета повинна виходити з певною періодичністю, бути тематичною, лаконічною з невеликими за обсягом статтями, головна мета яких – коротко інформувати дітей щодо різних питань та викликати у дитини інтерес дізнатися більше, відшукати відповідь в книзі чи газеті. Саме тому, бажано, в «світо-газеті» завжди указувати список книг на ті теми, які в ній висвітлювалися з обов'язковим зазначенням для якого віку та чи інша книга зі списку.

Зміст «світо-газети»:

1. Повідомлення про яку-небудь суспільно важливу подію, наприклад, про боротьбу за підвищення урожайності, і лозунг до нього: «Змусимо землю давати подвійний врожай!».

2. Малюнок, на якому зображено трактор за роботою в полі, а до нього слід підібрати тематичний віршик.

3. Повідомлення про те, коли в клубі буде проходити тематична лекція.

4. Список книг з сільського господарства і розповідей про роботу та життя селян, які є в наявності в читальні.

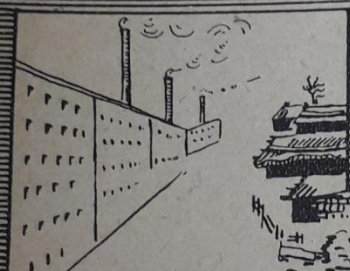
5. Діаграма, на якій відображено порівняння урожаю, який вдалося отримати з допомогою агрономічної техніки і урожай, отриманий селянами без використання технічних засобів.

«Світо-газета» повинна інформувати відвідувачів клубу про суспільні події і визначити можливості участі у них дітей, а також відображати актуальний момент в житті свого клубу. Наприклад, під час спалаху гострих вірусних хвороб – інформувати про правила гігієни, указувати перелік книг з охорони здоров'я тощо. «Світо-газета» повинна обов'язково мати малюнки – це її прикрасить, оживить і приверне увагу дітей.

Алгоритм виготовлення: «світо-газета» – це ящик-рама зі вставленим в неї склом, а зі зворотного боку цієї рами розміщені електричні лампочки. Виготовити подібну конструкцію нескладно – на листку фанери вирізати по намальованому раніше контуру віконця різної форми, а до всіх чотирьох сторін рами прибити стінки, які таким чином утворюють ящик. Зверху розмістити емблему і назву книги. До кожного віконця з трьох сторін прибити або приклеїти планки з дерева, а в них вставити скло. Після цього готову раму можна пофарбувати. Писати текст газети можна навіть на склі, але для цього її заздалегідь треба обробити розчином желатину (у співвідношенні 1 листок на 2-3 склянки желатину) або яечним білком, висушити і написати текст тушшю за допомогою пензлика або пера. Малюнки і текст заготовити на папері, а потім папір вкласти під скло і перемалювати на це скло малюнки і написи. Готове, заповнене текстом скло вкласти в свою рамку і закріпити за допомогою гвіздків або булавок, а позаду приклеїти лист кольорового паперу.

СВЕТО-ГАЗЕТА

ЧИТАЛЬНИ

8 МАРТА – ПРАЗДНИК
ГРЯДУЩЕГО ОСВОБОЖДЕНИЯ
РАБОТНИЦ И КРЕСТЬЯНОК
ВСЕГО МИРА

ПРОЧТИ В ЧИТАЛЬНЕ
РАССКАЗЫ О ЖИЗНИ
И БОРЬБЕ ЖЕНЩИ-
НЫ- РАБОТНИЦЫ
В СТАРОЕ ВРЕ-
МЯ:

1. МАРЬЯ КРУ-
ЖЕВНИЦА,
2. ТОВАРИЩ
ИЗТТА.
3. МАВРУ-
ША- ПОВО-
ТОРЖК.

ОБ УЧАСТИИ ЖЕН-
ЩИНЫ В СТРОИТЕЛЬ-
СТВЕ НОВОЙ ЖИЗНИ
1. ЛУШИНА ВОЛЯ. 2.
МАРЬЯ БОЛЬШЕВИЧКА 3.
ДОЧЕРИ РЕВОЛЮЦИИ 4.
ПЕСНИ РАБОТНИЦЫ И КРЕСТЬ-
ЯНКИ

В ДЕНЬ 8 МАРТА. РЕ-
БЯТА, ОСВОБОДИТЕ
СВОЮ МАТЬ ОТ ДО-
МАШНЕГО ТРУДА;
- ПУСТЬ ОНА ПОЙ-
ДЕТ В КЛУБ,
ТЕАТР, НА
СОБРАНИЕ

Свето-газета клуба «Детский уголок», выпущенная к 8 марта 1927 г.

ВІЙСЬКОВА РОБОТА ВЛІТКУ

Головною метою військової роботи є виховання політично обізнаних, здорових, спритних і ініціативних дітей, які сміють дружно працювати у складі свого колективу. Робота з військового виховання молодого покоління повинна бути насичена технікою (авіамоделізм, макети, моделі різних приладів зроблені своїми руками):

1. **Вогнище.** На піонерських зборах біля вогнища слід розкрити ряд тем, які характеризують внутрішнє і міжнародне становище країни: історія Червоної армії, герої Червоної армії, яким чином капіталісти готуються до майбутньої війни; Червона армія як основа мирної праці.

Виступи на вогнищах повинні бути заздалегідь підготовлені, а порядок виступів можуть бути заплановано таким чином:

1. Вступна бесіда.
2. Пісня підібрана відповідно до теми вогнища.
3. Виступи дітей (декламація, художні розповіді)
4. Гра на місці (піонерська ракета).
5. «Рупоргазета».
6. Розповіді.
7. Загальна пісня.

2. **Політбій** на тему «Як росте і міцніє Радянський Союз».

3. **Політвудка.** Організовується наступним чином – в одному з кутків кімнати заставляється ширмою, за якою сидить один з керівників-організаторів політ вудки. У нього підготовлено декілька білетів з питаннями, премії у вигляді олівців, зошитів, книг та декілька «премій» за неправильні відповіді на питання – камінь, порваний черевик, палиця тощо.

З іншого боку ширми знаходяться всі бажаючі «повудити рибку». По черзі діти підходять і закидують вудочку за ширму (палицю з мотузкою на кінці з корзинкою). Вожатий кладе в корзинку білет з питанням, діти витягують його, вголос читає і відповідає на питання. Відповівши дитина закидає ще раз вудку і отримує премію за правильну чи неправильну відповідь. С. 18-19 Організуйте детвору / Орган Наркомпроса РСФСР и ЦК ВЛКСМ – №5, 1932.

Основні види військової роботи. Топографія, сигналізація, зв'язок, маскування, стрільба, повітряно-хімічна оборона у літній час можуть бути побудовано у вигляді гри та тісно пов'язані з фізкультурою.

1. Топографія – гра на швидку зйомку плану місцевості, потребує від дітей деяких попередніх навичок, знань: визначення приблизної відстані; знаходження сторін світу за допомогою компаса, поняття про масштаб, знання топографічних знаків.

Після вивчення і повторення зазначених відомостей, дають завдання загонам щодо розвідки визначеної місцевості з складанням плану, на швидкість і якість зйомки.

2. **Сигналізація** – проводиться окремими умовними знаками, азбукою Морзе. Передача знаків відбувається за допомогою прапорів, дзеркал вдень, а ввечері – ліхтарями. Також необхідно вивчати само азбуку за допомогою визначеного коду (умовного позначення слів) безпосередньо у грі.

Бажано в іграх використовувати саморобний «телефон» (2 телефонні слухавки, 2 залізних прутки, провід певної довжини) крім цього сигналізація може проводитися за допомогою звуку, диму, повітряними кулями і зміями.

3. **Маскування** – ознайомлення дітей з елементарними правилами маскуванню на місцевості, показати приховане переміщення, також використовуючи ігрову форму.

4. **Стрілецька справа.** Розвивати влучність (попадання м'ячем в ціль, стріляти з лука). Влаштувати ряд колективних змагань між окремими загонами. З дітьми старшого віку вивчення бойової або мілкокаліберної гвинтівки, придержуючись усіх правил такої роботи для попередження нещасних випадків.

Продовження додатку Ж

Суспільно-корисна робота – практична допомога місцевому населенню в піднятті оборонної роботи: влаштування вечорів, бесід, проведення різного роду практичних занять, організація військового куточка в колгоспах тощо. С.19-20 Організуйте детвору / Орган Наркомпроса РСФСР и ЦК ВЛКСМ – №5, 1932.

ВІЙСЬКОВО-ТУРИСТИЧНИЙ ПОХІД. Подібні походи, які проводяться таборами і у більшості випадків є військовими тільки за формою (військовий поділ груп, лад, команда). Орієнтування на місцевості, розвідка, маскування, перебігання, сигналізація, топографічна зйомка, проведення польового телефону – всі ці окремі елементи воєнізації мають сенс і пов'язуються між собою, коли вони включені в військово-туристичний похід, який, у свою чергу, будується як одна велика гра, включаючи і підготовку і проведення.

Дві групи одночасно йдуть по двох маршрутах, не знаючи про маршрут суперника, до одного місця призначення – пункту, де знаходиться червоний прапор. Кожна група повинна прийти якомога швидше до прапора, непомітно для команди-суперниці. Коли одна з груп знайде червоний прапор, забирає його, натомість залишає прапор білого кольору і вертається назад до табору. Переможцем дана група стане тільки тоді, коли дійте з червоним прапором до табору і не буде перехоплена командою суперників.

Окрім таких військових походів і ігр бажано проводити екскурсії в красноармійські табори, за можливості, з метою розширення військових ви-дів занять дітей і ознайомлення з реальним розпорядком для військових. С.28-29 Організуйте детвору / Орган Наркомпроса РСФСР и ЦК ВЛКСМ – №5, 1932.

Положення про туристичний похід піонерів і школярів

Мета: похід як початок систематичної участі дітей у краєзнавчій роботі через розвиток дитячого туризму шляхом організації самостійних туристичних мандрівок в умовах культурного дозвілля.

Завдання походу:

1. Зібрати нові відомості і матеріали про природні багатства і життя країни в інтересах соціалістичного будівництва (у вигляді записів, замальовок, карт, зразків, фото тощо).

2. Зміцнити в умовах похідного життя своє здоров'я, поглибити отримані в школі знання.

3. Набути навичок туристичної і дослідницької роботи.

Похід проводиться за такими маршрутами:

1. Дослідження викопних багатств (розвідка руди, глини, піску, вапняку, горючих сланців, фосфоритів, нафти, торфу, кам'яного вугілля).

2. Дослідження водойм з точки зору придатності до рибальства, вивчення видового складу тварин і рослин своєї місцевості, визначення енергетичних ресурсів річок, обстеження мінеральних джерел).

3. Вивчення корисних рослин, пошук корисних рослин, обстеження лугов з точки зору їх кормової цінності, дослідження лісових багатств, вивчення бур'янів.

4. Дослідження ресурсів хутрових тварин і промислових видів птахів.

5. Вивчення шкідників сільського і лісового хазяйств, виявлення розсадників шкідників (саранчі, совки, короїдів, виявлення площі їх розповсюдження, перевірка окремих способів боротьби з ними).

6. Збір матеріалів з історії революційного руху і громадянської війни: зібрати і систематизувати розповіді місцевих жителів про окремі епізоди історії революції і громадянської війни, збір письмових і речових матеріалів, фотозйомка пейзажів, будівель, предметів і облич, які пов'язані з тими подіями, топографічна зйомка місцевості.

В поході можуть брати участь усі школярі починаючи з 5 класу. До походу включаються як існуючі колективи (ланки, закони, гуртки юних натуралістів, краєзнавчі гуртки), так і окремі піонери та школярі, які організуються для участі в поході в колективи в складі не більше 5 осіб. Кожний колектив виділяє старосту і працює під керівництвом школи або піонерського загону. Для керівництва і надання допомоги в роботі туристичних груп і гуртків школа закріплює за кожним з них педагогів, а також запрошуються краєзнавці, спеціалісти, агрономи, геологи, які проводять роботу з колективами дітей і консультують їх протягом усього походу.

Форми роботи в поході: вилазки, мандрівки, експедиції, які обираються враховуючи вік, фізичний стан і витривалість учасників.

Результати роботи оформляються у вигляді щоденників, звітів, фотомонтажу, карт, колекцій тощо.

Матеріали, які відповідають вказаним в маршрутах завданням, направляються зацікавленим в результатах дослідження організаціям (земельні управління, бюро краєзнавства і т.д.). в школі залишаються копії і копії звітів. У подальшому ці матеріали використовуються для організації виставок, а потім передаються в кабінети і музеї шкіл. В процесі всього походу зорганізується широкий обмін між окремими колективами, шляхом нарад, в печаті, по радіо тощо. С.28 Організуйте детвору / Орган Наркомпроса РСФСР і ЦК ВЛКСМ – №2, 1935. – березень квітень.

ПРОГРАМА ДІЙ СІЛЬСЬКИХ КОМСОМОЛЬЦІВ
(КОМСОМОЛЬСЬКІ ЗБОРИ КОЛГОСПУ «ЧЕРВОНЕ СЕЛО»
ОБГОВОРЮЮТЬ ПОСТАНОВУ XII ПЛЕНУМУ ЦК ВЛКСМ):

1. Ширити змагання ланок у боротьбі за урожай.
2. Про клуб і гуртки: Пленум ЦК ВЛКСМ указав, як має бути поставлена культурно-масова робота в клубі. Слід обов'язково створити гуртки – хоровий, музичний і декламаторів; хоча б двічі на тиждень влаштовувати доповіді про міжнародне становище, про наступ Червоної Армії, про нові книжки, про Москву, Київ тощо; розповідати молоді про виникнення світу, про різні країни, про видатних діячів російської та української культури; створити раду клубу, календарний план роботи. Робота в клубі повинна бути спрямована на розширення знань комсомольців, на виховання молоді і залучення її до комсомолу.
3. У прийнятій постанові збори одноставно схвалили рішення XII пленуму ЦК ВЛКСМ і намітили ряд конкретних заходів, спрямованих на швидше відродження колгоспу, на вирощення високого врожаю, дальший розвиток тваринництва. Намічено ряд заходів до поліпшення масово-політичної роботи, всіх агітаторів зобов'язано не менше двічі на тиждень проводити в бригадах і ланках бесіди, випускати газету раз на тиждень; при клубі вирішено створити хоровий і музичний гуртки; двічі на місяць влаштовувати вечори самодіяльності; перед початком вистав для молоді читатимуться лекції і доповіді на різні цікаві теми; комсомольські збори зобов'язали кожного комсомольця бути дисциплінованим, сумлінним у праці, показувати приклад самовідданості, зразково виконувати статут сільгосп артїлі, брати активну участь в роботі правління колгоспу, допомагати йому в роботі по зміцненню господарства, в боротьбі за високі врожаї.

ДИТЯЧІ БРИГАДИ – В КОЛГОСПИ!

Дитячі бригади – як форма організації дитячого руху в колгоспах, особливо там, де з дітьми не проводиться масова виховна робота, немає книг, ігор, організованого дозвілля, де серед сільських дітей не створена дитяча громадськість, відсутні сформовані піонерські загони. Направлення дитячих бригад в колгоспи набуло великого суспільно-політичного значення і відіграло величезну виховну роль в об'єднанні дітей робітників і колгоспників, крім того вони мали можливість популяризувати позашкільну діяльність серед сільської дітвори і зробити колгосп центром та допоміжною базою у розгортанні позашкільної роботи в умовах села.

Подібні бригади формували з 3-4 осіб дітей-активістів із міста, які від 7 до 10 днів повинні були працювати з дітьми в умовах села та виконати наступні *завдання*: активізувати дітей в колгоспах; - навчити їх новим іграм, пісням, розумному проведенню дозвілля; сформувати загони піонерів з місцевих дітей; організувати та облаштувати дитячі кімнати; подарувати для колгоспу радіо-приймач. Піонери *самостійно* повинні були підібрати кандидатури для створення подібних бригад (вожатий ланки, «живгазетчик», юний радіо-технік, юний фізкультурник); зібрати необхідні речі для поїздки, а також книги, подарунки, листи для дітей колгоспу. Важливими умовами успіху повинні бути грамотне керівництво групою і єдність членів бригади, їх свідомо дисциплінованість.

Матеріальне забезпечення дитячих бригад: Головоцвях брав на себе витрати на таку поїздку, а крім того. Перед виїздом бригади повинні бути забезпечені: продуктами харчування на 3 дні, обладнанням дитячої кімнати, двома невеликими бібліотеками (одна з позашкільної роботи, а друга з сільськогосподарської тематики), квитанцію на виписані для дітей газети і журнали, радіоприймач (детекторний або ламповий з гучномовцем), обладнання для занять фізкультурою (лижі, ковзани, м'ячі тощо), набір столярних і слюсарних інструментів, насіння городини, «чарівний» ліхтар з діапозитивами, «Пам'ятку для дитячої бригади, яка їде до колгоспу».

Потім необхідно отримати позитивну відповідь з колгоспу, уточнивши чи безпечна на місці наразі епідеміологічна ситуація, члени бригади визначають дату виїзду та сповіщають про неї приймаючу сторону.

Перед від'їздом бригада збирається в клубі загону (бази) і, перевіривши чи все необхідне присутнє, відправляється в дорогу до місця призначення. Краще за все було визначати виїзд дітей саме до початку зимових канікул, для того, щоб члени дитячої бригади не пропускали заняття в школі.

Отже, підготовча робота на всіх описаних етапах повинна продовжуватися не більше ніж 2-3 тижні.

Існували премії за кращу роботу бригад – 1-ша премія – поїздка для членів бригади на Кавказ або до Москви на 10 днів; 2-га премія – фотоапарат або ламповий радіоприймач (3 премії), 3-тя премія – фарби для малювання, бібліотечки нових цікавих книг (10 шт.).

Прибувши на місце призначення та відпочивши, бригада повинна відразу приступити до знайомства з колгоспом, представниками місцевої адміністрації, членами колгоспу, і, головним чином, з місцевими дітьми. Слід також вивчити їх режим праці і відпочинку, побут, повідомити громадськість про мету приїзду, визначити, які знання, уміння, досвід хотіли б отримати діти від спільної роботи з бригадою. Після чого необхідно скласти спільний конкретизований план роботи, розподіливши її по днях перебування в колгоспі (10-15 діб).

Обов'язкові пункти подібного плану дитячої бригади:

1. Виділення правлінням колгоспу відповідальної особи для організації роботи серед дітей.

Продовження додатку I

2. Виділення приміщення (або окремої кімнати) для проведення занять з дітьми.
3. Організувати ланку або загін піонерів, скласти план їх роботи і дати роз'яснення щодо його виконання.
4. Перевірити чи всі діти навчаються в школі. У випадках якщо є неохоплені освітою – організувати для них групи з навчання читанню і письму, прикріпити до них освіченого члена колгоспу.
5. Домогтися, щоб дітей не залучали до тяжкої непосильної праці, яка не відповідає їх віку.
6. Організувати, разом з колгоспними дітьми, упорядкування червоного куточка, хати-читальні (підшивка газет, написання лозунгів, розвішування портретів видатних людей).
7. Провести спільний вечір самодіяльності членів бригади і місцевої дівчачої організації, розпочавши його з роздавання подарунків і постановки інсценування, після чого влаштувати ігри.
8. Організувати вечір запитань і відповідей, почавши його бесідою на тему: «Про особисту і громадську гігієну». Потім члени бригади об'єднують дітей на основі спільних інтересів в групи і передають в такій формі свої знання та навички.
9. Підготувати і провести вечір, запросивши усіх колгоспників та звітувати про роботу бригади, запропонувати викликати на соціалістичне змагання найближчий колгосп на визначення найкращої організації роботи серед дітей. Якщо ж такий договір уже є, то можливо доповнити його певними пунктами.
10. Установити радіоприймач і навчити 2-3 дітей його обслуговувати.
11. Установити постійний зв'язок з колгоспними дітьми, визначивши найзручніший для цього спосіб.

Додаткові пункти:

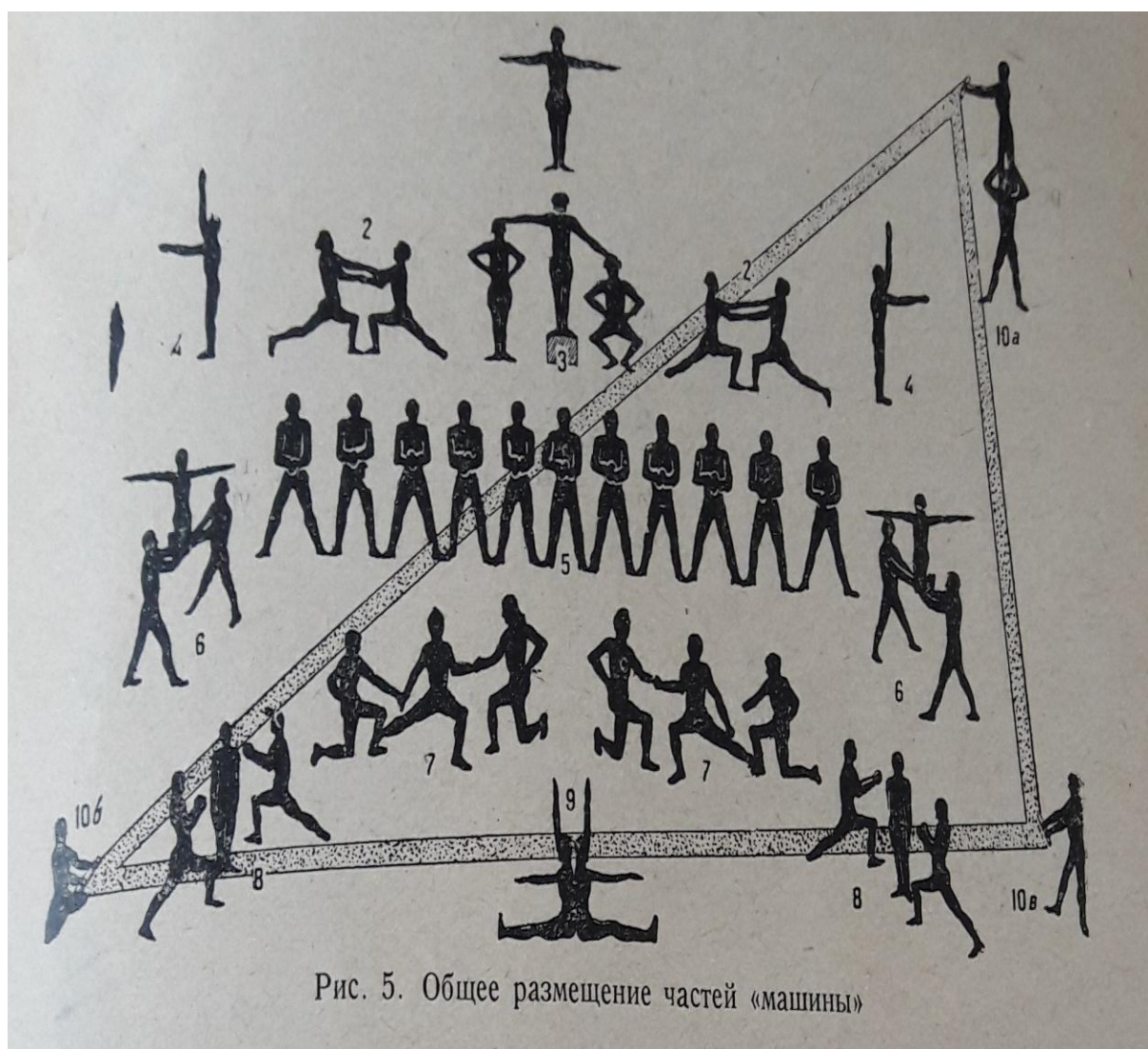
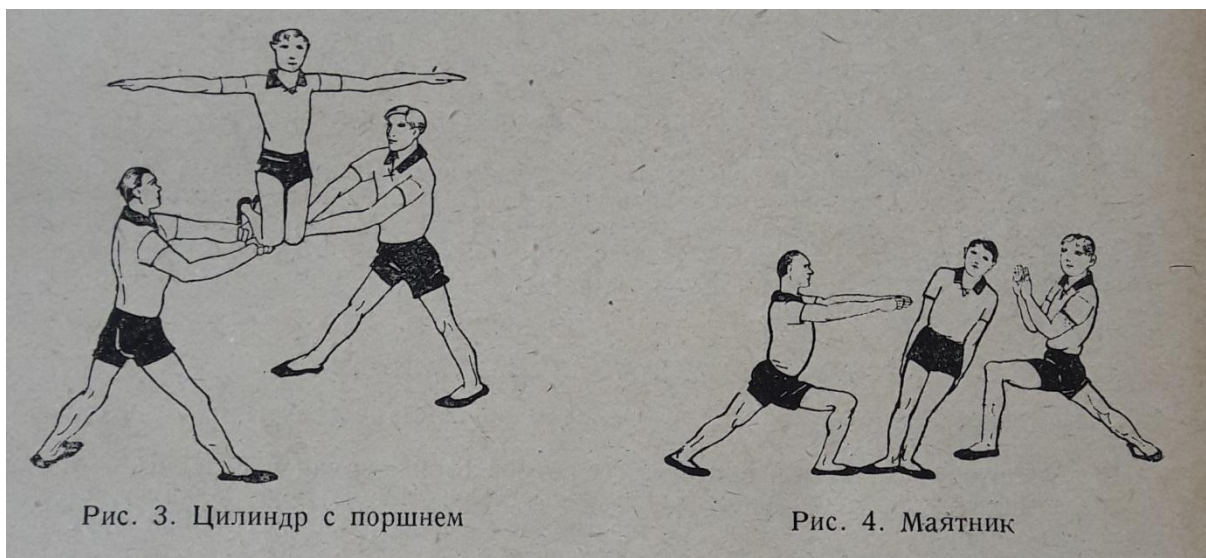
1. Включення в план нового будівництва хати-читальні для дітей.
2. Ініціювати оформлення дитячої стінгазети і допомогти місцевим дітям випустити перший її номер.
3. Провести бесіду серед колгоспників про шкідливість алкоголю і шляхи боротьби зі зловживанням ним.

Також важливо, вибравши найбільш доречний для місцевих умов вид сільськогосподарських робіт, залучити до неї дітей колгоспників і дорослих, тим самим звернувши увагу громадськості на важливість роботи даної бригади. Приклади роботи: збір попелу і перегною для удобрення землі, поради зі зберігання зерна та овочів, пропаганда дотримання чистоти при доїнні корів, обв'язування хвою і соломною фруктових дерев на зиму тощо.

Для обліку роботи слід завести щоденник бригади, куди і вносити всі головні моменти роботи. Бажано, щоб бригада за час своєї роботи в колгоспі випустила декілька номерів бюлетеня бригади або стінгазети, де відображено всю їх діяльність, які є найкращими доказами при звітуванні бригади про роботу.

Цікавим був і процес підготовки приймаючої сторони до зустрічі з дитячими бригадами, адже успіх роботи подібних дитячих організацій залежав і від того, як будуть їх зустрічати на місцях. Тому необхідно було сформулювати навколо цього позитивну суспільну думку серед піонерів, школярів, батьків, партійних, комсомольських, професійних і громадських організацій, використовуючи всі можливі форми – бесіди, доповіді, повідомлення, плакати, об'яви тощо. Починати слід з загальних зборів, на яких провести бесіду на тему: «Як міські піонери можуть допомогти колгоспному будівництву».

«Жива машина»

Конкурс для дітей

С-ко Ророши
 Проверено 1948 г.
 Цена 2 руб. 50 коп.

Пионерское лето

Стихи Владимира Лифшица

Рисунки Е. Косяковой

Едва лишь солнышко взойдёт,
 Трубит подъём труба нам,
 И мы из лагеря в поход
 Выходим с барабаном!

Придёт пора, когда шинель
 И мы с тобой наденем.
 Стреляй, товарищ, прямо в цель!
 Огонь по всем мишеням!..

Дробясь под взмахами весла,
 Волна сверкает ярко,
 И по теченью, как стрела,
 Летит моя байдарка.

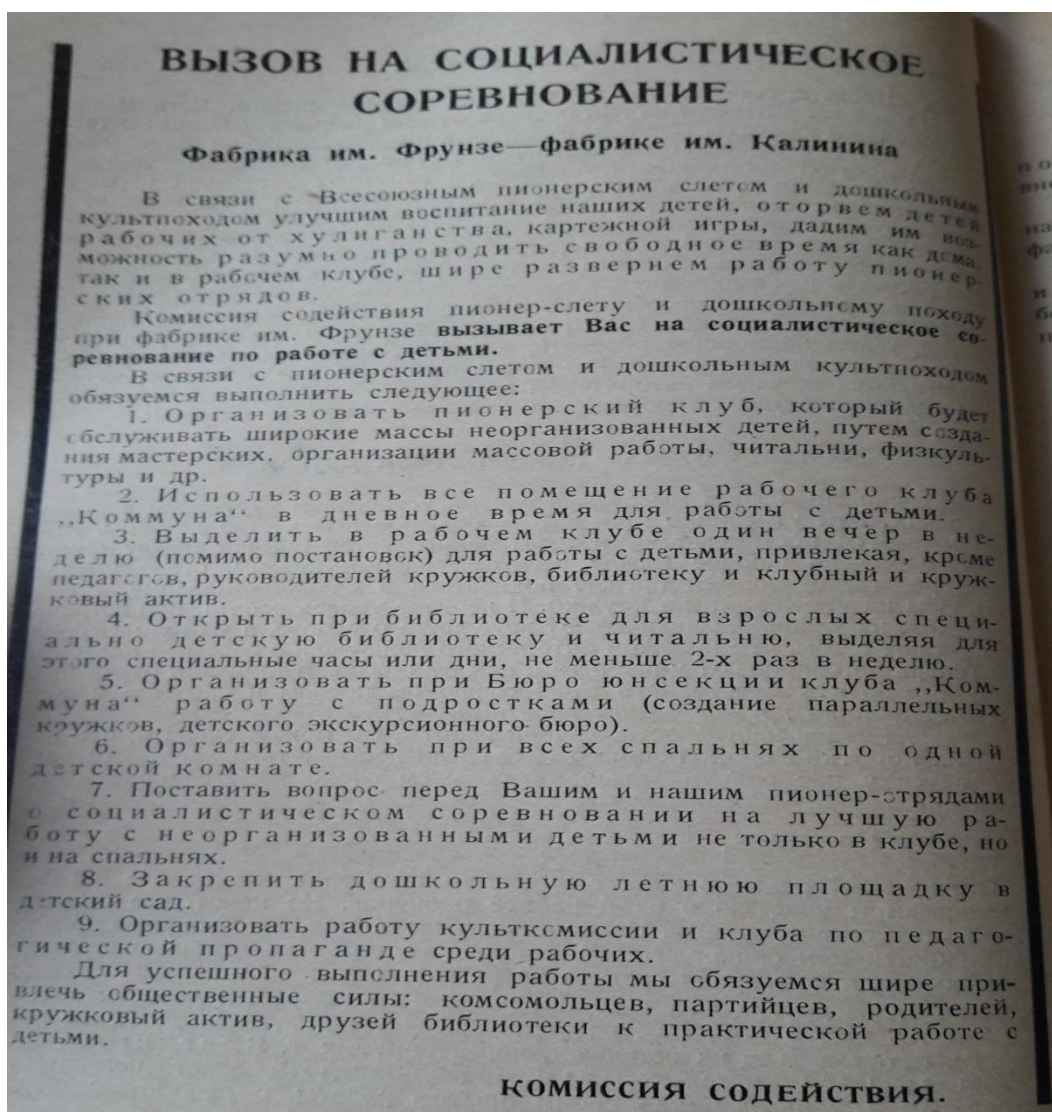
Костёр собрал нас в тесный круг,
 Когда в полях стемнело,
 И нам рассказывает друг
 О лётчике Гастелло.

Соціалістичне змагання та позашкільна робота

Успіх позашкільної роботи, на відміну від інших галузей педагогічної роботи, у значно більшій мірі залежить від ініціативи широких верств населення та їх активної участі, адже одним із провідних завдань її є залучити якомога більше батьків до організації виховної роботи з дітьми.

Після цього змагання слід негайно починати між уже сформованими колективами дорослих (робітничі поселення, казарми, житлові товариства, різні об'єднання) та загонами піонерів (наприклад, на найкраще організовану позашкільну роботу з неорганізованими дітьми), клубами для дітей, дитячими бібліотеками, майданчиками, різними станціями тощо. Не повинна залишатися осторонь і школа – проведення змагання з роботи шкіл з неорганізованими дітьми тільки сприятиме розгортанню позашкільної роботи, матиме великий виховний вплив на учнів, які будуть залучені до справжньої серйозної суспільно корисної справи, яка сприяє вияву ініціативи, активності неповнолітніх. Організація соціалістичного змагання – це доволі складна та кропітка робота, яка вимагає проведення попередньої широкої роз'яснювальної роботи. Рекомендовано використовувати такі форми роботи: загальні збори, збори загонів, вечори питань та відповідей. Однак, слід враховувати місцеві умови, змінювати елементи змагання відповідно до потреб і побажань учасників цього виду роботи з розгортання і популяризації позашкільної роботи.

„РОМАН-ГАЗЕТУ“—В ДЕТСКИЕ МАССЫ, НА СЛУЖБУ КОММУНИСТИЧЕСКОМУ ВОСПИТАНИЮ

Всем известно, что в системе тех воспитательных форм воздействия, какие мы имеем на ребят, большую роль играет книга. Но книга до сих пор не была массовым организатором детворы вследствие того, что детских библиотек у нас мало, покупать же книги ребята, из-за дороговизны, не могли. Выпуском детской „Роман-Газеты“ уничтожаются все эти недостатки, мешающие книжке стать одним из организующих факторов для наших ребят.

Внешкольные работники и вся армия просвещенцев в детской „Роман-Газете“ получили новое средство в борьбе с безнадзорностью. Задача внешкольных работников состоит сейчас в том, чтобы детскую „Роман-Газету“ знали все ребята, чтобы они стали копить свои копейки, организовывали группки, чтобы в складчину купить очередной выпуск „Роман-Газеты“. На всех собраниях ребят, на всех детских конференциях, во всех школах должны сейчас раздаваться голоса о „Романе-Газете“, произноситься речи о необходимости ее приобретения.

То же самое должны мы делать и среди взрослых. Мы должны среди взрослого населения выбросить лозунг: **„Вместо бутылки вина выпиши для своих детей ребячью „Роман-Газету“.** И с этим лозунгом мы должны проникнуть в дома, рабочие казармы, организовав из ребят-школьников и пионеров бригады подписчиков, распространителей этой „Роман-Газеты“.

Наряду с агитацией за приобретение „Роман-Газеты“, внешкольные работники должны поставить работу по выявлению интересов, запросов, требований, какие предъявляют ребята к книжке. Кроме этого, надо вокруг каждого выпуска „Роман-Газеты“ развивать воспитательную работу, организуя с этой целью диспуты, обсуждения, собрания ребят.

Внешкольные работники должны помочь своей массовой работой, посылкой требований и запросов ребят превратить „Роман-Газету“ в действительно строящееся самими детьми ребячье издание.

**Вказівки і роз'яснення
щодо реалізації Рішення пленуму IV ЦК ЛКСМУ
«Про роботу комсомольських організацій України у справі поліпшення
позашкільного виховання дітей» 1945 р.**

Про поліпшення позашкільної роботи, яка бере безпосередню участь у формуванні світогляду дітей, готує їх до самостійного життя і участі у творчій роботі радянського суспільства звертають увагу комсомолу Центральний Комітет КП(б)У і особисто товариш М. Хрущов, підкреслюючи важливість організації широкої, різноманітної, близької до запитів і нахилів дітей виховної роботи. Всю позашкільну роботу, в усіх її різноманітних формах, комсомольські організації повинні провадити безпосередньо на вулицях, на подвір'ях, у парках, організовуючи розумне, корисне і захоплююче дозвілля дітей різного віку.

Позашкільна робота – це не тимчасова кампанія. Обкоми, міськкоми і райкоми ЛКСМУ, первинні організації зобов'язані займатися нею систематично, використовуючи найрізноманітніші і захоплюючі форми.

Так, на IV пленумі ЦК ЛКСМУ відзначили, що комсомольські організації Київської, Харківської і Кіровоградської областей провели деяку роботу щодо організації дитячого дозвілля: створено дитячі кутки в парках, скверах, на подвір'ях шкіл; при будинкоуправліннях об лаштовані піонерські кімнати й ігрові майданчики; проведено місячник по обладнанню садів, парків, скверів тощо.

У Дніпропетровську комсомольці провели багато цікавих заходів, серед яких: олімпіада дитячої художньої самодіяльності, великі спортивні змагання, олімпіада юних математиків і т.д. Комсомольці заводу імені Петровського створили для дітей Ленінського району дитяче містечко, яке складається з різних атракціонів, каруселі, спортивний майданчик. Подібне містечко почали будувати і комсомольці Жовтневого району Дніпропетровська. Міський і районні комітети комсомолу протягом літніх канікул влаштовуватимуть спортивні змагання для учнів, а також воєнізовані походи, поїздки по Дніпру.

У Чернігівській області силами комсомольців підприємств і колгоспів створено 110 виробничих майстерень, де діти мають можливість звикати до праці (майструють парти, стільці, тумбочки, вчать шити, лагодити взуття та одяг), яка позитивно впливає на формування їх характеру.

Комсомольці Дзержинського району м. Харкова влаштовують клубні дні в школах.

Однак, більшість комсомольських організацій недостатньо розгортають позашкільну роботу серед дітей, це, насамперед, стосується Вінниці, Полтави, Сталіно, Одеси, де всю позашкільну роботу звели до виготовлення деякого інвентарю та ігор для поодиноких майданчиків.

Велику увагу пленум приділив організації позашкільної роботи у західних областях Радянської України. До цього часу деякі обкоми, міськкоми і райкоми західних областей УРСР механічно переносили форми і методи позашкільної роботи східних областей в місцеві умови, не враховуючи рівня розвитку дітей. Вважаємо, що це цілком хибний шлях. В школах міст і сіл Західної України надто важливо допомогти дітям краще й глибше вивчити свою велику Радянську Батьківщину, виховувати в них почуття патріотизму, гордості за свою країну, за свій народ. Тому слід наситити позашкільну роботу у західних областях популярними розповідями про героїчне минуле нашого народу, про його видатних полководців, учених, письменників, про вітчизняну музику і літературу, про природу рідного краю тощо.

Пленум відзначає, що ще незадовільно організовано дозвілля дітей у сільській місцевості. А поміж тим, сільська місцевість має багато можливостей для налагодження позашкільного виховання: у кожному районі є пам'ятки старовини, багато визначних місць, де точилися героїчні битви Червоної Армії з німецько-фашистськими загарбниками. Є можливості для організації походів і екскурсій на місця незабутніх боїв, вивчення природних багатств своєї місцевості, флори та фауни, робота в творчих гуртках – усе це розширить кругозір дітей, збагатить їх знання.

Багато уваги треба приділити військово-фізкультурній роботі: хай протягом літа діти загартовують своє тіло і м'язи, набудуть елементарних військових знань і спортивних навичок, вивчать топографію, кулемет, навчатися влучно стріляти, долати перепони.

Розумний, веселий відпочинок неможна уявити без громадсько-корисної праці, прищеплення трудових навичок, а, отже, необхідно, щоб діти поєднували свій відпочинок з посиленою працею, набували навичок самообслуговування, працювали на допоміжних господарствах при піонерських таборах України.

Однією із найдоступніших і найяскравіших форм позашкільного та комуністичного виховання є робота з книгою. Піонерські і шкільні комсомольські організації повинні всебічно використовувати книгу, журнал, дитячу газету у роботі піонерських загонів і ланок, постійно пробуджуючи і підтримуючи інтерес дітей до читання. Дуже корисно присвячувати піонерські збори окремим літературним темам, влаштовувати зустрічі з письменниками, конференції читачів, огляди книжкових новин.

Перебування дітей в таборах і на майданчиках треба всіляко використати для поглиблення їх природничих і краєзнавчих знань. З цією метою можна провести багато цікавих походів і екскурсій, лекцій, бесід, зустрічей з вченими, що подарує дітям багато незабутніх вражень, загартує їх розумово і морально, піднесе їх творчі сили.

Готуючись до наступного літа, комсомольські комітети повинні в своїх планах заздалегідь підготувати бази для піонерських таборів з підсобним господарством, визначити місця для басейнів, павільйонів і атракціонів, підготувати кадри піонерватажків дитячих кімнат, залучити до організації військово-спортивної роботи серед дітей добровільні спортивні товариства.

Отже, ЦК ЛКСМУ підкреслив, що позашкільна робота серед дітей є одним з найважливіших завдань суспільства та висловив стійке переконання в тому, що комсомольські організації України докладуть всіх зусиль, щоб створити дітям ще кращі умови для навчання, успішного оволодіння досягненнями науки і культури, докорінно поліпшать виховання підростаючого покоління в дусі безмежної відданості Батьківщині. Зробимо так, щоб після навчання у школі наші діти одержали широкі можливості для відпочинку, знайшли застосування для своїх стремлінь і здібностей.

*Г. Сушан секретар ЦК ЛКСМУ
по роботі серед шкільної молоді і піонерів.*

ВИРОЩУЙТЕ ПЛЕМ'Я ХОРОБРИХ!

(Заочний семінар для піонервожатих та працівників позашкільних закладів щодо форм та методів ідейного виховання молодих та хоробрих патріотів)

Історія нашого народу – це історія його боротьби за свою незалежність і свободу, це великий ланцюг блискучих перемог і чудових воїнських подвигів. Нині героїчна Червона Армія, виконуючи волю народів Радянського Союзу, захищає нашу землю від фашистських загарбників. У вогні війни були перевірені ідеї і принципи тієї виховної роботи, яку вели і ведуть партія, комсомол, школа, позашкільні заклади. Недарма у роки війни школи, палаци піонерів, комсомольські клуби були прирівняні німцями до військових об'єктів поряд з електростанціями і заводами та нещадно знищувалися. Юнацькі організації, школа, сім'я відповідають за ідейне виховання молоді, а найвищою метою цього виховання є прищепити дітям та молоді любов до своєї Вітчизни. В бойових справах доблесних захисників великих міст і непомітних селищ, особливо яскраво виявилися славетні традиції нашого народу. Одна з таких традицій – дивовижна хоробрість. Джерелом хоробрості таких героїв як Олег Кошовий, Уляна Громова, Ляля Убийвовк є безмежна любов до своєї Батьківщини, це велике почуття патріотизму допомагає радянським людям робити небачені подвиги і зневажати смерть. Не можна бути хоробрим не будучи патріотом.

Виховання хоробрості треба починати змалечку і провадити в таких трьох напрямках: *зміцнювати любов до Батьківщини, виховувати свідому дисципліну, навчати військової справи.*

Методи виховання хоробрості вельми різноманітні:

- *роз'яснення, бесіда*, готуючись до яких піонерватажок повинен використати увесь доступний матеріал з газет, художньої літератури про героїчне минуле і сучасне нашого народу, про героїв Трипілля, одеських комсомольців, краснодонців та інших героїв; - *вечори-зустрічі* з героями Вітчизняної війни, під час яких розповідати дітям про найяскравіші моменти з історії нашої Батьківщини;

- *використання художнього слова* – вміло підібрані історичні образи діють безпосередньо на дитячі емоції;

- *дружинні бесіди* на тему: «Що значить бути хоробрим?», під час яких піонери повинні з'ясувати і зрозуміти, що означає справжня хоробрість і що таке шкідлива безглузда відвага, так звана «хвацькість». Справжня хоробрість виявляється тоді, коли людина у різних життєвих ситуаціях або складній обстановці бою робить не так, як це корисно для неї особисто, а як того вимагає справа. Отже, по-справжньому хоробрий тільки той, хто вміє підкоряти свої інтереси інтересам діла колективу ім'я вищого ідеалу. Але така людина марно не ризикуватиме своїм життям. Їй властиві холодна, розсудлива мужність і полум'яна розумна хоробрість. Хоробра людина насамперед дисциплінована, вимоглива до себе, скромна і проста, не вихваляється своїми подвигами, а розуміє їх як виконання свого обов'язку перед Батьківщиною. Борючись проти хибних понять про хоробрість, піонервожаті повинні дати зрозуміти, що хоробрим може вважатися лише той, хто добре вчиться, не порушує дисципліну, уміє товаришувати і шанує старших.

Іншим ефективним методом виховання хоробрості є *вироблення звички виявляти цю хоробрість не на словах, а на ділі*. З цією метою повинні організовуватися різні воєнно-фізкультурні ігри, змагання, далекі походи в гори, ліс, які повинні бути не дитячими забавками, а серйозними заняттями, які гартують волю дітей, виробляють у них фізичну витривалість, вміння переборювати труднощі, переносити холод і спеку, розвивають вміння орієнтуватися на місцевості, самотійно приймати рішення та знаходити вихід з будь-якого становища. Воєнні ігри повинні викликати якомога більше

Продовження додатку О

ініціативи, винахідливості, вияву кмітливості та вміння пристосовуватися до будь яких умов. Під час літніх канікул піонервожаті повинні приділити особливу увагу розвитку інтересу у хлопців до таких видів спорту, як: бокс, стрибки у воду, важка атлетика, подолання перешкод.

Виховання хоробрості треба незмінно поєднувати з вихованням у дітей високої свідомої дисципліни, бути акуратними. Особливо велике значення для виховання хоробрості має військове навчання. школярі і учні чоловічих шкіл, мусять відмінно знати військову справу, а опинившись у бойовій обстановці, вони повинні зуміти застосувати на практиці все те, чого навчилися (знання топографії, вміння маскуватися та орієнтуватися на місцевості, влучність стрільби, знання санітарної справи).

Утворення військових формувань у нашій республіці вимагає ще більшої уваги до постановки військового навчання дітей та молоді. Патріотичний обов'язок дорослих – повсякденно виховувати покоління хоробрих, мужніх, фізично загартованих і морально стійких людей, які помножать славу нашої радянської Вітчизни.

*Народний Комісар Оборони УРСР,
генерал-лейтенант В. П. Герасименко*

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Герасименко Вікторії Анатоліївни

за темою «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття»
зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка.

Масові науково-практичні заходи міжнародного рівня:

1. Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Актуальні проблеми соціального включення в Європейській освітній простір» (Харків, 18-19 вересня 2014 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: Застосування інноваційних засобів організації дозвіллевої діяльності у роботі з різними категоріями населення в Україні.

2. Міжнародний науково-практичний семінар «Майстерня гендерних практик у ВНЗ» (Луцьк, 25-27 вересня 2014 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: Механізми репродукування гендерних стереотипів у традиційних системах соціального виховання дітей та молоді.

3. Міжнародна науково-методична конференція «Перспективи розвитку вищої школи» (Гродно, Білорусія, 28-29 травня 2015 р.). Форма участі – публікація тез на тему: Організація дозвілля дітей і молоді у роботі соціального педагога: технологічний підхід.

4. Międzynarodowa konferencja naukowo-praktyczna Nowy sposób rozwoju, м. Познань, Польща, 2017 р. Форма участі – публікація статті на тему: Соціальне виховання дітей та молоді у сфері позашкільної освіти в Україні у першій половині ХХ ст.

Масові науково-практичні заходи всеукраїнського рівня:

5. Всеукраїнська науково-практична конференція «Формування професійної культури майбутніх педагогів в умовах модернізації освіти» (Харків, 5-6 грудня 2012 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні та публікація тез на тему: Особливості підготовки студентів до проведення сюжетно-рольових ігор, що сприяють формуванню здорового способу життя.

6. Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 85-річчю ХДАК «Соціально-педагогічна діяльність у сфері дозвілля: проблеми та перспективи» (Харків, 6 листопада 2014 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні та публікація тез на тему: Соціальне виховання дітей в позашкільних навчальних закладах: історичний аспект.

7. Всеукраїнський науково-методичний семінар «Сучасні проблеми гуманітаризації професійної підготовки майбутніх педагогів» (Умань, 20 лютого 2014 р.). Форма участі – публікація тез на тему: Технологія професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи у сфері дозвілля.

8. Всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців «Актуальні проблеми соціально-педагогічних досліджень», (Харків, 26-27 квітня 2016 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: Ідеї соціального виховання дітей під час дозвілля у спадщині С. Шацького.

9. Всеукраїнська науково-практична конференція «Модифікація концепції соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні у контексті реалізації цілей сталого розвитку суспільства» (Харків – Куряж, 14 грудня 2017 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні та публікація тез на тему: Позашкільні заклади як осередки реінтеграції неповнолітніх, що стали жертвами революційних та військових подій початку – середини ХХ ст.

10. Всеукраїнська науково-практична конференція молодих науковців «Підготовка та професійна діяльність працівників соціальної сфери в умовах сьогодення: єднання науки та практики» (Харків – Куряж, 2018 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: Система соціального виховання А. С. Макаренка.

Масові науково-практичні заходи всеукраїнського рівня:

11. Регіональна науково-практична конференція «Актуальні питання методики навчання та виховання як важливого чинника підвищення якості професійної підготовки фахівців у вищій школі» (Харків, 14 травня 2015 р.).

12. Науково-практична конференція «Соціально-правові та організаційно-управлінські аспекти роботи працівників соціальної й освітньої сфер з різними суб'єктами сучасного соціуму» (Харків, 15 грудня 2016 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: Ідеї соціального виховання неповнолітніх у працях педагогів першої половини ХХ ст.

Довідки про впровадження результатів дисертаційного дослідження Герасименко Вікторії Анатоліївни «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття» зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка (СКАНОВАНІ КОПІЇ)

**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
ЦЕНТР
ДИТЯЧОЇ ТА ЮНАЦЬКОЇ
ТВОРЧОСТІ № 2
ХАРКІВСЬКОЇ
МІСЬКОЇ РАДИ**

вул. Гостинна, 16, м. Харків, 61004,
тел. 733-10-79, e-mail cdut2@ukr.net
Код ЄДРПОУ 21250422

**КОММУНАЛЬНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ
ЦЕНТР
ДЕТСКОГО И ЮНОШЕСКОГО
ТВОРЧЕСТВА № 2
ХАРЬКОВСКОГО
ГОРОДСКОГО СОВЕТА**

ул. Гостинная, 16, г. Харьков, 61004,
тел. 733-10-79, e-mail cdut2@ukr.net
Код ЄДРПОУ 21250422

21.09.2017 № 170

на № _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Результати дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни на тему: «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка було впроваджено у виховний процес Комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості № 2 Харківської міської ради».

Здобутком автора у науковому пошуку вважаємо є те, що було проведено цілісне дослідження педагогічного досвіду та особливостей функціонування позашкільних навчальних закладів першої половини ХХ століття. Зокрема було визначено зміст, форми та методи навчально-виховного процесу, структуру та наповнюваність позашкільних закладів освіти в означений часовий проміжок на основі історико-теоретичного та порівняльного аналізу, обґрунтовано напрями діяльності позашкільної освіти в Україні у процесі соціального виховання дітей та молоді.

У результаті проведеного наукового дослідження було визначено і теоретично обґрунтовано етапи розвитку закладів позашкільної освіти досліджуваного періоду в Україні. Розкрито важливість позашкільної освіти у процесі соціального виховання підростаючого покоління, а також зміст, форми, методи і принципи як теоретичної так і практичної діяльності щодо соціального виховання дітей.

Отримані результати дослідження можна рекомендувати до подальшого впровадження у навчально-виховний процес сучасних закладів позашкільної освіти України різного профілю.

Довідку видано для подання у спеціалізовану вчену раду за місцем публічного захисту дисертаційного дослідження.

Директор КЗ «ЦДЮТ № 2»

Л. О. Ткаченко

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
 ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
 «КУРЯЗЬКА ВИХОВНА КОЛОНІЯ ІМЕНІ А.С.МАКАРЕНКА»

вул. Макаренка, б.1, с. Подвірки, Дергачівський район, Харківська область, 62371, тел./факс (057)783-79-46
 E-mail: kvk@kh.kvs.gov.ua код ЄДРПОУ 08564570

3.11.2014р. № 115-1525 На № _____ від _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Результати дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни на тему: «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка здійснювалося упродовж 2013 – 2017 рр. та було впроваджено в Навчально-методичному центрі-музеї Антона Макаренка при виправній колонії для неповнолітніх імені А. Макаренка.

Зокрема, результати даного наукового дослідження доповнили зміст тематичних, історико-біографічних та навчальних екскурсій у Центрі-музеї. Авторкою з соціально-педагогічних позицій було проаналізовано та узагальнено факти з життя та педагогічної діяльності А.С. Макаренка щодо здійснення ним соціального виховання неповнолітніх, обґрунтовано методи та форми організації змістовного дозвілля дитячого колективу тощо.

Матеріали дисертаційного дослідження було апробовано на наукових конференціях і семінарах, які проводилися у Навчально-методичному центрі-музеї Антона Макаренка.

Довідку видано для подання до спеціалізованої вченої ради за місцем публічного захисту дисертації.

Начальник Державної установи
 «Курязька виховна колонія
 імені А.С.Макаренка»

М.М. Столяренко

Директор навчально-методичного
 центру-музею А. С. Макаренка

І.А. Семенюк

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ,
УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ

**КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УМАНСЬКИЙ ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ
КОЛЕДЖ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА»**

вул. Небесної сотні, 33/1, м. Умань, Черкаська область, 20300
тел. (04744) 4-04-76, факс (04744) 4-04-76, web: <http://www.umanpedcollege.at.ua>,
e-mail: umanpedcollege@it-tim.net, код ЄДРПОУ 02125645

10.10.2017 № 1007

На № _____ від _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Результати дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни на тему: «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка було впроваджено упродовж 2016-2017 н.р. у навчально-виховний процес Комунального вищого навчального закладу «Уманський гуманітарно-педагогічний коледж ім. Т. Г. Шевченка».

Довідка видана Клімчук В. А. в тому, що матеріали її наукового дослідження отримали позитивну оцінку викладачів коледжу.

Структуру дисертаційного дослідження розроблено на основі вивчення історико-педагогічної літератури, а саме: архівних матеріалів, номенклатурної бази з означеної проблеми, періодичних видань досліджуваного (1920-1950-ті рр.) та сучасного періодів, теоретичних досліджень з історії педагогіки та соціальної педагогіки (дисертації, монографії, наукові розвідки, статті тощо), у яких проаналізовано історичні передумови та особливості становлення і розвитку закладів позашкільної освіти, їх нормативно-правове забезпечення, висвітлення специфіки їх функціонування відповідно напрямів діяльності в Україні в означений період. Обґрунтовано етапи розвитку цих закладів як найбільш значущої ланки у вирішенні завдань позашкільної освіти з соціального виховання, оскільки вони виступали потужними методичними центрами освітньо-виховної роботи з дітьми та молоддю у вільний час.

Наукові положення, зміст і висновки дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни мають теоретико-прикладне значення й можуть бути рекомендовані до впровадження у навчально-виховний процес вищих навчальних закладів України.

Довідку видано для подання до спеціалізованої вченої ради за місцем публічного захисту дисертації.

Директор,
кандидат педагогічних наук

О. В. Чепка

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 КРАСНОГРАДСЬКИЙ КОЛЕДЖ
 КОМУНАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
 «ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
 ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

63301, м. Красноград,
 Харківської області, вул. Московська, 47

т. 7-28-44, 7-75-69

факс 7-40-69

№ 294 від 14.11.2017

e-mail Kk_hgpa@ukr.net

ДОВІДКА

**про апробацію та впровадження
 результатів дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни
 на тему «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в
 Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття», поданої на здобуття наукового
 ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності
 13 00 05 - соціальна педагогіка**

В освітній процес Красноградського коледжу Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради було впроваджено результати дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни на тему «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття», які отримали позитивну оцінку викладачів коледжу.

В освітньому процесі використовувалися теоретичні та практичні матеріали становлення та розвитку мережі позашкільних закладів освіти першої половини ХХ століття в Україні, вивчення яких дало можливість ознайомити майбутніх фахівців із принципами, змістом, формами та засобами соціального виховання дітей у цих закладах зазначеного періоду.

Факти, наведені у дисертації, збагатили зміст освіти майбутніх педагогів, які вивчають теорію та методику роботи гурткової роботи з дітьми різного спрямування.

Довідку видано для подання у спеціалізовану вчену раду за місцем публічного захисту дисертації.

Директор, к.п.н.

С. І. Рябокін

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

61001, м. Харків, провулок Руставелі, 7, тел/ факс (057) 732-46-30, e-mail hgpa@kharkov.com
 Розрахунковий рахунок 35412001032413, 35427201032413, 35424301032413 ГУДКСУ в Харківській області
 МФО 851011 Код 02125591

15.11.2017 № *01-13/915*

на № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Клімчук Вікторії Анатоліївни
на тему: «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти
в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка

Результати дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни на тему «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття», поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка було успішно впроваджено в освітній процес Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Отримані результати пройшли апробацію при вивченні дисциплін «Теорія та історія соціального виховання», «Соціально-педагогічна робота у сфері дозвілля», «Теорія та методика соціальної роботи з дитячими та молодіжними організаціями», «Технології соціальної роботи», «Історія та теорія соціальної роботи», «Теорія і методика роботи в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку», різних видів педагогічних практик студентів, а також доповнили зміст споріднених тем під час підготовки майбутніх фахівців до соціальної роботи в академії.

В освітньому процесі використовувалися теоретичні та практичні матеріали становлення та розвитку мережі позашкільних закладів освіти першої половини ХХ століття в Україні, вивчення яких дало можливість ознайомити майбутніх фахівців із принципами, змістом, формами та засобами соціального виховання дітей у цих закладах зазначеного періоду, що сприяло підвищенню якості їх фахової освіти.

ПРОРЕКТОР

З НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ

[Signature]
 І.О. СТЕПАНЕЦЬ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БАЛАКЛІЙСЬКА ФІЛІЯ КОМУНАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

64207, Харківська область, м. Балаклія, майдан імені В.Й. Казмірука, 6,
тел. (05749) 2-07-61, 5-13-33, 5-43-59, 2-03-81 e-mail: balkoleg@kharkov.ukrtel.net

16.11.2017р. № 01-12/153
на № _____

ДОВІДКА

**про апробацію та впровадження
результатів дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни
на тему «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти
в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття», поданої на здобуття
наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка**

Результати дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни на тему «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття», виконаного для здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук, упродовж 2015-2017 р.р. були успішно впроваджені в освітній процес Балаклійської філії Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Здобутком автора у науковому пошуку вважаємо те, що було проведено цілісне дослідження педагогічного досвіду та особливостей функціонування позашкільних навчальних закладів першої половини ХХ століття. Зокрема, на основі історико-теоретичного та порівняльного аналізу, було визначено та систематизовано зміст, форми і методи соціального виховання дітей та молоді, обґрунтовано етапи розвитку закладів позашкільної освіти як найбільш значущої ланки у вирішенні завдань соціального виховання підростаючого покоління у вільний час.

Теоретичні та науково-методичні результати наукового дослідження Клімчук В. А. мають вагомую цінність та сприятимуть підвищенню рівня підготовки майбутніх педагогів до професійної діяльності.

Довідку видано для подання у спеціалізовану вчену раду за місцем публічного захисту дисертаційного дослідження.

ДИРЕКТОР

Н.В. ДЕНИСОВА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ КОЛЕДЖ
КОМУНАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

61001, м. Харків, провулок Руставелі, 7, тел/ факс (057) 732-46-30, e-mail hgpa@kharkov.com
 Код ЄДРПОУ 41086744

27.11.2017 № 01-13/944

на № _____ від _____

ДОВІДКА

про апробацію та впровадження
результатів дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни
на тему «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в
Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття», поданої на здобуття наукового
ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка

Результати дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни на тему «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні у 20-ті – 50-ті роки ХХ століття», виконаного для здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук, яке здійснювалось упродовж 2013-2017 р.р., були успішно впроваджені в освітній процес Харківського коледжу Комunalного закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.

Отримані результати пройшли апробацію при вивченні дисциплін «Теорія та історія соціального виховання», «Історія та теорія соціальної роботи», «Соціально-педагогічна робота у сфері дозвілля», «Теорія і методика роботи в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку», «Теорія та методика соціальної роботи з дитячими та молодіжними організаціями», «Технології соціальної роботи», проходженні різних видів педагогічних практик студентів, а також збагатили зміст лекційних, практичних та семінарських занять при вивченні споріднених тем у процесі підготовки майбутніх фахівців до соціальної роботи у сучасному навчальному закладі.

Матеріали дисертаційного дослідження апробовані на наукових конференціях і семінарах, що позитивно вплинуло на якість виконаної наукової роботи.

Директор, к.п.я.

І. В. Полякова

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А.С. МАКАРЕНКА

вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, факс (0542) 22-15-17, тел. (0542) 22-14-95
E-mail: rector@sspu.sumy.ua Код ЄДРПОУ 02125510

29.12.2017 № 2716

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Клімчук Вікторії Анатоліївни на тему:
«Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні
в 20-ті - 50-ті роки ХХ століття»
(спеціальність 13.00.05 – Соціальна педагогіка)

Результати дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни на тему: «Соціальне виховання дітей у закладах позашкільної освіти в Україні в 20-ті - 50-ті роки ХХ століття» було впроваджено у навчально-виховний процес Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка. Довідка видана Клімчук В. А. в тому, що матеріали її наукового дослідження протягом 2013 – 2017 н. р. обговорювалися і отримали позитивну оцінку викладачів кафедри соціальної роботи і менеджменту соціокультурної діяльності університету.

Упроваджено в процес підготовки майбутніх соціальних педагогів, соціальних працівників, менеджерів соціокультурної діяльності наукові положення, зміст і висновки дисертаційного дослідження Клімчук Вікторії Анатоліївни, які мають теоретико-прикладне значення. А саме: узагальнення щодо історичних передумов та особливостей становлення і розвитку закладів позашкільної освіти, їх нормативно-правового забезпечення, специфіки їх функціонування відповідно напрямів соціального виховання неповнолітніх в Україні в досліджуваній період, соціально-педагогічної спадщини вітчизняних педологів, педагогів, психологів (П. Блонський, Л. Виготський, Н. Крупська, А. Макаренко, В. Сорока-Росинський, С. Шацький та ін.), зроблені на основі вивчення архівних матеріалів, державних документів, історико-педагогічної літератури, періодичних видань досліджуваного та сучасного періодів.

Довідку видано для подання до спеціалізованої вченої ради за місцем публічного захисту дисертації.

Зав. кафедри соціальної роботи і
менеджменту соціокультурної діяльності
к.п.н., доцент

Ректор СумДПУ ім. А. С. Макаренка
доктор пед. наук, професор

А. О. Полянничко

Ю. О. Лянной